

KIS NÉPESKÖNYV

Leíró nemzetpolitológiai tanulmányok

szerkesztette Vargha Márk

$\alpha\Omega$

Europa Varietas Könyvek

Europa Varietas Institute

KIS NÉPESKÖNYV

SZERKESZTŐ
Vargha Márk

KÖZREMŰKÖDÖTT
Soós Eszter Petronella
Sütő Tímea

LEKTOR
Egry Gábor

TÖRDELŐSZERKESZTŐ
Soós Péter Levente

FELELŐS KIADÓ
Dr. Törke András István

Megjelent 2016-ban, elektronikus formában.

© SZERZŐK, 2015

© EUROPA VARIETAS INSTITUTE, 2015

TARTALOMJEGYZÉK

A szerzőkről	5
Vihar egy csésze teában? A Tea Party	7
Anticommunism, Neoliberalism and Violence: Nationalist Ideology in Contemporary Poland	57
Testvérek, mostohák és irigy szomszédok: nacionalizmus a cseh-szlovák kapcsolatokban	77
Germániától Németországig	121
Nacionalizmus és patriotizmus Szerbiában	169

A SZERZŐKRŐL

HANGÁCSI ISTVÁN: nemzetközi tanulmányok, Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kar, 2015

ÖRDÖGH TIBOR, PHD: politológus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2010, nemzetközi tanulmányok, Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kar, 2012, doktori tanulmányok, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Doktori Iskola, 2014

PAÁR ÁDÁM, PHD: történelem, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2006, politológus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, 2008, doktori tanulmányok, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományok Doktori Iskola, 2015

MATEUSZ PIETRYKA: politológus, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, Uniwersytet Warszawski / Varsói Egyetem, Társadalomtudományi Kar, 2014

VARGHA MÁRK (szerk.): jogász, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2010, politikai kommunikációs tanácsadó, Budapesti Metropolitan Főiskola, 2014

PAÁR ÁDÁM

VIHAR EGY CSÉSZE TEÁBAN? A TEA PARTY

1. BEVEZETÉS

2009-ben az amerikai társadalom és a világ közvéleménye új nevet tanult meg: ez a Tea Party. A Tea Party mozgalom identitásáról számos vita zajlik a közéletben és a tudományos körökben. Konzervatív, libertáriánus, anarchista, populista, konzervatív populista, szélsőjobboldali – csak néhány azok közül a jelzők közül, amelyekkel a politikusok, politikai elemzők, véleményformáló értelmiségiek és újságírók a Tea Party mozgalmat illetik. Nancy Pelosi demokrata párti politikus, a Képviselőház szóvivője csak „műgyepnek” (Astro Turf) minősítette a mozgalmat. (Ashbee 2011:157.) Magyar nyelven a kifejezés nem mond semmit. Ám

mindjárt más megvilágításba kerül, ha hozzátesszük, hogy a Tea Party tagjai mozgalmukat a „grass-roots” jelzővel illetik, vagyis úgy lát(tat)ják, hogy az, szerintük, a „fűből (grass) nő ki”: a sok állampolgár együttes akarata hozza létre, ahogyan a fűszálak együttesen egy gyept vagy mezőt alkotnak. Az Egyesült Államokban ezzel a metaforával érzékeltetik, ha egy mozgalom alulról szerveződik, vagyis nem áll mögötte az elitek pénze és befolyása, csupán az egyszerű állampolgárok aktivitása, szervezettsége és lelkesedése.

Pelosi – és sok demokrata párti politikustársa – viszont úgy gondolja, hogy ezt a fűvet, amelyik a Republikánus Párt hátsó udvarában nőtt, egy szűk, jómódú kör öntözi, amelyik az amerikai vagyron nagy részét birtokolja. A metaforák használata is érzékelteti a szemléletbeli távolságot a teadélutánosok és a kormányzó Demokrata Párt között a Tea Party identitásával kapcsolatban. Míg a demokraták a vagyonos rétegek trójai falóvának tekintik a mozgalmat, a Tea Party úgy hivatkozik önmagára, hogy ez a hazafias érzelmű állampolgárok harca a gyámkodó „nagy kormányzat” (big government) ellen. (Ashbee 2011:157.)

A mozgalom már a nevével is zavarba hozza az elemzőket. Hogyan került a „tea” a képbe? Nem számít gyakorinak, hogy egy politikai mozgalmat egy italról neveznek el. Két magyarázat létezik a köztudatban – ahogyan az lenni szokott, egy „romantikus” és egy földhözragadt. A „romantikus” elmélet szerint a név utalás az 1773-as bostoni teadélutánra. Ekkor a Samuel Adams vezette Sons of Liberty (Szabadság Fiai) nevű patrióta gerillamozgalom tagjai indiánmezben felhatoltak a Boston kikötőjében horgonyzó brit hajók fedélzetére. A Szabadság Fiai a 45 tonna indiai teát a tengerbe szórták, tiltakozásul a Brit Kelet-Indiai Társaság számára kedvezményt nyújtó vámrendelet ellen. (Sellers – May – McMillen,

1999:57.) Az indián performansz kifejezte a „teaterroristák” mélyseges felháborodását azíránt, hogy a brit parlament az önkényes adókiivetéssel a jog nélküli vadak szintjére helyezte őket. A 2009-es Tea Party támogatói párhuzamot vontak saját maguk és a Szabadság Fiai között, akik a brit zsarnokság ellen küzdöttek. Ezt az azonosságot erősíti, hogy számos fórumon úgy utalnak a mozgalomra, mint a második amerikai forradalomra. (Teapartypatriots, 2015.)

Egy másik elmélet szerint a „Tea” egy kód, a Taxed enough already (adóztunk már eleget) rövidítése. (Alter, 2010:185.) Ez a földhözragadt magyarázat azonban, érthetően, nem olyan vonzó a teadélutánosok számára, mint az, amelyik a brit hatóságokat megrémítő bostoni támadásra utal.

Ahhoz, hogy megértsük, miért válhatott a Tea Party meghatározó politikai jelenséggé, meg kell értenünk, milyen kulturális és eszmetörténeti hagyományrendszer alkotja a mozgalom hátterét. Tanulmányomban elsősorban ezeknek az amerikai (részben európai) eszmetörténeti gyökereknek, valamint a mozgalom napi-rendjének, szociológiai hátterének és szimbólumainak a bemutatására törekszem. Céлом, hogy cáfoljam a Tea Party-val kapcsolatos előítéleteket, amely szerint ez a mozgalom szélsőjobbboldali, vagy legalábbis antidemokratikus lenne. Természetesen a Tea Party számos követelésével és célkitűzésével feszegeti a demokratikus politizálás és a korrekt beszédmód kereteit, ám ez nem lehet ok arra, hogy a mozgalommal kapcsolatban felfüggessszük a méltányos szemléletmódot. Ha a Tea Party elfogulatlan vizsgálatára törekszünk, óhatatlanul szakítani kell európai nézőpontunkkal, már amennyire Európában ez egyáltalán lehetséges. Európából nézve a Tea Party egy furcsa kimérának tűnik: liberális elvek a társadalompolitikában + hazafiság a retorikában + államellenesség.

A látszólag ellentmondásos elemek az amerikai történelem és társadalomfejlődés révén rendeződnek egy logikai keretbe.

A tanulmányban bemutatom, hogy a Tea Party profiljában a legmeghatározóbb az ún. libertáriánus eszme. A libertáriánus irányzat az egyén szabadságát mindenek fölé helyezi, és ezért fél a kormányzat megnövekedett hatalmától. Ez az eszmei irányzat az egyén szabadságára hivatkozva elvet minden központi tervezést, bürokratizmust. Így a libertáriánusok elutasítják egy olyan szuperállam létrejöttét, amelyik kiskorúként gyámkodna az állampolgárok felett, és minden hatalmat, minden jogkört magához vonna. A libertáriánusok attól félnek, hogy a központi kormányzati szervek, hivatalok, tervezőirodák sokaságából egy hatalmas szuperállam jön létre. Ez a centralizált behemót pedig – a Terminátor-filmekből ismert Skynet mesterséges intelligenciához hasonlóan – öntudatra ébredne, és zsarnokságra törekedne.¹

A libertáriánusokkal kapcsolatban az a tévhit él sokakban, hogy a kapitalizmus korlátlan dicsőítői, akik a „hogyan legyünk sikeresek” menedzserképző kézikönyvvvel kelnek-fekszenek. Valójában ellenkezőleg: számukra a kapitalizmus is rossz, ha az nem az egyéni képességek szabad kibontakozásán és a szabad versenyen alapul.² Szerintük az egyéni kreativitás juttatta csúcsra a kapitaliz-

-
- 1 Az individualista anarchizmus és a libertarianizmus kapcsolatáról részletesen ír: Bozóki András-Sükösd Miklós (vál. és szerk.) (1991); *Anarchizmus*. Budapest, Századvég Kiadó. pp. 463-465.
 - 2 Az angol konzervatív gondolkodó, Roger Scruton éles határt vont a konzervatívok és a libertáriánusok nézetrendszere között. Scruton figyelmeztet arra, hogy a konzervatívok nem osztottnak a libertáriánusok feltétlen párti attitűdjével, „...éppen ellenkezőleg, a konzervatív a libertáriánus piacelméletet pontosan azon tévhit megnyilvánulásaként utasítja el, amelyben a marxizmus is elmarasztalható: feltételezik, hogy a gazdasági struktúrák elsődlegesek az intézményekhez képest, és hogy a politikai

must, és csak addig működik ez a gazdasági rendszer, amíg a kreativitást semmi nem korlátozza. A libertariánusok polcán kötelező olvasmányként sorakoznak John Locke, Thomas Hobbes, Adam Smith, David Ricardo, Ludwig von Mises és Friedrich August Hayek művei. A libertariánusok a 20. század elején azért utasították el a trösztöket, monopóliumokat, mert szerintük azok éppúgy beavatkoznak a szabad verseny logikájába, mint az állami tervezés. A libertariánusok számára tehát a szervezett kapitalizmus is egy lépcsőfok a „szocializmus” felé. Ez a „szocializmus” számukra a „Halálcsillaggal” egyenértékű (a Csillagok háborúja után szabadon).³ Véleményem szerint legjobban ennek az elméletnek alapján érthető meg a Tea Party eszmerendszere.

Végül a mozgalom nevével kapcsolatos problémára kell kitérnem. A Tea Party kifejezés, az értelmezéstől függően, egyaránt fordítható Teadélutánnak és Teapártnak. Ám mivel a Tea Party nem lépett a pártszervezés útjára, és megmaradt egy alulról szerveződő, ún. grass-roots mozgalom keretében, ezért a Teadélután nevet tartom helyes fordításnak. Ennek ellenére, fenntartva a szabad értelmezés lehetőségét, tanulmányomban mindvégig Tea Party-nak nevezem a mozgalmat.

rend egyedül a gazdaság függvénye.” Tanulmányomban árnyalom ezt a képet a libertariánus szerzők alapján, bemutatva, hogy a libertariánusok a gazdaságnál fontosabbnak tartják a szabadságot. Scruton, Roger (1995): Mi a konzervativizmus? In: Uő: Mi a konzervativizmus? Budapest, Osiris Kiadó. pp. 15-16.

- 3 A Csillagok háborújáról szóló weboldal:: http://starwars.wikia.com/wiki/Death_Star 2015. 02. 10.

2. ELŐZMÉNYEK

2.1. *A puritán kisközösségektől a Nagy Társadalomig*

A Tea Party amerikai környezetben fogant, és működik: más társadalmi értékek, eszmények befolyásolják, mint egy európai mozgalmat. Ezért mielőtt magát a mozgalmat mutatnám be, ismertetnem kell azokat a történelmi fordulópontokat, eszméket és élményeket, amelyek nézetem szerint meghatározzák a Tea Party társadalmi környezetét. Az ún. puritán örökségben fedezhetjük fel az amerikai konzervatív gondolkodás forrását. A puritanizmus több szempontból is alapvetően befolyásolta az amerikai politikai gondolkodást és politikai kultúrát. A puritánok elfogadták a kálvini predesztináció tanát, amely szerint az egyénnek hinnie kell abban, hogy Isten üdvözülésre választotta ki, ezért ennek megfelelő életet kell élnie. Ez a tanítás két szinten is meghatározta az amerikai mentalitást. A predesztináció-tan egyfelől táplálta a kiválasztottság-tudatot, miszerint Amerika puritán közössége hivatott az Új Jeruzsálem felépítésére; ez a kiválasztottság-tudat szekularizált formában ma is az amerikai patriotizmus alapját képezi. (Boorstin, 1991:20., Andor, 2002:12., Hankiss, 2002:61., Egedy, 2014:20-21.)

Másrészt a puritán értékek, mint az Istennek tetsző kemény munka, a szorgalom, a szigorú, takarékos életvitel olyan értékeként jelentek meg az amerikai gondolkodásban, amelyek beépültek az amerikai identitás szerkezetbe. (Degler, 1993:22., Egedy, 2014:20-21.) A munkaszeretet és a henyélés elvetése feltűnt a 19. századi európai utazóknak. Samuel P. Huntington idézi Michel Chevalier francia közgazdászt, aki az 1830-as évekbeli útjáról hazatérve azt

írta, hogy az Egyesült Államokban a legmélyebben megvetik a munkátlan és nőtlen férfiakat. Több utazó kiemelte az amerikaiak munkaszeretetét, szorgalmát, és az amerikai nagyvárosokban rácsodálkoztak a koldusok hiányára. Szintén Huntington idéz egy 1990-es évek elejéről készült felmérésből, amely szerint az amerikaiak 80%-a egyetértett az állítással, miszerint „amerikainak lenni egyet jelent a munkaerőkölcs elfogadásával.” (Huntington, 2005:123-125.) A puritán értékek — az egyén méltósága, a munka becsülete, a takarékos életvitel — kultusza mindmáig kimutathatók az amerikai politikai kultúra konzervatív térfelén. Gyakran az amerikai individualizmust is egyenesen a puritán hagyományból, sőt a protestáns individuális vallásosságból vezetik le. Ahogyan a valósi életben nincsen egy felettes közvetítő szervezet (ellentétben a katolikus egyházzal), ennek analógiájaként a társadalomban az egyén csak önmagára támaszkodhat. (Matolcsy, 2004:123.)

Nem lehet csodálkozni azon, hogy a 19. századi amerikaiak a munkát, az öngondoskodást, a szorgoskodást, a leleményességet jutalmazták, és büntették a henyélést. Erre a mentalitásra volt szükség a Csendes-óceánig húzódó kontinens benépesítéséhez és természeti erőforrásainak kiaknázásához. Mindazok ellenséget jelentettek, akik a kontinens meghódításában az amerikai telepesek útját állták. Ellenséggént jelentek meg az európai nagyhatalmak: északon, Kanada felől Nagy-Britannia, majd Oregon irányából Oroszország, délen Francia- és Spanyolország. A Nagy-Britannia iránti ellenszenv tüzét táplálta, hogy 1814-ben a britek elfoglalták és felgyújtották Washingtont, ám a genti béke gyakorlatilag patthelyzetet teremtett. A felek megállapodtak az elfoglalt területek kiürítésében⁴.

4 A Washingtont ért megaláztatáson némileg enyhített, hogy 1815. január 8-

Az Egyesült Államok 1803-ban megvásárolta Franciaországtól Louisianát, 1819-ben elfoglalta Spanyolországtól Floridát. Az 1820-as években Spanyolország hatalma megtört Közép- és Dél-Amerikában, és az Egyesült Államok kormánya nyilatkozatban kiállt az új köztársaságok léte mellett, visszautasítva a régi Európa minden akcióját a gyarmatosításra (az ún. „Monroe-elv”, amelyik leszögezte, hogy az amerikai kormány nem tekinti az amerikai kontinenst „az európaiak által gyarmatosítható területnek”). Miután Oroszország 1824-ben lemondott a mai Oregon területéről, az európai hatalmak nem jelentettek többé reális fenyegetést a formálódó Egyesült Államokra. (Frank, 2007:8-9., Sellers–May–McMillen, 1999:102-104., Hahner, 2012:58.) Kézszívesebben ellenségeként szolgáltak az indiánok, akik a Nyugat felé törő pionír áradat útjában álltak.⁵ Mexikóval megint más volt a probléma: a déli köztársaság egyszerre szerepelt az amerikai köztudatban és politikai beszédekben riválisként és – Kanadához hasonlóan – meghódítandó területként. Az 1846-48-as amerikai-mexikói háborúban az Egyesült Államok megszerezte Mexikó területének több

án az Andrew Jackson által vezetett, és amúgy a Mexikói-öbölben garázdálkodó kalózok által támogatott haderő megsemmisítő vereséget mért a brit seregre. Azóta is pikírtan emlegetik, hogy a győzelemre a békekötést követően került sor. Csakhogy a békeszerződés híre januárig nem jutott el az Egyesült Államokba, és így még nem is ratifikálhatták a szerződést (erre csak februárban került sor). (Hahner, 2012:69.)

- 5 Bármilyen méltatlan is, az indián jelentette a 17. század végétől kezdve a puritán értékeket hordozó telepes ellenpontját az amerikai identitás kialakulásában. Az indiánok azért feleltek meg kiválóan az ellenség szerepére, mert katonailag gyengék voltak, ugyanakkor a rasszista fehér közvélemény hitt az indiánok ösztönösen gonosz és vérszomjas természetében. Ördögien gonosz és kegyetlen, de katonailag sokszorosan gyengébb, mint „mi” – melyik nacionalista ne kívánna magának ilyen ellenséget!

mint felét, így Texast és Kaliforniát. (Sellers—May—McMillen, 1999:160.)

Más tekintetben az amerikai társadalom többségét kitevő WHASP, azaz a fehér, angolszász és protestáns (White, Anglo-Saxon and Protestant) rétegek ellentétként kezelték a katolikusokat, a feketéket, később a kelet-európai és ázsiai bevándorlókat, valamint általában a spanyol ajkú lakosokat. A faji identitás meghatározta az amerikai identitás kezdeteit. A WHASP identitás vizsgálatában ezeket az ellenségképeket is tekintetbe kell venni. (Freidel — Brinkley, 1982:189-192.)

Míg az etnikum elválaszt, a nagy közös hitrendszerek összekötnek. Az Egyesült Államokban a vallás lett a legsikeresebb forrasztó erő a társadalomban. Robert Bellah szociológus egyenesen „civil vallásról”, vagyis az állampolgári tudatot erősítő vallásosságról írt. Az Egyesült Államok születése óta szekuláris állam, ám a vallásosság elemei átszövik a társadalmat és a politikai életet. Milyen jellegzetességekre gondolunk? Amerikai prédikátorok és politikusok sora utalt arra, hogy Istennek különös célja van országukkal. Az elnökök gyakori hivatkozása Istenre és Amerikára mint kiválasztott nemzetre, „megszentelt földre”, „a Föld utolsó, legjobb reményére”, az elnöki beiktatás ceremóniája, az állampolgári eskü, amelyben a köztársaság jelzőjeként szerepel az „istenfélő” szó, az „Istenben bízunk” felirat a dollár hátoldalán — ezek mind részei a „civil vallásnak”.⁶

A vallás mellett a másik összekötő kapocs az amerikai kultúrában az egyesülési és társulási kedv. Több szerző is az amerikai

6 Az első, aki részletesen elemezte a vallás sajátos szerepét az amerikai politikában:

Bellah, Robert N.: Civil Religion in America., <http://www.robertbellah.com/articles.htm>, letöltés dátuma: 2014. 12. 19.

identitás meghatározó elemeként utal a közösségi önszerveződésre. Verne Gyula az Utazás a Holdba című regényében ironikusan ábrázolta az amerikaiak közmondásos önszerveződési hajlamát: „Ha egy amerikainak valami ötlete támad, keres egy másik amerikait, aki magáévá teszi az elképzeléseit. Ha hárman vannak, egy elnököt és két titkárt választanak maguk közül. Négyes létszám mellett egy irattárost is kineveznek, és az iroda már működik. Ha számuk ötre emelkedik, közgyűlést hívnak össze, és megalakul a klub.” (Verne, 1970:8.) Verne honfitársa, Alexis de Tocqueville a polgári társulások szerepével kapcsolatban kiemelte ezek nevelő, szocializációs funkcióját: „...a demokratikus országokban a politikai társulások nevelik ki úgyszólván az egyedüli erős egyéneket, akik az állam irányítására pályáznak.” (Tocqueville, 1993:735.) Továbbá Tocqueville kifejezte szkepszisét a nagy kormányzattal szemben: „...egy demokratikus nép erkölce és műveltsége éppoly nagy veszélyben forogna, mint kereskedelme és ipara, ha a kormány mindenütt átvinné a társulások szerepét.” Ez tekinthető a forradalom óta tartó francia államfejlődés kritikájának, amelyik éppen a központi kormányzat hatalmát erősítette meg a régiók és helyi önkormányzatok rovására. (Tocqueville, 1993:724.)

Mindez egyenesen fakadt abból, hogy Észak-Amerikában a központi kormányzat gyenge volt. Az első telepeseknek mindent maguknak kellett megszervezniük. Ebből relatív előny származott, hogy sem állam, sem hatóság előtt nem kellett megalázkodniuk, mint az Óvilágban. Ám cserében nem is számíthattak a hatalmasok támogatására. Az Egyesült Államokban időről időre a szervezett társadalom elitellenessége alulról szerveződő protesztmozgalmakban nyilvánult meg. Ilyenek voltak, a teljesség igénye nélkül, a munkásmozgalom szerveződései, mint a Knights of Labor (A Munka Lovagjai), az 1880-as évek farmermozgalmai, az 1890-es

évek Néppártja (Populista Pártja), vagy a századfordulón a progresszív mozgalom. Az 1960-as, '70-es évek egyetemista és polgári mozgalmak (utóbbiak nők, afroamerikaiak, indiánok, hispanók, azaz spanyol ajkúak részéről) alkották a mozgalmak második hullámát, amelyek életkori, nemi vagy etnikai szubkulturális csoportok kollektív jogkibővítését tűzték zászlajukra.⁷ Ezeknek az elitellenes mozgalmaknak az örököse a 21. század elején a Tea Party és baloldali ikertestvére, az Occupy Wall Street (Foglaljuk el a Wall Streetet).⁸ Nem feledkezhetünk meg a bevándorló-ellenes, rasszista mozgalmakról sem, bármilyen tragikus szerepet is játszottak ezek az amerikai történelemben: az ír bevándorlók ellen szervezkedő, katolikussellenes Know Nothing (Nemtudom) mozgalomról vagy a Ku-Klux-Klanról. (Rice, 1983:47-48., Anbinder, 1992:104-105.)

Az amerikaiak hittek a korlátlan szabadságban, és abban, hogy nincs szükségük az államra, holott valójában a szövetségi kormányzat hatásköre a történelem során egyre növekedett. Négy nagyobb szakaszra osztható a szövetségi kormányzat hatáskörének növekedése: az 1790-es évekre, a polgárháború utáni fél évszázadra, az 1930-as és 40-es évekre (a New Deal és a háború kor-

7 A Knights of Labor szerveződéséről és szubkulturájáról bővebben itt: Robert E. Weir: *Beyond Labor's Veil: The Culture of the Kinghts of Labor*. 1996., Pennsylvania University Press. Az amerikai agrárpopulizmushoz és a progresszív mozgalomhoz ajánlott: Sellers—May—McMillen, 1999:236., 238-240., Bozóki András: Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, 1994/3., pp. 35-68., Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920-1990*. Bp., 2012., Jaffa Kiadó, pp. 16-24.

8 Az Occupy mozgalmakról részletesen olvasható: <http://occupywallst.org/about/>, letöltés dátuma: 2015.01.12., <http://occupywallst.org/about/>, letöltés dátuma: 2015.01.13.

szaka), és az 1960-as évekre (a johnsoni Great Society, vagyis a Nagy Társadalom korszaka). Az 1790-es években Alexander Hamilton pénzügyminiszter és Thomas Jefferson vitájában, amelyik a nemzeti bank kérdése körül forgott, alkotmányos értelmezések ütköztek egymással. Hamilton a nemzeti bank létrehozását támogatta, noha ez nem szerepelt az alkotmányban. A pénzügyminiszter, a brit monarchia tisztelője a nemzeti bank megalapítása mellett érvelve a beleértett hatalom elvére hivatkozott, amely szerint a szövetségi kormányzat minden olyan törvény meghozatalára jogosult, amelyik elősegíti az alkotmányba foglalt jogkörök ellátását. Thomas Jefferson viszont a népfelséget abszolutizálva elutasította, hogy olyan jogköröket utaljanak a szövetségi kormányzathoz, amelyről az alkotmány közvetlenül nem rendelkezik. Meggyőződése volt, hogy a szövetségi kormányzatnak közvetlen módon át nem engedett jogok a népet és a tagállamokat illetik. (Egedy, 2014:43-45.)

A szövetségi kormányzat hatalma a polgárháború után tovább növekedett. Szinte hihetetlen, hogy az Egyesült Államok 1870-ig nem rendelkezett igazságügyi, és 1903-ig kereskedelmi minisztériummal. (Huntington, 2005:196.) Az 1930-as években a gazdasági válságra válaszként adott roosevelti reformprogram (a New Deal), majd a II. világháborús mozgósítás magával hozta a szövetségi kormányzat expanzióját újabb területeken: ilyen volt a társadalombiztosítás kiépítése (1935), a szövetségi közmunkaprogram szervezése, a minimálbér és munkásvédő intézkedések bevezetése. (Freidel-Brinkley, 1992:250-251., Hahner, 2012:240-243.) A jogkörbővülés folytatódott a háború után, és nagy lendületet kapott az 1960-as években, a társadalombiztosítás folyamatos kiterjesztése, a polgárjogi törvények, az oktatási, egészségügyi, környezetvédelmi és fogyasztóvédelmi reformok során. (Rice, 1977:101.)

Az 1960-as években Lyndon B. Johnson meghirdette a szegénység, a faji egyenlőtlenség és igazságtalanságok megszüntetését. A johnsoni Great Society nevű reformprogram során az Egyesült Államok közel került ahhoz, hogy az európai jóléti állam útját kövesse: ezt jelezte a gazdasági lehetőségek hivatalának meg-
alapítása (1964), vagy a hatvanöt év felettiek és a szegények orvosi ellátásban történő részesítése az ún. Medicare és Medicaid program keretében (1965), illetve a lakásviszonyok normalizálása (1965). (Freidel – Brinkley, 1982:435., Hahner, 2012:275-276.) A szövetségi kormányzat (azaz „Washington”) ilyen méretű hatáskör-
kiterjesztése félelemmel töltötte el mindazokat, akik hittek a „kis kormányzat” ideájában. Sok amerikai az egyéni szabadság fenyegetéseként élte meg a központi hatalom expanzióját. A jóléti reformokkal szembeni bírálóat több rétegre bontható. Egyesek a puritán erkölcsöt, az „alapító atyák” munkaetikáját féltették a jóléti intézkedésektől. Mások gyakorlatiasabb szempontokkal érveltek: szegénység, jóléti állam nem csökkenti a szegénységet, csupán a hivatalok túlburjánzásához és a potyautas-effektushoz vezet (vagyis erre többen élnek a segélyekből, és egyre kevesebben termelik meg a szociális ellátások költségeit). (Andor, 2002:253-254., Baar, 2009:83.)

Az 1970-es években Richard M. Nixon, majd az 1980-as években Ronald Reagan megválasztása jelezte, hogy az ún. „fehér középosztálynak”, az ún. „csendes többségnek” elege van a kisebbségek – feketék, indiánok, hispanók, nők, melegek, hippik – polgárjogi mozgalmaiból, a szövetségi kormányzat túlterjeszkedéséből, valamint a passzivitásként, illetve defetizmusként megélt enyhülési politikából. Ez a fehér Amerika rendet, a hagyományos értékek tiszteltét követelte, valamint a „Vietnam-szindrómán” való felül-
emelkedést, a büntetőjogban pedig a normasértókkal szemben

határozottabb fellépést. Ezek az évtizedek, az 1970-80-as évek érlelték meg azt a sokszálú konzervatív szellemiséget és szubkultúrát, amelyik ma is hatással van az amerikai politika jobboldalára (Sellers—May—McMillen, 1999: 378-386., Andor, 2002: 181-187., Szánthó, 2008:100., 109.)

2.2. A konzervatív ellenforradalom

Az amerikai pártrendszer az ún. „Westminster-modellen” alapul. Ennek lényegét Giovanni Sartori a következőképpen fogalmazza meg: két párt versenyez egymással; csak e két párt valamelyikének van esélye hatalomra kerülni (bár ténylegesen több párt is létezik); a győztes párt egyedül kormányoz; és van esély a két párt közötti hatalmaváltásra. (Enyedi-Körösi, 2004:45) Az amerikai történelemben mindig két párt versengett egymással. A ma is létező két nagy párt — abban a formájában, ahogyan ma ismerjük őket — a 19. század közepén alakultak meg: 1828-ban a Demokrata Párt, 1854-ben pedig a Republikánus Párt. Megalakulásuk idején előbbi a munkások és a farmerek, a déli fehérek, katolikusok, zsidók, utóbbiak az üzletemberek, északkeleti „jenkik”, a rabszolgaság ellenfeleinek pártja volt, valamint inkább a protestánsok szavazataira számíthatott. Később persze sok átalakuláson ment át mindkét párt programja és értékrendje. (Hahner, 2012:75., 120.) A két nagy párt sokféle társadalmi, nemzetiségi érdeket karolt fel, ezért megalakulásuktól kezdve gyűjtőpártoknak tekinthetők.

Az Egyesült Államok 20. századi történetében a szövetségi kormányzat növekedése leginkább a Demokrata Párthoz kötődött. 1932-ben egy hosszú, majd negyvenéves demokrata párti kormányzati ciklus vette kezdetét, amelyet csak olykor szakított meg republikánus kormányzás. A John Steele Gordon történész és közíró által „liberális forradalomként” nevezett negyvenéves ciklusban

csökkentek a faji és anyagi egyenlőtlenségek. Gordon szerint az amerikai társadalom a 70-es évek elején olyan anyagi biztonság és bőség állapotában élt, mint soha korábban az elmúlt hetven évben. Gordon ezt a bőséget a liberalizmus javára írja, amelyik az amerikai társadalom uralkodó irányzata lett. A „liberalizmus” szó zavarba ejtő az amerikai médiában. Európai fül számára érthetetlen, miért szidják olyan sokszor a liberalizmust egy százszázalékosan liberális társadalomban. Ám ha odafigyelünk, viszonylag hamar kiderül, hogy a „liberalizmus” az amerikai köznyelvben a baloldaliság szinonimája. (Megadja, 2014:44.)

A liberalizmus ilyen értelmezése visszanyúlik a 20. század elejéig. Akkoriban bontakozott ki az ún. progresszív mozgalom, amelyik a politika és gazdasági élet megújításáért lépett fel.⁹ Liberális, libertáriánus és konzervatív gondolkodók hosszú sora bírálta a progresszíveket. (Megadja, 2014:45.) A progresszívek ugyanis sok tekintetben túlléptek a hagyományos liberalizmus felfogásán: míg a korábbi liberálisok az egyéni szabadság korlátlanágát és csorbíthatatlan voltát hirdették (és ebbe beletartozott az üzleti élet szabadsága is), addig a progresszívek meg akarták zabolázni a taposó szabad versenyt, a trösztök és monopóliumok féktelen profithaj-

-
- 9 A 19. század végén kinevelődött egy olyan értelmiség, amelyik elégedetlen volt a fennálló társadalmi viszonyokkal. Több országban is kialakultak az értelmiségi alapú reformmozgalmak, amelyek a társadalom és politika megújításáért léptek fel: Németországban a Szociálpolitikai Társaság (1875), Nagy-Britanniában a Fabiánus Társaság (1884), Magyarországon a polgári radikalizmus, amelyik a Jászi Oszkár szerkesztette Huszadik Század körül tömörült (1900), Spanyolországban az ún. „98-asok” köre (1898). Ezek rokona a tengerentúli progresszív mozgalom is. John Steele Gordon: Obama and the Liberal Paradigm. The Wall Street, 5 November 2009, <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703932904574511250528884932>., letöltés dátuma: 2015. 01. 02.

száját, amelyik aláássa a demokráciát. A progresszívek a közjóra hivatkozva hadat üzentek a monopóliumoknak, a nagyvárosi törvényhozó testületeket körülengő korrupciónak, és arra törekedtek, hogy visszaadják a politika és gazdaság erkölcsi tekintélyét. Ebből fakadt, hogy bár szociálpolitikai téren reformokat hirdettek (pl. nyolcórás munkaidő, gyermekmunka eltörlése, városi kommunális szolgáltatások kiépítése), felkarolták a népszavazások intézményét, valamint a nők és szegények választójogát, de többségük nem vált szocialistává, megmaradtak egy szociálpolitikai liberalizmus mellett.¹⁰ (Freidel – Brinkley, 1982:45-47., Sellers – May –McMillen, 1999: 261-263., Andor, 2002:63-64.)

A progresszív mozgalom alaposan felforgatta az amerikai politikai szótárat. A „szocialista” kifejezés udvariatlan az Egyesült Államokban. Aki szocialista, az – legalábbis a konzervatívabb ízlésű amerikaiak szemében – félúton van a vadnyugati bankrabló és a „hazátlan bitang” között. Így vált a liberalizmus a baloldal szinonimájává. Azok viszont, akik a klasszikus liberális elveket védelmezték, egyre inkább konzervatívnak nevezték magukat a nyilvánosságban. (Megadja, 2014:45.)

A „liberális forradalom” eredményeivel nem mindenki volt elégedett. Sok amerikai sokként élte meg a 60-as évek közepén zajló folyamatokat. Ezek: a kisebbségi csoportok polgárjogi mozgalmai, az életmód-szubkultúrák terjedése, a Demokrata Párt „liberális” for-

¹⁰ A kisebbségi mozgalmak kihívást intéztek az amerikai identitásnak. Ennek jelképes aktusa volt, amikor 1973-ban a Wounded Knee környékét megszálló indián polgárjogi aktivisták, akik megemlékeztek az amerikai lovasság által 83 évvel korábban végrehajtott tömegmészárlásáról, fejfelé tüzték ki az amerikai zászlót. Az amerikai közvélemény nem értékelte a polgárpukkasztást. A szövetségi erőket vetették be az indián aktivisták ellen. (Freidel-Brinkley, 1992:483.)

dulata, vagyis a jóléti állam felé tett lépések és a nemzetközi politikában az enyhülés, vagyis az amerikai-szovjet kapcsolatok normalizálódása. Mindezek a jelenségek előhívták a társadalom azon részének a haragját, amelyik az amerikai értékrendet, vagyis a hazafiság, a vallásosság és puritán munkaetika hármasságát felfette a felfordulástól. (Freidel – Brinkley, 1992: 458-470., 477-491.)

A polgárjogi törvények miatt megkezdődött a populista déli fehér választók elvándorlása a Demokrata Párttól, miközben az afroamerikai lakosság egyre nagyobb mértékben a Demokrata Pártot támogatta. A Demokrata Párt helyzetét nem könnyítette meg, hogy a korábban demokrata párti George C. Wallace, Alabama állam szegregációpárti kormányzója, minden afroamerikai polgárjogi törekvés esküdt ellensége saját pártot alapított Amerikai Függetlenségi Párt néven. A volt kormányzó e lépésével megosztotta a déli demokratákat. Wallace magát a kisemberek, a középrétegek, a farmerek és munkások védelmezőjének nevezte, immár bórszintől függetlenül, és a kormányzatot, valamint az elitet ostorozta.¹¹ A megosztottság révén a „nevető harmadik” a Republikánus Párt lett, amelynek markánsan konzervatív arculata erre az időre alakult ki. Az ún. „csendes többség” a republikánus Richard M. Nixon mögé állt az 1968-as választáson, aki az „új föderalizmus” programjával kampányolt. (Freidel-Brinkley, 1982:469-470.)

Az 1970-es évek elején véget ért a liberális korszak, és az Egyesült Államok egy konzervatívabb szakaszba lépett, amelyet – Nixon próbálkozása után – Ronald Reagan adminisztrációja teljesített ki. Ennek a konzervativizmusnak az elemeit a gazdaságpolitikában – Milton Friedman és a neoliberais iskola javaslatait

¹¹ Wallace elitellenességét azzal húzta alá, hogy büszkén – és az amerikai elnökök közül elsőként és egyben utolsóként – „munkásnak” nevezte magát. (Laclau, 2011:158.)

követve — az adócsökkentés, a vállalkozások ösztönzése adókedvezményekkel, a társadalompolitikában a szociális kiadások csökkentése, a családi pótlék összegének visszavágása, a szövetségi közmunkaprogram megszüntetése, a kulturális életben a család, a vallásosság értékeinek előtérbe kerülése képezte. A reagani politika sokat rontott a megelőző negyven év szociális eredményein: az 1980-as években a társadalom leggazdagabb 10%-ának a jövedelme 41%-kal növekedett, míg a lakosság legalacsonyabb jövedelmű egyharmada tovább szegényedett. (Sellers — May — McMillen, 1999:417., Baar, 2009:92., Németh, 2005:128.)

Matolcsy György megfogalmazásában „konzervatív hullám” vette kezdetét (Matolcsy, 2004:125.). Látszólag Bill Clinton elnöksége megszakította ezt a konzervatív ciklust, ám valójában a konzervatív időszak nem maradt hatástalan a Demokrata Pártra: Clinton óvatosabban kezdett reformjaihoz, mint a ’60-as években Johnson. Clinton, bár retorikában liberálisnak mutatkozott, nem tért vissza a ’60-as évek szociális rendszeréhez, csak óvatosan bontogatta le a reagani gazdaság- és társadalompolitikát, de ez kiegészült bizonyos restriktív intézkedésekkel, amelyek eltértek a párt korábbi társadalompolitikai elveitől (pl. 1996-ban megszüntette a kisgyermekes családok számára a szövetségi segély folyósítását). (Hahner, 2012:31.)

Az amerikai jóléti állammal szembeni bírálólat több forrásból ered. Ezek között ki kell emelni a puritán örökséget, amely szerint mindenki előtt nyitva áll az út a „rongyokból a gazdagságba” (rags-to-riches), aki keményen dolgozik. Hogy ez a puritán mítosz mennyire mélyen rögzült az amerikai társadalomban, jelzi, hogy abból a négy politikusból — Joseph McCarthy, Barry Goldwater, Richard M. Nixon és Ronald Reagan –, akik az 1950-80-as években a jobb-
oldal „hősei” voltak, hárman nagyon szegény családból jöttek.

McCarthy és Nixon farmercsaládból származtak, és az ír Reagan sem büszkélkedhetett előkelő pedigrével. (Andor, 2002:253., Magyars, 2008:100., Hahner, 2012:279.) Ezek az emberek azt a „középső Amerikát” képviselték, amelyik az amerikai hagyomány szerint az átlagnál vallásosabb, hazafiasabb, és ragaszkodik az önkormányzatosság értékéhez, ezért elutasítja a szövetségi kormányzat gyámködását. Az 1970-es évektől ez a „középső Amerika” a Republikánus Párt hátszágát jelenti. A politikai tájékozódást meghatározza, hogy ez a vidéki amerikai réteg az 1970-es évektől kezdve mindinkább a középosztályhoz tartozónak vallja magát, és úgy érzi, hogy a republikánus gazdaságpolitika támogatja a középosztálybeli életnívó és fogyasztás megőrzését. Ezzel párhuzamosan a Demokrata Párt mindinkább a kisebbségek és a hátrányos helyzetűek pártjává vált. (Laclau, 2011:158-159.)

3. EGY PROTESZTMOZGALOM

3.1. A Tea Party születése

A Tea Party 2009-ben bontott zászlót. Az ötletgazda Rick Santelli újságíró volt, aki éles kirohanást intézett az Obama-adminisztráció bankmentő-csomagja ellen (nem véve tudomást arról, hogy a bankok mentését már az előző, George W. Bush vezette adminisztráció megkezdte). Santelli a potyautasok, ingyenélők elleni kisemberi érzelmekre épített. „Hányan akarják önök közül a szomszéd jelzőlogát kifizetni, akinek egy extra fürdőszobája van, és nem tudja kiegyenlíteni a számláját?” — tette fel a költői kérdést. (Alter, 2010:352.) Santelli ötletét felkapták néhányan, akik megszervezték a Freedom Works (Szabadság Művek) nevű agytrösztöt. Keli

Calender tanár és blogger szervezte meg az első teadélutánt. A teadélutánok 2009 nyaratól váltak gyakoribbá. (Alter, 2010:353.)

A Tea Party genezise nem vonatkoztatható el az „Obama-hatástól”, vagyis attól, hogy Barack Obama kezdettől fogva igen erős, kezdeményező elnöknek mutatkozott. Ahogyan Jonathan Alter írta: „Az amerikai történelemben még soha egyetlen megválasztott elnök sem hozott esküvétele előtt ennyi elnöki szintű döntést. Jóváhagyta a II. világháború óta legnagyobb állami befektetést, a Kongresszusban egy hatalmas bankmentő csomag törvénybe iktatása mellett lobbizott, miközben formailag még csak egyszerű állampolgár volt.” (Alter, 2010:18.) Obama kiállt elődje, George W. Bush bankmentő csomagja mellett, és ezzel gesztusokat tett a republikánus tábor felé. Furcsa módon, éppen ezzel a gesztussal, vagyis a bankmentő csomag melletti érveléssel hívta ki maga ellen a konzervatív tábor haragját.

Obama határozottsága érthető volt, ahogyan a választók reménykedése is. Egy csódtömeget vett át elődjétől: két háborút Afganisztánban és Irakban, Guantanamót, növekvő terrorfenyegetettséget, óriási államadósságot, 47 millió egészségbiztosítás nélküli amerikai állampolgárt, egyre elégedetlenebb középosztályt, nem beszélve a kifejezetten rossz amerikai-európai kapcsolatokról. A munkanélküliség 2009-ben már 9,3%-ra emelkedett, ami a legmagasabb volt 1982 óta. (Infoplease, 2015.)

Ebben a helyzetben egy erőskező elnökre volt szükség. Barack Obama részben azért nyerte meg az elnökválasztást, mert a „remény” jelszavával képes volt hitelesen közvetíteni az üzenetet, hogy az amerikai társadalmat feszítő ideológiai és társadalmi ellentétek meghaladására törekszik. Számítani lehetett arra, hogy a nehéz gazdasági kérdések kikezdik Obama vonzerejét. Obama stábjá megpróbálta ezt a szükségszerűen bekövetkező személyi ero-

dálódást minél későbbi időpontra kitolni. Ennek során a Rahm Emanuel kabinetfőnök által vezetett elnöki stáb meghirdette a „Semmi ne terelje el a figyelmet” kampányt, vagyis azt hirdették, hogy minden olyan kényes kérdést félre kell tenni, amelyik mögé nem állítható kongresszusi többség, és megakadályoznák Obamát abban, hogy a gazdasági kérdésekre és az egészségbiztosítás reformjára fókuszáljon. (Alter, 2010:121.)

A bankmentő csomag mellett Obama egészségügyi programja volt a másik „vörös posztó” az ultrakonzervatívok rétegei számára. Az amerikai társadalom egyik legnagyobb rákfenéje az egészségügy. Több amerikai elnök is nekiveselkedett az általános egészségbiztosítás bevezetésének: Theodor Rooseveltt, Truman, Johnson, Nixon, Clinton, most pedig Obama. Jellemző, hogy az amerikai orvoslobbi Truman egészségbiztosítási tervét is „szocializált orvoslásnak” minősítette, és elgáncsolta (persze, az amerikai környezetben a „szocializált” nem a „társadalmiasított”, hanem a szocialista szinonimájaként értelmeződött). Apró, ám jelentős lépést jelentett a Medicare és Medicaid programok, vagyis a 65 évnél idősebb állampolgárok, valamint a szegények egészségbiztosításának bevezetése 1965-ben. Említést érdemel még a Clinton-adminisztráció által beterveztetett State Children's Health Insurance Program, amelyik 5 millió gyermeket vont be a társadalombiztosításba. (Alter, 2010:336-337.)

Ugyanakkor a munkahelyteremtő intézkedések is beleütköztek a Kongresszus ellenállásába. (Alter, 2010:123., 129.) A kampány idején alkalmazott kommunikáció — Obama híveit is sokkolva — gyengén teljesített. A kampányban Obama túlságosan is arra építette fel imázsát, hogy ő az ember, aki a politikai megosztottság meghaladására törekszik. Csakhogy a gazdaságösztönző programok és az egészségügyi reform vitája során kiderült, hogy ellen-

állás fogadja ezeket az intézkedéseket, és ez a magatartás lehetlenné tette a konszenzus megteremtését.

Talán furcsa, hogy Obama szerepéről ilyen hosszan írtam. Mindez azonban nem véletlen, hiszen – mint majd látható – a Tea Party döntően az elnök társadalom- és gazdaságpolitikája ellenében szerveződött. Míg a liberális értelmiségiek remélték, hogy az elnök imázsa, és a kampányában fő hívószóként alkalmazott „hope” (remény) optimista kicsengése meghódítja az ellenoldalon álló amerikai polgárok szívét, mára egyértelmű, hogy ez kudarcot vallott.

3.2. Eszmék, értékek és szociológiai bázis

A Tea Party támogatóit az eszmei sokszínűség jellemzi. Maga a mozgalom azonban leginkább a libertarianizmushoz áll közel, vagyis ahhoz az eszmei irányzathoz, amelyik az egyéni szabadság korlátok nélkülségét vallja, és ezért a konzervatívok tekintélyelvűségét is elveti. A libertariánusok szerint egyetlen felsőbb hatalom sem csorbíthatja az egyén szabadságát és boldogságát, még az állam sem, különben zsarnokká válik. (Egedy, 2014:325.) Az Egyesült Államok föderális szerkezete és társadalmának individualista tradíciója együttesen kiváló táptalajt jelentettek a libertariánus eszmei irányzatnak. Ezt az irányzatot azonban – furcsa módon – az angolszász világban leginkább az európai kontinensről származó értelmiségiek népszerűsítették, többek között az osztrák Friedrich August Hayek, Ludwig von Mises, a német Franz Oppenheimer és az oroCsz származású Ayn Rand (eredeti nevén Alisza Zinovjevna Rosenbaum). Ez annyiban érthető, hogy ezek az emberek többségében a fasizmus, Rand pedig az államszocializmus elől menekült Amerikába. Számukra Amerika a szabadság mene-

dékét jelentette, és meg akarták óvni választott hazájukat az európai szabadságkorlátozástól és diktatúráktól. (Egedy, 2014:299.)

Egyes libertariánusok (pl. Albert Jay Nock) elfogadnak egy minimális államot, míg a libertariánusok legradikálisabb irányzata magát az államot is megkérdőjelezi, ezzel érintkezik az anarchizmus individuális irányzatával. Franz Oppenheimer szociológus egyenesen azon véleményének adott hangot, hogy az állam rablással szerzi a javakat. Ez nyilvánvalóan egészében képtelenség – hogyan is működnenek a közszolgáltatások az adózás nélkül? De jól mutatja azt a szellemi közeget, amelyik az 1940-es évektől előkészítette a későbbi, 1970-es évekbeli intellektuális fordulatot, amikor az Egyesült Államok lassan szakított a jóléti állam elképzelésével.¹² (Egedy, 2014:299.)

Az amerikai libertarianizmus alapműve az osztrák-angol közgazdász, Friedrich Hayek *Út a szabadsághoz* című műve, amelyik 1944-ben jelent meg. A szerző a totalitárius ideológiák kialakulását a tervezés gondolatából vezette le. Hayek elválasztotta a tervezés kétféle fogalmát: azt a tervezést, amelyik elkerülhetetlenül szükséges a kapitalizmus működéséhez, és a társadalom-mérnökséget, amelyik felszámolná a szabadságot, és végső soron a demokráciát. Utóbbi önmagáért való tervezés, amelyik nem a kapitalizmus működését segíti elő, hanem bizonyos értékek (pl. társadalmi igazságosság) képviselését. Hayek az állam minden-

12 Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a libertarianizmus sem egyenmű eszmei jelenség. A kapitalista változata mellett létezett „libertariánus szocializmus” is. A libertariánus szocializmus és a kapitalista libertariánizmus egységes a „szervezeti szocializmus”, a monopóliumok, valamint a terjeszkedő államapparátus elutasításában, valamint az önkormányzatokra épülő kisközösségi szolidaritás és a gazdasági spontaneitás abszolutizálásában. (Bozóki–Sükösd, 1991:463-465., Wright, 1999:52.)

hatóságával szemben az önkormányzatok jogkörének megszüldítése mellett érvelt, mivel az önkormányzatokat tekintette a demokrácia iskolájának. Mondani sem kell, hogy a központi hatalom és a tagállamok jogait szigorúan különválasztó amerikai föderalista rendszer felelt meg leginkább Hayek és a libertariánusok eszményének: „A demokrácia sehol sem működött jól jelentős helyi önkormányzat nélkül, amely a politikai képzés iskolája az emberek és jövőbeli vezetőik számára.” (Hayek, 1991:301.)

Hayek könyvét olykor az egyéni önzés és a szabad verseny apológiájának tekintik. Holott Hayeket valójában a totalitarizmus kialakulása izgatta, és nem rendelte alá az embert a gazdaságnak, éppen ellenkezőleg; azt igyekezett bizonyítani, hogy a tervezés gondolata a humanizmus feladásával jár együtt. Későbbi követői már inkább a magántulajdon védelmének megalapozását végezték el. A Tea Party mozgalomban klasszikusnak számít az orosz születésű libertariánus filozófus és író, Ayn Rand tézisregénye, az Atlasz megrázza magát. Ebben a műben Rand azt a régi filozófiai tételt igyekszik bizonyítani, hogy az önzés – amit „etikai egoizmusnak” nevez – és a magántulajdon szükséges a társadalom működtetéséhez.¹³ (Alter, 2010:352., Egedy, 2014:326.) A sors iróniája, hogy miközben a libertariánusok államellenességét sokan bírálták az amerikai konzervatívok között, ma a libertariánus gondolatok az amerikai élet konzervatív térfelén artikulálódnak. (Egedy, 2014:493.)

A Tea Party híveinek egyik kulcsszava a gazdaság. A mozgalom támogatói között a legnagyobb közös többszörös a gazdasági pesz-

13 Magyarországon a regényt Seres László népszerűsítette, meglehetősen azonosulva az írónő radikálisan szabadpiac-párti nézeteivel. Ld. Seres László (2007): Atlasz vállat von. In. Beszélő {online}. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/atlasz-vallat-von>, 2014. november 20.

szimizmus. Rettenetesen válságosnak látják az Egyesült Államok gazdasági helyzetét. Egy 2010-es felmérésben, amelyet a New York Times végzett, a teadélutánosok kétharmada tart attól, hogy a válság érinti az egzisztenciáját. (Zernike – Thee-Brenan, 2010.) 2011-es felmérések szerint a Tea Party tagságának 54%-a vélte úgy, hogy az Egyesült Államok gazdasága rossz állapotban van (az egész lakosságon belül ez az arány 34%-os volt). (Ashbee, 2011:157.)

A Tea Party támogatói meglehetősen rossz véleménnyel vannak az amerikai pártrendszerrel, különösen a két nagy pártról. A Demokrata Párt elutasítása az ő szempontjukból érthető is, ám a Republikánus Párttal való viszony sem tekinthető problémamentesnek. A Tea Party tagjainak 40%-a vélekedett úgy, hogy új pártot kellene alakítani. Egy másik adat utal a Republikánus Párttal kapcsolatos éles polarizációra: a tagság 43%-a vélekedett kedvezőtlenül a Republikánus Pártról, míg a többség pozitív véleménnyel volt a republikánusokról. 57%-uk vélekedett kedvezően George W. Bushról, ami szignifikánsan magasabb volt az országos átlagnál (utóbbi 27%-os). (Ashbee, 2011:158.) Bár a válság Bush alatt kezdődött, hajlamosak voltak ezért is utódját hibáztatni. A teadélutánosok többsége szerint nem Bush-t, hanem a Kongresszust terhelte a felelősség a válságért. (Zernike – Thee-Brenan, 2010.)

A másik teadélutános kulcsszó a szocializmus. (Savage, 2014:526.) A teadélutános polgárok 92%-a hisz abban, hogy Obama a szocializmus felé akarja kormányozni az országot. (Zernike – Thee-Brenan, 2010.) Ezen kívül egyre többen vetették fel – harmadik kulcsszóként – Obama muszlim neveltetését, sőt származását (amelyik légből kapott volt). Nem meglepő, tekintve, hogy a teadélutánosok a legnagyobb külső fenyegetésnek az iszlámot tekintik. (Savage, 2014:526.) Belül a szocializmus, kívül az iszlám –

e kettő iránti gyűlöletüket és félelmüket rávetítették Obamára. Kate Zernike és Megan Thee-Brenan cikkükben példaként idézik 2010-ből egy Kathy Mayhugh nevű 67 éves nyugdíjas véleményét, aki úgy nyilatkozott, hogy Obama szocialista, egyúttal pedig muszlim. Kifogásolta továbbá, hogy bár Obama egy éve van hivatalban, ezalatt az idő alatt nem látta egyszer sem templomba menni. (Zernike – Thee-Brenan, 2010.)

A Tea Party követeléseinek katalógusát maga a mozgalom tagsága állította össze 2009-ben, egy szavazás keretében. Az így létrejött tízpontos dokumentum a Szerződés Amerikától címet viseli. A dokumentum címében nem véletlen a hasonlóság a republikánus Newt Gingrich 1994-es tervezetével. A népszuverenitás jegyében Hecker begyűjtötte a mozgalom szimpatizánsainak ötleteit, javaslatait. Az akció népszerűségét, egyúttal az állampolgárok aktivitását jelzi, hogy 1000 javaslat érkezett be. Hecker 21-re szűkítette a javaslatok számát, és a „második körben” már csak ezt a 21 javaslatot szavaztatta meg. (Teddy, 2011.)

Végül az alábbi javaslatokat szavazta meg a Tea Party-s közönség. Első helyen szerepelt, hogy minden törvénynek meg kell felelnie az Alkotmány szellemének. Ezt követte a szén-dioxid emisszióval kapcsolatos kibocsátás-kereskedelem eltörlése, a kiegyensúlyozott szövetségi költségvetés biztosítása, az adórendszer egyszerűsítése, a szövetségi kiadások éves szintjének meghatározása, az egészségügyi törvény hatályon kívül helyezése, a segélyek csökkentése és az adócsökkentés. (Contract, 2010.)

Egy idő után már teljesen zavaros volt, hogy a Tea Party miért is protestál. Egyre inkább úgy tűnt: minden ellen. Az idősök attól féltek, hogy az Obama-adminisztráció csökkenti a Medicare fejlesztésére fordított összegeket. Így a teadélutánokon együtt tüntettek azok, akik egy jóléti intézkedés, a Medicare megőrzéséért

aggódtak, és azok, akik éppenséggel minden jóléti programot eltörölték volna. A város legendák közé tartoztak az Obama-kormány „halállistái”, miszerint bizottságok döntenek majd arról, folytathatók-e az idős emberek életben tartására szolgáló egészségügyi szolgáltatások. Az összeesküvés-elméletek hívei hangoztatták, hogy ez az idős szavazók kiiktatására történik. (Alter, 2010:353.) Megjelentek a teadélutánokon olyan polgárőr szervezetek, amelyek a szövetségi kormányzat erőszak-monopóliumát támadták. (Alter, 2010:353.)

Miközben Obama a konszenzusra épített, és az ideológiai ellentétek áthidalását hirdette, a Republikánus Párt hátszágában szerveződő Tea Party mozgalom, valamint a – jobb híján – „konzervatívnak” (persze, amerikai értelemben konzervatívnak) nevezhető szubkultúra nem méltányolta ezeket a gesztusokat. Számukra Obama az első „szocialista” elnököt jelentette – nyilván azért, mert nem is tudták, mi az a „szocialista”, illetve ezt a fogalmat Hayek és Rand alapján a szövetségi kormányzat jogkörének bővítésével azonosították.

A Tea Party berkeiben futótűzként terjedt el a városi legenda, hogy Obama külföldi (holott Hawaii-on született). A konzervatív média nemhogy enyhítette, csillapította volna ezeket a hangokat, hanem rájuk játszott. Az a tény, hogy Obama oly sokáig élt külföldön, Indonéziában, valamint nevelőapja muszlim származása is sokakat irritált. Ezen a ponton kapcsolódott be a Tea Party eszmérendszerébe a rasszizmus, vagy legalábbis a külföldi-ellenesség. Olyanok is szabadon terjeszthették nézeteiket a grass-roots mozgalomban, akiknek nem csupán a pénzügyi mentőcsomagok vagy az egészségügyi reform szúrta a szemét, hanem mélyebbről jövő ellen-szenvet éreztek Obamával szemben. Obama elnök hazafiságának, sőt amerikai születésének megkérdőjelezése visszatérő vesszőparipája volt sokaknak. Felmérések szerint a Tea Party támogatóinak

egyharmada nem hitte el, hogy Obama amerikai születésű. (Ashbee, 2011:157.) Követelték, hogy az elnök mutassa be a születési anyakönyvét, hogy ezáltal meggyőződhesse – illetve, eredeti szándékuk szerint, ne győződhesse meg – Obama amerikai születéséről. (Alter, 2010:353.)

A Tea Party megítélésében igen nagy a kontraszt a pártrendszer két szereplője között. Egy 2013-as felmérés szerint a Republikánus Párt szavazóinak valamivel több, mint negyede tekinti ellenszenvesnek a mozgalmat, míg az arány a demokratáknál 69%-os. (Bowman – Marisco, 2014.) Sokak szerint a Tea Party visszaél azzal, hogy a szólásszabadság elidegeníthetetlen jog az Egyesült Államokban. 2010-ben, a Függetlenség Napján az észak-iowai Tea Party egy olyan poszterrel kampányolt, amelyen Barack Obama portréját Hitler és Lenin társaságában ábrázolták. Az obamai reformoknak a nemzetiszocializmussal és a marxizmussal való párhuzamba állítása a Tea Party támogatóinak egyik mániája. Európai nézőpontból az Obama-Hitler vagy Obama-Lenin analógia nevetséges. Nem szabad azonban elfeledkezni, hogy az Egyesült Államokban nem volt hatalmon sem nemzetiszocialista, sem kommunista rezsim. Az amerikai republikánusok egészen más perspektívából szemlélik a totalitárius ideológiákat, mint az európai, főleg a közép- és kelet-európai emberek. Számukra totalitárius az is, hogy egy kormány a beleegyezésük nélkül költi el az adófizető polgárok pénzét.

Szociológiai felmérések azt mutatják, hogy a Tea Party szimpatizánsi köre meglehetősen homogén: többségük a fehér tanult rétegekhez tartozik. Ahogyan Kate Zernike és Megan Thee-Brenan fogalmaztak cikkükben, a Tea Party támogatói „az átlagnál fehérebbek és tanultabbak.” Felmérésük szerint az átlagos teadélutános „fehér, férfi, házas, és 45 évesnél idősebb.” (Zernike – Thee-Brenan,

2010.) A szociológiai felmérések szerint a Tea Party tagsága jórészt a közép- és időskorúakból tevődik össze. 75%-uk legalább 45 éves, 29%-uk pedig 64 évesnél idősebb. (Ashbee, 2011.)

3.3. Személyiségek

A Tea Party nem szűkölködik a karizmatikus személyiségekben. Alapvetően három csoportra oszthatjuk őket: politikai szereplők, médiaszemélyiségek és szponzorok. Az első, legszélesebb csoportban akadnak „régimotorosok”, akik már évtizedek óta a politika fősodrában tevékenykednek (Ron Paul, Newt Gingrich), és olyanok, akik a 2000-es évek végén tűntek fel a közéletben.

Ron Paul tekinthető a Tea Party doyenjének, nem csupán életkorát, hanem politikai tapasztalatát tekintve. Az 1935-ben született, fizikus végzettségű Paul harmincnégy éven keresztül tagja volt a Képviselőháznak Texas 22., majd 14. kerületének képviselőjeként. A libertariánus Ludwig von Mises és Ayn gyakorolt hatást a filozófiai és közgazdasági nézeteire. (Taylor, 2000.) 1976-ban Paul megalapította a Foundation for Rational Economics and Education nevű agytrösztöt (Kirchick, 2008.). Paul a 2008-as és a 2012-es elnökválasztáson is elindult a Republikánus Párt jelöltjeként, ám elvérzett az előválasztáson. Miután kiszállt a 2012-es kampányból, azt nyilatkozta, hogy nem támogatja a Republikánus Párt hivatalos jelöltjét, Mitt Romney-t, Massachusetts volt kormányzóját, mert nem lát különbséget közte és Obama között. (David, 2012.) Az 1943-ban született, történész végzettségű Newt Gingrich két évtizeden keresztül ült bent a Képviselőházban Georgia állam 6. kerületének képviselőjeként. Képviselői pályafutásának utolsó hét évében a Képviselőház elnöki tisztét töltötte be. (Andor, 2002:414.)

Gingrich volt az ötletgazdája a Szerződés Amerikával című kezdeményezésnek, amelyik tartalmában sok átfedést tartalmaz Ryan

Hecker hasonló nevű társadalmi szerződésével. A dokumentum kiállt a szabad verseny mellett, követelte egyebek között az állami költségek visszafogását, az adócsökkentést, a családi pótlékra való jogosultság szigorítását, a házasság és gyermekvállalás ösztönzését, a környezetvédelmi szabályozások enyhítését, a kötelező nyugdíjjogosultság megszüntetését, a magánbiztosítók versenyének ösztönzését. Külpolitikával csak a dokumentum 6. pontja foglalkozott, amelyik megtiltotta volna, hogy amerikai csapatokat az ENSZ parancsnoksága alá helyezzenek. (Andor, 2002:310.) Ez utóbbi pontban tükröződik a republikánusok hagyományos bizalmatlansága a nemzetközi szervezetekkel szemben. Érdekes még a 10. pont, amelyik előírta volna, hogy egy személy csak bizonyos ideig lehessen a Kongresszus tagja, a politikusok nagyobb fluktuációja érdekében. Ez a követelés valószínűleg egy fiatal politikus-nemzedék kinevelődését szolgálta volna. (Andor, 2002:310.)

Gingrich esküdt ellensége volt a pozitív diszkrimináció gyakorlatának, amelyik a megelőző évtizedekben hozzájárult a faji egyenlőtlenségek csökkenéséhez. Ő állt annak a kampánynak az élén, amelyik Bill Clintont próbálta lejáratni. (Andor, 2002:310-311.) A veterán republikánus politikus a 2010-es évek elején tért vissza a politikába, mint a Tea Party támogatója, és mindinkább favoritja. A 2012-es elnökválasztási kampányban sorompóba állt a Tea Party egyik jelöltjeként. (Jonsson, 2011.)

Gingrich és Paul mellett komoly tapasztalattal rendelkezik Rick Perry, aki 2000-ben ült bele a Fehér Házba távozó Bush kihűlt kormányzói székébe, és tizenöt éven keresztül vezette az Egyesült Államok második legnagyobb és leggazdagabb államát. A sármos, jó kiállítású politikus a Tea Party-s tömeg kedvencévé vált, első-sorban kemény Washington-, Obama- és szociálisellátás-ellenes kiszólásaival. Perry a fiskális és társadalmi konzervativizmushoz

való visszatérés ígéretével lépett a kampányba. (Parker, 2011.) Elutasította Obama egészségügyi tervét. Államában drasztikusan megkurtította a szegényeknek folyósított Medicaid segélyek költségvetését. (Sack, 2011.) Mivel a Tea Party-s szavazatok megszölgöttak közte, Gingrich, Paul és Michele Marie Bachmann között, Perry a dél-karolinai előválasztás után, 2012. január 19-én bejelentette, hogy kilép a versenyből. Perry először Gingrichet, majd annak visszavonulása után a hozzájuk képest mérsékeltebb hangú Mitt Romney-t, a volt massachusettsi kormányzót támogatta.

Paul Davis Ryan a fiatalabb generációhoz tartozik. Az 1970-ben született Ryan az objektivista Rand csodálója. Mitt Romney nem véletlenül választotta alelnök-jelöltként a 2012-es választáson. Romney-t részben mormon vallása, részben a kormányzósága idején tanúsított liberalizmusa miatt bizalmatlanság övezte a Republikánus Párt „kemény magjában”. Ezért Romney választása jó taktikai érzékkel a konzervatív, individualista, és emellett jóképű, nála fiatalabb Ryan-ra esett. A tehetséges politikus nemrég azzal lombozta le a Tea Party közönségét, hogy bejelentette, nem indul 2016-ban az elnökválasztáson. (Parkinson, 2015.)

A Tea Party a „fehér, házass, tanult férfiak” mozgalma, ám ennek ellenére – vagy éppen ezért – az élvonalba több nő, illetve kisebbségi háttérű személy beverekedte magát. Sokáig a Tea Party favoritjai között emlegették Sarah Palint, Alaszka volt kormányzóját, Christine Therese O'Donnellt, valamint az iowai Michele Marie Bachmannt, aki norvég bevándorlók leszármazottja. Utóbbi 2012-ben elindult az elnökválasztáson, ám eredmény nélkül. Ted Cruz texasi szenátor és Marco Rubio floridai szenátor hispanó, vagyis spanyol ajkú. Látható tehát, hogy a Tea Party politikusai nem szűkíthetők le etnikai alapon, kizárólag a fehérre (az Egyesült Álla-

mokban sajátos logikával a spanyol ajkúak külön kategóriát képeznek a „fehérek” mellett). (Savage, 2014:526.)

A politikusokon kívül a Tea Party berkeiben a fő összetartó erőt a népszerű jobboldali médiaszemélyiségek képviselik, mint Glenn Beck, a Fox News Channel kommentátora. A szókimondásáról ismert népszerű rádiós nyíltan rasszistának nevezte Obamát, aki szerinte gyűlöli a fehéreket. Ezt az állítólagos féhérgyűlöletet azzal magyarázta, hogy Obama egyik diáktársát, az afroamerikai Henry Louis Gates-t rendbontó viselkedésért egy fehér rendőr letartóztatta. (Beck:2009., Alter, 2010:366.) Egy másik népszerű rádiós kommentátor, Rush Limbaugh dobta be a köztudatba, hogy Obama nem az Egyesült Államok területén született. (Alter, 2010:45.) Limbaugh – akit gyakran bíráltak rasszista kommentárjaiért – azt állította, hogy Obama Amerikájában a fehér gyerekeknek félniük kell az iskolabuszon, mert megverik őket, ezen kívül „gengszterbandának” nevezte az Obama-adminisztrációt¹⁴. (Alter, 2010:376.)

Végül szót kell ejteni azokról, akik a mozgalom pénzügyi ütőerén tartják az ujjukat. A vagyonos Koch család és vállalkozásuk, a Koch Industries a mozgalom legjelentősebb szponzorai. A nagyiparos, filantróp család az Americans for Prosperity nevű konzervatív szellemiségű szervezeten keresztül nyújt támogatást a mozgalomnak. Azok, akik a Tea Party-t egyszerűen a vagyonos rétegek „műgyepének” tekintik, leginkább a Koch család szerepére hivatkoznak. Sir Christopher Meyer, a volt brit nagykövet a Tea Party-t úgy definiálta, mint amelyik egyesíti a konzervatív poli-

14 Limbaugh gyakran provokál a műsoraiban, és ízetlen rasszista megjegyzéseket enged meg magának. Így 2004-ben, az iraki Abu Graib börtönben történt fogolykínzások napvilágra kerülése után kisebbiteni próbálta az esetet, mondván, ami történt, nem különbözik az amerikai egyetemi élet hagyományos diákbeavatási szertartásaitól. (Meyer, 2004.)

tikát, a grass-roots populizmust és a nagytőkét. (Meyer, 2010.) David Hamilton Koch a libertáriánus, szabadpiac-párti nézetekkel szimpatizál, ugyanakkor magát szociálliberálisként, míg Obamát „keményvonalas szocialistaként” definiálja, aki szerinte árt a szabad vállalkozásnak és a gazdasági életnek. (Owen, 2011.)

3.4. Szimbólumok

A Tea Party, hasonlóan az egyéb protessztszervezetekhez, előszere-ttel használja fel a történelemből ismert szimbólumokat. A teadél-utánosok számára a rendszeres hivatkozási alap az 1776-os amerikai forradalom. Nem múlhat el teadélutános tüntetés anélkül, hogy a tömegben legalább egy tucat olyan zászló ne lengedezne, amelyik a függetlenségi háborúból származik.

A legismertebb az ún. Gadsden-zászló. A zászló sárga alapon összetekeredett csörgőkígyót ábrázol, fölötte a „Ne taposs rám!” felirat olvasható. A lobogó megalkotójaként Christopher Gadsden tábornokot, a függetlenségi háború egyik vezérét tisztelik. Először a tizenhárom gyarmat haditen-gerészete használta az új lobogót. Ezt a zászlót tüzték ki a Capitolium erkélyén a republi-kánus képviselők, tiltakozva az egészségügyi reform ellen. (Paár, 2013:35.) A zászló válaszával a képviselők párhu-

zamot vontak a 18. század végi és a 21. század eleji amerikai helyzet között: szerintük az amerikai szabadságot ismét veszély fenyegeti, ezúttal Obama egészségügyi reformja részéről. A forradalmi retorika szélsőséges vadhajításaként a 2011-es Las Vegas-i rendőrgyilkosok, akikről még később lesz szó, a Gadsden-zászlót is

a helyszínen hagyták — egy horogkereszt társaságában. A Gadsden-zászlónak számos változata ismert (felfelé, lefelé kúszó kígyó, fekete, sárga alap stb.).

Talán a polgárháború óta soha annyszor nem használták tüntetésen a Szent András-keresztes zászlót, mint a Tea Party tüntetésein. A lobogón vörös alapon két harántcsík fut, amelyek met-

szik egymást, és egy sajátos keresztalakzatot formálnak. Ez az ún. András-kereszt (amelyen a keresztény hagyomány szerint András vértanút megfeszítették; ő lett később Skócia védőszentje). A harántcsíkok kék színűek, bennük a Konföderáció 14 államát jelképező csillagok helyezkednek el. A polgárháború idején a rabszolgatartó déli államok Konföderációja hivatalos zászlóként használta, a polgárháború után pedig a déli regionalizmus, a jenki elnyomással szembeni ellenállás jelképe lett. Ez a zászló a Konföderáció egykori déli államaiban rendkívül népszerű. Olykor a Gadsden-zászlóból ismert csörgőkígyót is belehelyezik a zászló közepére.

A teadélutánosok nem elégszenek meg a hagyományos zászlókkal, hanem maguk is készítettek saját zászlókat. Nagyon kedvelt az amerikai

zászló olyan változata, amelyben a csillagok kör alakban helyezkednek el, és az így alkotott kör közepén látható kék alapon egy

római II-es szám. Ez utalás az Obama-adminisztrációval szemben meghirdetett második amerikai forradalomra.

Ugyancsak népszerű a fehér alapon teáskannát és „It’s Party Time” feliratot ábrázoló zászló. Más zászlókra egyszerűen a Liberty (Szabadság) szót és a demokrácia lényegét jelentő „For the People, By the People” feliratot hímezték. Az utóbbi felirat utalás Abraham Lincoln nevezetes 1863-as beszédének utolsó mondatára, amelyet a gettysburgi csatátéren mondott el: „...határozzuk el ünnepélyesen, hogy e halottak nem haltak meg hiába – hogy e nemzet Isten segédelmével újjá fog születni a szabadságban –, és a nép kormányzata, a nép által és a népért létrejött kormányzat nem fog eltűnni a Föld színéről.” (Hahner, 2012:137) Mellesleg itt felfedezhetünk egy közös pontot a Tea Party és Obama között; utóbbi példaképének tekinti Lincolnt. Ez is mutatja, hogy a Tea Party – ellentétben a leegyszerűsítő magyarázatokkal – komolyan veszi a demokráciát, és azt megőrzendő értéknek tekinti. Csakhogy ebbe a demokrácia-felfogásba nem fér bele az, hogy a szövetségi kormányzat magához vonja azokat a jogköröket, amelyeket az alkotmány nem utal kifejezetten Washingtonhoz.

3.5. Rasszizmus és gyűlöletcsoportok

A mozgalommal szemben időről időre felvetődik a sajtóban a rasszizmus vádja. Az Obama elnököt bíráló transzparenszek, valamint ezek jelszavai („Menj vissza Kenyába”) adnak alapot ehhez a vádhoz. Felmérések szerint 2010-ben a Tea Party szimpatizánsainak negyede nyilatkozott úgy, hogy az Obama-adminisztráció egyoldalúan az afroamerikaiakat támogatja, háttérbe szorítva a fehéreket. (Zernike – Thee-Brenan, 2010.) Azonban nem derült fény szervezeti kapcsolatra a Tea Party és az Egyesült Államokban

kicsi, ám igencsak aktív rasszista, szélsőjobboldali csoportok között. (Dailykos, 2015.)

Egy-két merényletet kapcsolatba hoztak a Tea Party pár szimpatizánsával. 2011-ben az arizonai Tucson-ban egy Jared Lee Laughner nevű 22 éves férfi hat embert gyilkolt meg egy ételmezszerbolt előtt, köztük Gabrielle Giffords arizonai képviselőt, aki támogatta Obama egészségügyi reformját. Megelőzően a Tea Party hónapokon keresztül zaklatta a képviselőket, és igyekezett nyomást gyakorolni rájuk, hogy ne szavazzák meg az egészségügyi reformcsomagot. Az eset súlyos – a fegyvertartás anomáliáin túlmutató – kérdéseket vetett fel. Mennyiben felelős a Tea Party, és általában a közélet durvuló hangneme a történetekért? Sokan emlékeztettek arra, hogy a Tea Party szónokai, Sarah Palin és Glenn Beck folyamatosan sugallták, bár nyíltan nem mondták ki: ha másként nem megy, erőszakkal kell megakadályozni az egészségbiztosítás reformját. Ezzel legalábbis felvethető az erkölcsi felelősség kérdése. (Byers, 2012., Seres, 2011., Weisberg, 2011.)

2014-ben pedig egy rasszizmusáról ismert házaspár, Jerad és Amanda Miller meggyilkolt két rendőrt egy Las Vegas-i gyorsétteremben. Őket szintén a Tea Party szimpatizánsának tartották. A feltételezés azon alapult, hogy ugyanazt a zászlót használták, mint a teadélutánosok, és több, a Tea Party-val kapcsolatba hozható internetes oldalt lájkoltak. A házaspár lakásán talált videók szerint Jared rajongott Ron Paulért: a 303 videófelvételből több mint ötven Paul kampányáról szólt. (Burghart, 2014.) A gyilkosság után a házaspár egy Gadsden zászlót is hátrahagyott. A tanúk szerint Jared Miller azt kiabálta a helyszínen: „Forradalom van.” (Avlon, 2014., Burghart, 2014.)

Hangsúlyozni kell, hogy a Tea Party nem egy olyan szervezet, amelyik megválogatja azokat a személyeket, akik csatlakozni

kívánnak hozzá. Nincs feltétele a mozgalomhoz való tartozásnak, ez viszont együtt jár azzal a hátránnyal, hogy bárki, bármilyen indíttatásból a Tea Party tagja lehet. Maga a Tea Party nem raszszista és terrorista – de azzal, hogy a szövetségi kormány radikális ellenfelének deklarálja magát, óhatatlanul magához vonzza az elégedetlen elemeket. Az Egyesült Államokban a belső terrorizmus jelenlétére Timothy McVeigh 1995-ös coloradói merénylete hívta fel a figyelmet. (Andor, 2002:313.)

Az FBI folyamatosan szemmel tartja az ún. milícia mozgalmat, amelyik egy paranoia terméke. A milícia tagjai hisznek egy összeesküvés létében, amelyben szerintük érintettek a szövetségi kormány, az FBI, az ENSZ, a Világkereskedelmi Szervezet és a nemzetközi pénzügyi szervezetek.

A milícia mozgalom tagjai úgy érzik, harcolniuk kell a saját hazájuk kormánya ellen, amelyik szerintük folyamatosan megsérti az alkotmányt. (Castells, 2006: 123-124.) A mozgalom elutasít minden szabályozást, amelyik beavatkozik az állampolgárok életébe (különösen a fegyvertartás szigorítására irányuló törekvések irritálják őket), az adózást rablásnak tekinti, és a milíciák tekintélyes mennyiségű fegyvert halmoznak fel arra a napra, amikor szembe kell szállniuk a szövetségi kormánnyal.¹⁵ (Andor, 2002:313.,

15 Ebbe a sajátos paranoid szubkultúrába enged némi betekintést az 1999-ben forgatott Arlington Road című thriller (magyarul A szomszéd címmel forgalmazták), amelyben a jellegzetesen amerikai, csendes kertvárosban élő, sok gyermeket nevelő párról derül ki, hogy terroristák, és részesei a szövetségi kormány elleni összeesküvésnek. Szomszédjuk a főszereplő történelemtanár, Michael Faraday (Jeff Bridges alakítja), akinek FBI ügynök

Berlet-Lyons, 2015.) A Tea Party mozgalom nem képes kivédeni, hogy szélsőjobboldali érzelmű, vagy egyszerűen sérült lelkű emberek csatlakozzanak, akik politikai, vallási vagy magán természetű sérelmeiket adott esetben fegyverrel akarják orvosolni. Ez minden protest mozgalom és párt számára, amelyik a rendszert belülről bírálja, potenciális fenyegetés.

4. KONKLÚZIÓ

Vajon a Tea Party párttá szerveződhet-e? És ha igen, sikeres kihívója lehet-e a két nagy pártnak? Nézetem szerint a Tea Party mozgalom tagjai számára nem éri meg, hogy mozgalmuk párttá alakuljon. Nem is annyira a relatív többségi választási rendszer miatt, amelyik erősen eltorzítja a választási akaratot az Egyesült Államokban. Hanem leginkább a Tea Party — koherensnek korántsem nevezhető — eszmerendszere miatt, amelyből következik a világos program hiánya. Ez az eszmerendszer egyszerre taszító a liberálisok és a konzervatívok számára. Jellemzőn a liberális és konzervatív kritika egymásnak ellentétei. A liberálisok szemében a Tea Party támogatói ultrakonzervatívok, majdnem szélsőjobboldaliak, a konzervatívok szemében libertáriánusok,

felesége egy amerikai szélsőséges csoport elleni balsikerű akció során halt meg. A tanár rájön, kik költöztek a szomszédba, és elszántan küzd, hogy leleplezze az ártatlannak tűnő párt, de sem a barátnője, sem az FBI-ügynök nem hisz neki. Végül akaratan kívül Faraday maga vezeti az FBI épületéhez a robbanószert tartalmazó autót, amikor figyelmeztetni akarja a szövetségi nyomozókat a veszélyre. Halála után róla terjeszti el a média, hogy terrorista volt, aki felesége haláláért akart bosszút állni az FBI-on. A film lerántja a leplet a gyűlöletcsoportokkal kapcsolatos társadalmi közönyről. A filmről: <http://www.imdb.com/title/tto137363/>, 2015. 03.30.

majdnem anarchisták. Ezzel a kétarcúsággal a mozgalom a politika senki földjére kormányozza magát.

A Tea Party támogatói valójában nem egy program, hanem egy érzület mellett köteleződnek el. A protesztérzület (a szövetségi kormányzat jogkör-bővítésével szemben, Obamával szemben, és mindezzel szemben) azonban nem helyettesíthet egy koherens, megvalósítható programot. A Tea Party programtalansága persze visszavezethető arra, hogy a libertariánus értékrend ernyője alatt meglehetősen eltérő nézeteket valló, és eltérő mindennapos célokat kitűző csoportok gyülekeznek, akiket jórészt csak a szövetségi kormány iránti ellenszenv, a mitikus szocializmustól való félelem egyesít. Az alapító atyák eszméihez való visszatérés mint célkitűzés patetikusan hangzik, de nem világos, miként működne ez szakpolitikák szintjén. Mert például naivitás azt gondolni, hogy az adózás lehet olyan kis mértékű, mint a 18. század végén. Egy globális birodalom, a maga kiterjedt infrastruktúrájával, sokrétű intézményrendszerével nem irányítható és finanszírozható oly módon, mint tizenhárom gyarmat szövetsége.

Az elmúlt százötven évben szakpolitikák tucatjai alakultak ki, amelyek az alapító atyák idején nem léteztek (pl. szociálpolitika, gazdaságpolitika, egészségügyi és oktatáspolitikai, környezetvédelem). Ezek nélkülözhetetlenek egy modern államban és társadalomban. Ezen ágazati politikák költségvetési tételének visszavágása, vagy átutalásuk a szövetségi kormányzattól a tagállamok kormányzatához végső soron fenyegeti az Egyesült Államok népének kohézióját.

Mindezeket figyelembe véve nem csoda, hogy a Tea Party mozgalomnak legalább annyi ellenfele van a társadalomban, mint ahány támogatója akad. Az Americans Against The Tea Party (AATTP) azzal a céllal szerveződött meg, hogy bírálja és leleplezze

a Tea Party és a Republikánus Párt ideológiáját. A szervezet elkötelezett az esélyegyenlőségért, kiáll a szociális biztonság értéke, a külpolitikában a pragmatizmus mellett, és bírálja a jogvédelmi egyenlőtlenségeket. Az AATTP érzékelhetően osztja Pelosi nézeteit a Tea Party „műgyep”-jellegéről. Ezzel azonban az esélyét is elhajtja magától, hogy megértően szemlélje a Tea Party-t. (AATTP, 2015.)

A legnagyobb hiba, amelyet az amerikai politika és a Demokrata Párt közönsége elkövethet, hogy nem vesz tudomást azokról a történelmi, társadalmi és kulturális indítékokról, amelyek a Tea Party népszerűsödéséhez vezettek. Ha az amerikai politika polarizált jellege fennmarad Obama második ciklusa után is, valamint újabb demokrata párti politikus költözik a Fehér Házba (pl. Hillary Clinton), lényegében Obamáéhoz hasonló, vagy akár liberálisabb programmal, akkor a Tea Party ereje és támogatottsága megmarad. Ha republikánus politikus nyeri el az elnöki tisztséget, akkor viszont egy ellen-Tea Party nőhet ki a Demokrata Párt hátsó udvarában — ahogyan arra az AATTP és a Coffee Party nevű szervezet ma is példát mutat. (Coffee, 2015.)

BIBLIOGRÁFIA

- ALTER, Jonathan (2010): *Az ígéret: Obama első elnöki éve*. Budapest, Geopen Kiadó.
- ANBINDER, Tyler (1992): *Nativism and Slavery: The Northern Know Nothing and the Politics of 1850s*. New York, Oxford University Press.
- ANDOR László (2002): *Amerika évszázada*. Budapest, Aula Kiadó.
- ASHBEE, Edward (2011): *Bewitched-The Tea Party Movement: Ideas, Interests and Institutions*. In: *The Political Quarterly*. (Vol. 82), No. 2, pp. 157-164.
- BAAR, Nicholas (2009): *A jóléti állam gazdaságtana: a nagy ellátó-rendszerek működésének összefüggései*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉKÉS Márton (2008): *Az amerikai neokonzervativizmus*. Budapest, Századvég Kiadó.
- BOKOR Pál (2010) *Obama: Az út Honolulutól a Fehér Házig, és mindig tovább...* Budapest, Atlantic Press Kiadó.
- BOORSTIN, Daniel J. (1991): *Az amerikaiak: a gyarmatosítás kora*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BOZÓKI András (1994): *Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország*. In: *Politikatudományi Szemle*, 1994 (XIII. évf.) 3. szám. pp. 35-68.
- BOZÓKI András, SÜKÖSD Miklós (vál. és szerk.) (1991): *Anarchizmus*. Budapest, Századvég Kiadó.
- BUSH, George W. (2011): *Döntési helyzetek*. Budapest, Ulpius-Ház.

- CASTELLS, Manuel (2006): *Az információ kora: Gazdaság, társadalom és kultúra. II. Az identitás hatalma*. Budapest, Gondolat-Infonia.
- The Constitution of the United States of America* (é.n.). Bedford (Massachusetts), Applewood Books.
- DEGLER, Carl N. (1993): *Az élő múlt: Milyen erők formálták Amerikai mai képét?* Budapest, Európa Könyvkiadó.
- EGEDY Gergely (2014): *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban John Adamstól Russel Kirkig*. Budapest, Századvég Kiadó.
- ENYEDI Zsolt–KÖRÖSÉNYI András (2004): *Pártok és pártrendszer*. Budapest, Osiris Kiadó.
- FINCHLSTEIN, Federico (2014): *Returning Populism to History=Constellations*. (Vol. 21), 2014. No. 4, pp. 468-482.
- FRANK Tibor (szerk., 2007): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- FREIDEL, Frank–BRINKLEY, Alan (1982): *America in the Twentieth Century*. New York, Alfred A. Knopf.
- FRIEDMAN, Milton (1996): *Kapitalizmus és szabadság*. Budapest-Florida, Akadémiai Kiadó-MET Publishing Corp.
- GYURÁCS Ferenc (1993): *A „populizmus” külföldi értelmezéseiről, Politikatudományi Szemle, (XII. évf.) 4. szám. pp. 96-101.*
- HAHNER Péter (2012): *Az Egyesült Államok elnökei*, Budapest, Animus Kiadó.
- HAHNER Péter (1998): *Thomas Jefferson és a francia forradalom*. Budapest, Osiris.
- HALASI Endre (2009): *Az amerikai egészségügyi reform háttere*. In: Novák Zoltán–Szentpéteri Nagy Richárd (szerk.), *Köztes demokrácia*. Budapest, L'Harmattan. pp. 83-85.

- HANKISS Elemér (2002): *Új diagnózisok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HAYEK, Friedrich August (1991): *Út a szolgáláshoz*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HUNTINGTON, Samuel P. (2005): *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- JANDA, Kenneth — Berry, Jeffrey M.-Goldman, Jerry (1996): *Az amerikai demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- LACLAU, Ernesto (2011): *A populista ész*. Budapest, Noran Libro Kft.
- MACFARLANE, Alan (1993): *Az angol individualizmus eredete: A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Budapest, Századvég Kiadó- Hajnal István Kör.
- MAGYARICS Tamás (2008): *Az Egyesült Államok rövid története*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- MAILER, Norman (1988): *Az éjszaka hadai: A történelem mint regény, a regény mint történelem*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- MEGADJA Gábor (szerk.) (2014): *Az utópia hegemoniája*. Budapest, Nemzeti Közszerkeleti Egyetem Szolgáltató Kft.
- NÉMETH István (szerk.) (2005): *20. századi egyetemes történet. II. Európán kívüli országok*. Budapest, Korona Kiadó.
- ORBÁN Anita (2003): *Az antikomunizmus hatása az amerikai konzervatívizmusra*. Budapest, Károlyi Palota-Hamvas Béla Intézet.
- PAÁR Ádám (2010): *Döntsön a nép?! A részvételi demokrácia formái az Európai Unió vezető tagállamaiban és a „nyugati világban”*. In: Arató Gergely-Böcskei Balázs (szerk.) (2010): *Irányok és trendek az európai szakpolitikában*. Budapest, Táncsics Mihály Alapítvány Szakmapolitikai Programja. pp. 70-80.

- PAÁR Ádám (2013): *(Ellen)forradalmi mozgalom az Egyesült Államokban? A Tea Party eszmetörténeti és politikatörténeti gyökerei*. Külügyi Szemle. (11. évf.) 1. szám. pp. 20-38.
- PAPP István (2012): *A magyar népi mozgalom története 1920-1990*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- RICE, Arnold S. (1983): *American civilization since 1900*. New York: Barnes & Noble Inc.; Cambridge: Harper & Row Publishers.
- SAVAGE, Richtige (2014): *A Comparison of 'New Industrialized' Populism in Venezuela and the USA--Constellations*. (Vol. 21), 2014. No. 4, pp. 518-534.
- SCRUTON, Roger (1995): *Mi a konzervativizmus?* Budapest, Osiris Kiadó.
- SELLERS, Charles—MAY, Henry—MCMILLEN, Neil R. (1999): *Az Egyesült Államok története*. Budapest, Maecenas Könyvek-Talentum Kft.
- SZÁNTÓ Miklós (2008): *Jobboldal és neokonzervatívok az Egyesült Államokban*. In: Külügyi Szemle, 2008. (VI. évf.), 2. szám pp. 96-128.
- TOCQUEVILLE, Alexis de (1993): *Az amerikai demokrácia*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- VERNE, Jules (1970): *Utazás a Holdba*. Budapest, Móra Könyvkiadó.
- WEIR, Robert E. (1996): *Beyond Labor's Veil: The Culture of the Knights of Labor*. Pennsylvania University Press.
- WRIGHT, Tony (1999): *Régi és új szocializmusok*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Honlapon megjelent cikkek, tanulmányok

- AVLON, John (2014): *Hatriot Politics Created the Las Vegas Killers*.
<http://www.thedailybeast.com/articles/2014/06/09/hatriot-politics-created-the-las-vegas-killers.html>, 2015.03.11.
- BECK, Glenn: *Obama Is a Racist*. In: CBS News
<http://www.cbsnews.com/news/glenn-beck-obama-is-a-racist/>, 2015.02.10.
- BELLAH, Robert N.: *Civil Religion in America*.
http://www.robertbellah.com/articles_5.htm, 2014.12.19.
- BERLET, Chip-Lyons, Matthew N. (é.n.): *Militia Nation*. In: *Political Research Associates*.
<http://www.publiceye.org/rightist/milnatbl.html>, 2015.03.22.
- BOWMAN, KarlynMARISCO, Jennifer (2014): *As The Tea Party Turns Five, It Looks A Lot Like The Conservative Base*. In: Forbes
<http://www.forbes.com/sites/realspin/2014/02/24/as-the-tea-party-turns-five-it-looks-a-lot-like-the-conservative-base/>, 2015.01.15.
- BURGHART, Devin (2014): *Tea Party Followers Kill Police In Las Vegas Killing Spree*. In: *Institute For Research & Education on Human Rights*.
<https://www.irehr.org/issue-areas/tea-party-nationalism/tea-party-news-and-analysis/563-tea-party-followers-kill-police-in-las-vegas-killing-spree>, 2015.03.11.
- BYERS, Dylan: *ABC draws possible Tea Party connection with alleged Aurora shooter*. Politico.
<http://www.politico.com/blogs/media/2012/07/aurora-abc-draws-possible-tea-party-connection-129568.html>, 2014.09.20.

- DAVID, Javier E. (2012): *Ron Paul Won't Endorse Romney, Cites More of Same*. In: CNBC
<http://www.cnn.com/id/49374723>, 2015.01.16.
- ERAMO, Marco D' (2013): *Populism and The New Oligarchy*. In: *New Left Review*.
<http://newleftreview.org/II/82/marco-d-eramo-populism-and-the-new-oligarchy>, 2014.12.20.
- GORDON, John Steele (2009): *Obama and the Liberal Paradigm*. In: *The Wall Street*.
<http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703932904574511250528884932>, 2015.01.02.
- GIBSON, Megan (2011): *The Tea Party and Ayn Rand's Atlas Shrugged*. In: *The Guardian*
<http://www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2011/apr/22/tea-party-movement-republicans>, 2014.12.21.
- JONSSON, Patrik (2011): *How Newt Gingrich won over the tea party*. In: *The Christian Science Monitor*.
<http://www.csmonitor.com/USA/Elections/Tea-Party-Tally/2011/1220/How-Newt-Gingrich-won-over-the-tea-party>, 2013.12.20.
- KIRCHICK, James (2008): *Angry White Man*. In: *New Republic*
<http://www.newrepublic.com/article/politics/angry-white-man?id=e2f15397-a3c7-4720-ac15-4532a7da84ca>, 2015.01.30.
- MCMANARA, Robert: *The Know-Nothing Party Opposed Immigration to America*. In: *About Education*
<http://history1800s.about.com/od/immigration/a/knownothinggo1.htm>, 2014.12.26.

- MEYER, Sir Christopher (2010): *A New American Revolution? Anti-Establishment Tea Party is on the brink of election victories that could leave Obama a lame duck*. Daily Mail.
<http://www.dailymail.co.uk/news/article-1323047/Anti-establishment-Tea-Party-leave-Obama-lame-duck.html>, 2015.10.10.
- MEYER, Dick (2004): *MPs Just 'Blowing Off Steam'*.
In: *The New York Times*.
<http://www.cbsnews.com/news/rush-mps-just-blowing-off-steam/>, 2015.03.10.
- OWEN, Sarah: *David Koch Gives President Obama Zero Credit for Bin Laden's Death*. In: *New York*.
http://nymag.com/daily/intelligencer/2011/05/billionaire_conservative_david.html, 2015.10.10.
- PARKER, Ashley (2011): *Promising Better Direction, Perry Enters Race*. In: *The New York Times*.
<http://www.nytimes.com/2011/08/14/us/politics/14perry.html?pagewanted=all>, 2015.03.28.
- PARKINSON, John (2015): *Paul Ryan Will Not Run For President in 2016*.
<http://abcnews.go.com/Politics/paul-ryan-run-president-2016-senior-aide/story?id=28176729>, 2015.03.28.
- Paul Ryan Biography. In: bio
<http://www.biography.com/people/paul-ryan-20828085>, 2014.12.20.
- SACK, Kevin (2011): *G.O.P. Candidates' Stances on Health Care Mask Their Records as Governors*. In: *The New York Times*.
<http://www.nytimes.com/2011/09/04/us/politics/04governors.html>, 2015.03.28.

- SERES László (2011): *Vérvád hull a Teapárt fejére?* In: HVG
http://hvg.hu/velemeney/20110121_teaparty_palin_krugman, 2015.02.13.
- STARR, Paul (2007): *Liberalism versus Populism*.
<http://www.freedomspower.com/2007/04/liberalism-versus-populism.html>, 2015.01.20.
- UNGER Anna: *It's Party Time*. In: Magyar Narancs
http://magyarnarancs.hu/kulpol/amerika_jobbszele_-_its_party_time-74481, 2012.09.02.
- TAYLOR, J. (2000): *In Defense of our "Unalienable Rights" An Interview with Congressman Ron Paul, M.D.*
<http://www.usagold.com/gildedopinion/taylorpaulintrvw.html>, 2015.03.25.
- TEDDY, Davis (2010): *Tea Party Activists Unveil 'Contract from America'* In: ABC News
<http://abcnews.go.com/Politics/tea-party-activists-unveil-contract-america/story?id=10376437&page=2>, 2015.01.20.
- WEISBERG, Jacob (2011): *The Tea Party and the Tucson Tragedy*.
http://www.slate.com/articles/news_and_politics/the_big_idea/2011/01/the_tea_party_and_the_tucson_tragedy.html, 2015.01.22.
- ZERNIKE, Kate—THEE-BRENAN, Megan (2010): *Poll Finds Tea Party Backers Wealthier and More Educated*. In: *The New York Times*
http://www.nytimes.com/2010/04/15/us/politics/15poll.html?_r=0, 2015.01.20.

Honlapok

- i. AATTP, 2015.: <http://aattp.org/about-us/>, 2015. 04. 02.
- ii. <http://www.businessweek.com/ap/financialnews/D9Q4CNR81.htm>, 2014. 12. 20.

KIS NÉPESKÖNYV

- iii. Coffee, 2015: <http://www.coffeepartyusa.com/>, 2015. 04. 01.
- iv. <http://contractfromamerica.org/2010>, 2015. 01. 02.
- v. Dailykos, 2015:
<http://www.dailykos.com/story/2013/10/24/1250158/Is-the-Tea-Party-Like-the-Ku-Klux-Klan#>, 2015. 01. 05.
- vi. <http://www.forbes.com/sites/realspin/2014/02/24/as-the-tea-party-turns-five-it-looks-a-lot-like-the-conservative-base/>, 2014. 09. 10.
- vii. <http://www.freedomspower.com>, 2014. 08. 20.
- viii. <http://www.imdb.com/title/tt0137363/>, 2015. 03. 30.
- ix. Infoplease, 2015.:
<http://www.infoplease.com/ipa/A0104719.html>, 2015. 02. 10.
- x. <http://www.juancole.com/2014/06/revolution-allowing-shooting.html>, 2014. 12. 08.
- xi. <http://occupywallst.org/about/>, 2014. 07. 20.
- xii. <http://newleftreview.org/>, 2013. 09. 02.
- xiii. <http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=125184586>, 2015. 08. 20.
- xiv. <http://www.politico.com/blogs/media/2012/07/aurora-abc-draws-possible-tea-party-connection-129568.html>, 2015. 04. 08.
- xv. http://starwars.wikia.com/wiki/Death_Star, 2015. 02. 10.
- xvi. Teapartypatriots, 2015.:
<http://www.teapartypatriots.org/40yearplan/tea-party-patriots-book/> 2015, 2015. 01. 20.

MATEUSZ PIETRYKA

ANTICOMMUNISM, NEOLIBERALISM AND VIOLENCE : NATIONALIST IDEOLOGY IN CONTEMPORARY POLAND

1. INTRODUCTION

In the past few years Polish nationalism has experienced a true renaissance. From marginal demonstrations of a few hundred people back in 1989-2009, it has grown to 50 thousand people marches, uniting the entire right-wing spectrum — from neo-Nazi football hooligans through mainstream political parties to scouting organizations. The target audience of the extreme right wing narratives are young people, who eagerly participate in nationalist street activity and internalize historical revisionism, social conser-

vatism, militarism and xenophobia. The leading nationalist organization is Ruch Narodowy [the National Movement] which has become a political party in 2015 and at present is focused on mobilizing its formal structures. Ruch Narodowy closely and openly cooperates with neofascist and nationalist organizations from all over Europe: Hungarian Jobbik, Spanish Democracia Nacional or Italian Forza Nuova. Its members also mention Greek neo-Nazi Golden Dawn party as a considerable inspiration. Nationalist leaders — formerly considered as minor extremists — today attract huge media attention, give many interviews, take part in academic debates etc.

Not only are nationalist organizations on the rise but also the nationalist discourse is increasingly present in the public debate and Polish state politics. Indeed, despite official propaganda of modernization and tolerance, in recent years Poland has seen a growth in xenophobic, conservative, racist and anti-Semitic attitude and acts of violence. Nationalist protests go hand in hand with mass movement against women rights, vast military expenditures by the government¹ or anti-immigrant “witch-hunt” (even though there are hardly any immigrants in Poland). On May 2015, presidential elections were held in Poland and out of 11 candidates there were no single left-wing nominee,² but there were as many as four candidates of the radical right, with such demands as dis-

-
- 1 At the height of anti-Russian current, Polish government has announced it going to spend €31.5 billion for arms until 2022. In comparison, yearly education spending is approximately 1.7 billion euro.
 - 2 Two candidates for the elections, Magdalena Ogórek and Janusz Palikot were sometimes portrayed by media as “left-wing”, however both of them have strongly neoliberal demands and are criticized by the grassroots left-wing groups for being “anti-social”.

mantling of state tax collection agencies, leaving the European Union or “combating the homosexual propaganda”. On November 2015 there were parliamentary elections and for the first time in the history of Poland, only right-wing parties crossed a pool threshold.

It needs to be stressed that some sociologists and political commentators would say that many of Polish mainstream Right politicians, including the ruling Prawo i Sprawiedliwość [Law and Justice, PiS] party, are close to nationalist ideology and practice. They see the nation and ethnicity as the most significant spheres of state policy and social life, they strongly oppose any progressive ideas and social movements, they plan to give special power to the Secret Service, they represent Catholic fundamentalism. Despite this dangerous populism and radicalization, there is still a meaningful (though shrinking) difference between conservative and nationalist circles. Taking this into consideration, my essay will cover the whole spectrum of the Polish right-wing scene, but I use the word “nationalism” only with reference to the radical right-wing organizations, that officially define themselves “nationalist.” I will survey their origins, development, reorganization after the 1989 transformation, as well as their ties with mainstream politics.

2. FROM FASCISM TO ANTICOMMUNISM

First modern Polish nationalist organizations date back to XIX century, when Polish state didn't exist. A group of emigrants started the National League movement, which was focused on spreading nationalist ideology, struggle against socialist organiza-

tions and the development of the Polish culture. In 1918 Poland regained independence and one year later a politician, Roman Dmowski (considered to be a “statesman” nowadays) formed a party called Popular National Union, which subsequently transformed to Narodowa Demokracja [National Democracy, ND]. The most important elements of the party’s platform were antisemitism, xenophobia and Catholic identity. Back in times of the Second Republic (1918-1939), over 30% of the Polish population were ethnic minorities, including three million Jews. ND was spreading its message by a wide range of antisemitic actions, from boycott campaigns through demonstrations to physical attacks on Jewish people. In 1922, a supporter of the ND killed the first Polish president Gabriel Narutowicz.³ Over the following years the party split into two new nationalist formations, Obóz Wielkiej Polski [Camp of Great Poland, OWP] and Obóz Narodowo-Radykalny [National Radical Camp, ONR], which were even more extremist. OWP and ONR openly praised Italian fascism (and partly also Nazism) and were more oriented towards physical confrontation with their enemies -socialists, communists and Jews. Especially ONR was well-known for attacking workers demonstrations, breaking windows in Jewish owned shops and attacking Jewish students with sticks and razors.

Today, all leading nationalist organizations in Poland plainly relate to the traditions of these historical formations, feeling proud of being a part of their legacy. However, it’s not neofascism of the 30’s that is a driving force of the far right movement, but an anti-communist ideology, which has been spreading very fast in the

3 The assassination took place after a huge campaign of the right wing, targeted at the new president. ND hated Narutowicz because he was supported by the ethnic minorities across the country.

past few years. To understand this conservative backlash we need to leave alone nationalist populism for a moment and focus on the fall of the Soviet Union and the transformation of 1989. This date marks crucial changes both in political and economic systems of the countries of the former Soviet block. For many Poles, it was the year of hope for a better tomorrow- after 45 years, a quasi-authoritarian satellite of the Soviet Regime was falling to give way to a wealthy, just and independent Polish state. The social movement that led to the transformation was based on the legendary workers' and intellectuals' union *Solidarność* [Solidarity]. The union's idea for transformation was to build a social-democratic country in the image of Scandinavia, with a free market strongly regulated by state interventionism and redistribution of wealth. At the beginning of 1989 a group of economists and social scientists were even sent to Stockholm, to prepare a report on how the Swedish economy works and next introduce these solutions to the Polish economy. At the same time, things in Poland took quite a different turn.

The country had a debt of \$40 billion and inflation reached 600%. The new government was desperately looking for international assistance, which could be expected only from the West. No country or institution was willing to provide Poland with help in such a disastrous situation — the U.S. under George H. W. Bush proposed an aid of only \$119 million. Seeing no way out, new authorities hired famous neoliberal economist Jeffrey Sachs as an advisor. Sachs, well-known for his exclusive contacts in U.S. government and the International Monetary Fund, offered a new deal. He assured to negotiate a substantial financial help for Poland, but under one condition: post-Solidarity government needed to adopt “shock therapy”, which is, a country-wide plan of

deregulation, fiscal austerity and privatization of the state-owned enterprises.

This kind of politics very soon resulted in huge economic crisis and growing social stratification. In 1994, 42% of the grown-up population declared that they were doing better in soviet “communism” than capitalist Poland (with only 15% claiming the contrary). Workers staged huge strikes against austerity reforms and unemployment, as industrial production was reduced by 30%. Very soon, former communist politicians’ party won 66% of the seats in parliament, but contrary to the people’s expectations, it was pushing forward extreme neoliberal reforms. These events gave a rise to the powerful, anticommunist discourses that are fundamental for the far right up till today. Looking for a reliable explanation for a failure of the transformation, conservative politicians needed to construct a new myth that could revive the spirit of Solidarity. For obvious reasons, they could not criticize the real causes of the failure (neoliberal policies), since back in the 90’s they more or less supported these policies themselves. So the new myth — communism had actually never ended and that the intellectuals had betrayed Solidarity and took the communists’ side — arose. For the past 25 years, this narrative has been going hand in hand with open or concealed antisemitism, xenophobia and religious fundamentalism of the Polish Catholic Church.

Of course, anti-communism is not new in Polish history. It was present back in time of the Second Polish Republic (1918-1939) as a form of hostility towards the Soviet Russia. It was present through the Soviet-controlled Polish People’s Republic period (1944-1989) as an ideology of the Solidarność and other workers movements. However, back in these times communism was understood as a form of centralist, authoritarian and antisocial model of

power, directly connected with the USSR. There were some significant left-wing intellectuals and organizations that confronted communism in the name of socialism. In past 25 years, it has changed. When the Soviet Union fell and there was no longer a real enemy, anti-communism transformed into a abstract but useful tool of the most conservative circles.

Since the early 90's, "communism" (and also "communist") has become a key-word that can describe almost every kind of activity, that in any way breaches conservative status quo. For example, right-wing politicians, activists and journalists would use the word "communist" when commenting LGBT parades, gender theory, atheism, pornography, council housing, squatting, environmentalism, protests against racism and many other topics and spheres, which are in no way connected with "communism". However preposterous it may sound, this kind of reasoning has an impressive audience. Anticommunism has become a part of collective memory as well as state politics of history. In a country whose population suffers from radical neoliberal policies, the majority of political parties compete over which one is more antisocialist than the others. The ultimate winners of this competition are the nationalists. Let's take a look at their history in Poland.

3. NATIONALISM OF THE 90'S

In the early 90's, nationalist movement was split in two parts. The first one consisted of antisemitic politicians like Leszek Bubel or Bolesław Tejkowski, active at mainstream media and political debates, publishing hundreds of books, magazines and leaflets about the "Jewish conspiracy". The second part of the nationalist

movement was a skinhead subculture, operating primarily on the streets, as an informal “army” of the mainstream far right politicians, beating and killing everyone, who they considered to be an enemy. The only ideology they had was white supremacy. During 1989-1996/7 Polish cities saw the flood of swastikas and Celtic crosses on the walls as well as thousands of brutal assaults on homosexuals, left-wing activists, people of colour or punks. For the state institutions and police it was quite a new phenomenon and either they didn’t know how to deal with the problem or didn’t want to. Neofascist violence was repeatedly portrayed as a conflict between hostile subcultures.

In the middle of the 90’s, after a few attacks on rock concerts and anarchist/socialist demonstrations, the Left started to organize. In Warsaw, young people of different political backgrounds established an underground self-defence organization called *Radykalna Akcja Anty-Faszystowska* [Radical Anti-Fascist Action, RAAF]. It was oriented towards physical confrontation with the far right. At first, RAAF was organizing protection groups at alternative concerts/festivals and leftist marches. When neofascist attacks had finally been prevented, antifascists went on to arrange street patrols at the city quarters that were particularly under the threat of far right attacks. First successes in Warsaw led to establishing similar groups (which usually called themselves “Antifa”) in other big cities. After a few years of confrontation, the far right had been pushed back.

The issue of nationalist/neofascist aggression had also gained significant media attention. In 1996, a small group of antifascists prepared a publication called the “Brown Book”. It was a report on all the well documented killings and attacks committed by the far

right since 1989.⁴ The report was sent to every single TV station and newspaper and soon became the hottest news. The public for the first time was informed about skinheads' violence and politicians started to distance themselves from the radical right-wing. The police and intelligence services set up some operations aimed at neo-Nazi circles. Although some racist incidents were still happening and anticommunist ideology was doing well, far right violence has been significantly stemmed for the next decade.

4. THE BREAKTHROUGH OF 2010

After 2000, nationalists found themselves in a harsh situation. The movement was split into many small and conflicted groups. Football hooligans, although generally positive about racism and nationalism, were preoccupied with exhaustive faction fights. Since 2004 Poland had also been profiting from European Union membership, which for some time weakened xenophobic narratives. Neofascist military style, discipline and strong hierarchy didn't attract the youth anymore. Left-wing activists and liberals developed many groups and initiatives that could successfully react to the far right's activity.

In the face of this situation, nationalist movement had to change its strategy. First attempts were taken in 2008, when two leading organizations, Młodzież Wszechpolska [All-Polish Youth, MW] and Obóz Narodowo-Radykalny [National Radical Camp,

4 The Brown Book [Brunatna Księga] is being released up till today by a mainstream antifascist organization Never More [Nigdy Więcej]. It can be accessed at www.nigdywiecej.org. According to the Brown Book, since 1989 Polish nationalists and neofascists have killed around 50 people.

ONR]⁵ had united to organize a joint demonstration in the capital city. They managed to gather around 400 people, just to be stopped by an antifascist blockade (police had to protect and redirect the march). Mainstream media did not show much attention to the event, presenting it as a minor fight between radicals. The same situation repeated in the next year; MW & ONR demonstration for the first time saw modest support from football hooligans -the event ended with knife fights between nationalist football fans from two different teams. Despite these failures, some essential changes could be noticed. Some of the nationalist leaders have abandoned military style and changed their uniforms and boots for elegant suits and dress shoes. The others have embraced street wear, hip-hop music, graffiti subculture etc. This last shift has been introduced by a new nationalist fraction that was copied by Polish nationalists from their German and Italian colleagues, the *Autonomiczni Nacjonaliści* [Autonomous Nationalists]. The far right had markedly changed its image and started to reach new circles of the youth, but they still didn't have proper tools and sufficient power to transfer their message to the masses.

A real breakthrough for the far right was year 2010. 4th April, Polish Air Force plane crashed, killing all 96 people on board. The passengers were mainly leading right-wing politicians and officials, including President of Poland Lech Kaczyński and his wife. They were heading to Russia, for a commemoration of victims of the Katyń massacre⁶. Further investigation has revealed that the catastrophe was caused by adverse weather conditions, which led

-
- 5 Modern ONR is considered to be a continuation of the antisemitic organization of the same name from 1930s.
- 6 In 1940, around 22, 000 Polish military officers were killed in Katyń by NKVD (Soviet secret police).

to the pilot error. However, this explanation didn't satisfy the biggest opposition party, Prawo i Sprawiedliwość, to which most of the passengers of the crashed plane belonged, including President Kaczyński. PiS leaders announced a conspiracy theory, claiming that the crash was caused by an explosive charge and blamed Russian authorities as well as the Polish ruling party, liberal right-wing Platforma Obywatelska [Civic Platform, PO] for it.

From this moment, Polish society has been divided between supporters and opponents of the government, which was being accused of disastrous economic policies, causing mass emigration and finally, participating in the catastrophe of Polish Air Force plane. Therefore, every kind of anti-government protests has been uniting a wide variety of right-wing parties and organizations. It can be said, that it eliminated a barrier between the moderate and extremist Right. MW & ONR, formerly treated very cautiously by the mainstream right-wing, had now become its natural allies.

What is more, one year before the catastrophe the government pronounced "a war against football hooliganism." Due to some drastic riots at one of the stadiums, which had occurred in the previous months, Prime Minister at the time, Donald Tusk, decided to undertake radical steps to put an end to the violence. It is not the aim of this essay to evaluate the validity of the government's measures towards football hooliganism. It is enough to say that many journalists and analysts, including left-oriented, had strongly criticized the reforms for overreacting, forcing political censorship at the stadiums and using too drastic methods. In a few months, powerful football fans organizations had become the main enemy of the government and by the same token, key allies of the nationalists (which already had significant influences at the stadiums) and PIS.

On 11th November 2010 (Polish Independence Day), extreme right wing managed to gather between three and four thousand people, opposed by a four thousand strong antifascist blockade. One year later, an antifascist protest was for the first time outnumbered by a nationalist demonstration: 11,000 versus 3,000. For the first time, the march organized by nationalists and neofascists was attended in large numbers by people previously not connected with the far right, like conservative journalists, football fans, mainstream politicians and many regular people, who just wanted to protest against the government. MW & ONR had officially joined their forces, constituting the National Movement. It received huge support and coverage from most influential right-wing media, as well as significant financial and technical help from the mainstream conservative activists and politicians. It is worth pointing out, that at the same time the antifascist movement was being criminalized; both liberal and conservative media were presenting antifascism as a violent ideology that tries to prohibit celebrating independence and freedom of speech.

5. THE MARCH TOWARDS VIOLENCE

Nationalist ideology has been spreading very fast. In every single big city (and numerous small cities) local structures of the National Movement have been established. It's members and supporters started to organize countless conferences, concerts, demonstrations and sport camps, winning a lot of sympathy from the young people. Cities walls have been massively covered in Celtic crosses and anti-leftist/antisemitic slogans, just like in early 90's (and just like in 30's). Nationalist symbolism and watchwords have also

appeared at football stadiums. It can be said that Polish youth has always been right-wing in some way, but now, with the National Movement, a real height of the radical patriotic ideology has come. Nationalists have established their own paramilitary group called Straż Marszu Niepodległości [the Guard of the Independence March]. The group explicitly declared that it is inspired by the Greek neo-Nazi party Golden Dawn.

The Independence March (Marsz Niepodległości), held every year at 11th November, remains the most important event for nationalists. It attracts tens of thousands of people, from war veterans, to right-wing students, to football hooligans. Dozens of football teams in the whole country organize special buses, so their fans could come to the event. Every time, the March turns into violent riots, namely long clashes with the police, attacking journalists and devastating different kinds of places that are considered to be “leftist”/“communist”. The most dramatic events took place in 2013, when three hundred neofascists and hooligans from the Independence March attacked two local squats, trying to set them on fire, while many people, including children, were inside. Only thanks to a very active and effective defense put up by the squatters, nobody suffered and the only loss were burned cars and damaged buildings. However, it has to be mentioned that plenty of the Independence March participants do not recognize any ideology and they come only for the riots. In 2014, when there were no “leftist targets” on the route of the 11th November demonstration, some of the hooligans started to fight against the Guard of the Independence March.

The level of far right violence has increased in the whole country. While nationalists and football hooligans were rioting in Warsaw on November 11, 2012, their colleagues from the second

largest extreme right group Narodowe Odrodzenie Polski [the National Rebirth of Poland, NOP] have organized a local patriotic rally of a few thousand people in Wrocław, chanting “Hit the red scum!”, “End the Jewish occupation” and “Poland for Poles”. After the event, a group of 100 people armed with sticks arrived at the local squat, demolished it completely and beat up the inhabitants. One person was left with broken legs and head injuries and taken to the hospital in critical condition. Two days later, NOP leader Adam Gmurczyk has published a note, thanking the attackers for what they did. He did not face any legal consequences.

On June 22, 2013, NOP members and local football hooligans violently disrupted Zygmunt Bauman’s lecture at the Wrocław University. Bauman, one of the most famous Polish scholars was a military officer of the Polish army during the II World War and right after, in the first years of the Stalinist period in the Polish history. Even though there is no proof that Bauman did anything wrong,⁷ it was enough for the far right to see the lecture as a kind of communist-Jewish provocation (since Bauman is also a Jew). Over a 100 men started chanting “Nuremberg for Communists!” and “Hit the red scum with hammer and sickle!”. The aggressors wouldn’t leave the hall until an anti-terrorist unit arrived. The same far right activity was seen at universities in other cities. Whenever the lecture was given by someone considered to be a “communist”, local nationalist groups tried to disrupt it.

On 7 June 2015, several thousand people were celebrating a victory of a famous Polish football club Lech Poznań. During the party, a few hundred people — ONR activists and some hooligans

7 Zygmunt Bauman was actually very critical of the Communist government which led to his expulsion from the country in 1968.

— left the party and ran towards the Old City, where a local squat is placed. For 40 minutes they were trying to get into the building full of people. When they failed, they tried to set the squat on fire. At the same time, other attackers demolished a local anarchist café. It took a whole night for the police to calm down the riots. In the following days, the biggest nationalist media showed their support for the violent assault. In 2015, Poland has also experienced a rise of racist violence, connected with the migration crisis. There have been several attacks on random people, assaulted because of their religion or ethnicity. What is more, aggressors have got a strong support from the “normal” people. When three nationalists attacked a man from Syrian in Poznan, thousands of people openly congratulated them in the social media.

These are just a few examples of many similar events, that have taken place across Poland in the past few years.

6. NATIONALISM WITHOUT NATIONALISTS?

The first political test for the National Movement - Elections to the European Parliament - came in May 2014. It was failed, nationalists got only 1,4% of the votes. In local elections in November, the outcome was insignificantly better - 1,5%. But the presidential elections of 2015 were a total failure. Nationalists' candidate received only 0,5%. 5 nationalists managed to enter the Polish parliament on November 2015 elections, however they did it only because they started from the electoral lists of other, less radical right-wing party (Kukiz). These disappointing outcomes are in stark contrast to the powerful activism, numerous demonstrations and amazingly

popular far right social media channels. Despite the electoral failures, the nationalist hype is definitely not over.

Since 2010, Poland has seen a dynamic backlash, which resulted in a general shift in the dominant discourse on such issues as the role of state in society, immigration, LGBT rights, feminism and model of patriotism. What was a domain of the extreme right back in 90's, has now become acceptable part of the public debate. Let us present some examples: former president of Poland, Bronisław Komorowski, who was considered to be liberal, has rehabilitated Roman Dmowski, chief ideologue of Polish antisemitism of the interwar period. At the same time, a new trend has appeared among Polish historians, a trend to criticize the fact that Poland didn't ally with Nazi Germany during World War II. The Catholic church has started off a wide scale campaign against gender theory, stressing the traditional role of women and opposing sex education in schools. In the past few years, Polish courts acquitted many antisemites and neofascists, claiming that the swastika is a Hindu symbol of happiness (sic!). The National Movement may be in retreat, but far right discourses are doing very well.

The slide towards conservative and xenophobic beliefs coincides with neoliberal politics of austerity. On the one hand, we have an informal coalition of nationalists, neofascists, mainstream conservatives and powerful right-wing media. They do not have any kind of precised economic platform -usually their role is to manage the social anger. They strongly criticize Platforma Obywatelska government (2007-2015), organize huge rallies and present themselves as "anti-systemic", which attracts many young people. The paradox is, their demands usually go hand in hand with "systemic" discourses and practices. They are anti-immigrant in a country, where there are no immigrants; they stress their

Catholic identity, in a country, where the Catholic Church has impressive structures and influence on society; they are against abortion in a country that strictly prohibits abortion; finally, they are radical anticommunist in a country of free-market capitalism, which is going out of control. The essence of this “anti-systemic” attitude is an attempt to get into power and continue the same kind of politics.

Another telling example of the public discourse’s slide towards xenophobia and conservatism could be observed in June 2015. In face of the migration crisis, European Union decided that each country needs to take in at least a few thousand asylum seekers, who flee to Greece and Italy. However, former Polish Prime Minister Ewa Kopacz agreed to take in only one thousand people – compared to the relatively large, 38.5 million population of Poland. Furthermore, Kopacz made a racist statement, that the immigrants must be Christian, not Muslim. At the same time, nationalists from different organizations arranged a country-wide campaign against immigration, unwittingly giving a support to an anti-immigrant government policy. It needs to be stressed again, that the ruling until recently, liberal right-wing party Platforma Obywatelska is considered the main enemy (with “communist” affiliations) by the nationalist and conservative right wing, but in many cases there is no significant difference between the rhetoric they use. Few months after anti-immigrant remarks by Ewa Kopacz, Jarosław Kaczyński, back then leader of the opposition and now ruling party PiS, warned that refugees could spread infectious diseases.

And what about the Left? In this power game the left wing parties virtually do not exist. There are plenty of grass-roots leftist, anarchist, left-oriented activist organizations but they usually do

not create a common platform and remain minor. The reason for this situation is that the Left deals with hard, everyday issues, like evictions, helping homeless people, fighting for workers' rights, providing basic services for illegal immigrants etc. The extreme right wing does the contrary - waving flags, shouting catchy phrases, pointing out the enemies. Surely, rioting against the "communist" police is much more attractive for the young people than providing the poorest with food. The other problem is that poor people, like evicted tenants, who receive help from the Left, still vote for the Right. At the end, antisemitism, anticommunism and xenophobia, which offer a very simplified vision of the ongoing neoliberal processes, prevail over a detailed analysis of the situation and long-term change vision, offered by the Left.

Last time the conservative Right formed a government in 2005. It only lasted for two years because of internal conflicts, strong criticism from the mainstream media and social protests. Since November 2015, PiS is in power again. Only this time with more experience, strong support from powerful conservative media and much more right-wing radicals from other parties. The leading slogan of PiS was "we want Warsaw to be the another Budapest!". This perspective is upon us today. Social anger and exhaustion with neoliberal politics are continually pushing the society to the far right side. But those who believe that new, conservative right wing Parliament is going to confront neoliberalism, are wrong. Quite the contrary: first decision of the new Prime Minister was to appoint a group of neoliberal politicians and economists as Ministers of the new government.

Nationalists may be dangerous but they are not the biggest problem, since nationalism and values it represents have become a new status quo. The most curious thing about this situation is

KIS NÉPESKÖNYV

that the voters of the new far right are completely sure they are voting against austerity, lack of perspectives, corruption, in other words -against what they call “the System”. But when their heroes finally come to power, “the System” will be stronger and more oppressive than ever.

BIBLIOGRAPHY

- DUNN C. E., *Privatising Poland. Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. New York, 2004
- HOLZER J., *The Political Right in Poland, 1918-39*. *Journal of Contemporary History* 12, pp. 395-412., 1977.
- KALB D., *Conversations with a Polish populist: Tracing hidden histories of globalization, class, and dispossession in postsocialism (and beyond)*. *American Ethnologist* 36, No. 2., pp. 207-223., 2009.
- KLEIN N., *The Shocking Doctrine*. London, 2008
- KOWALIK T., *Polska Transformacja*. Warszawa, 2009
- Nigdy Więcej [Never Again] Association, *Brown Book* 2010. Available online at nigdywiecej.org
- PANKOWSKI R., KORMAK M., *Radical Nationalism in Poland: From Theory to Practice*. In: *Right-wing extremism in Europe: country analyses, counter-strategies and labor-market oriented exit strategies*. Ralf Melzer [eds.]. Berlin, Friedrich-Ebert-Stiftung, 2013
- URBAŃSKI J., *Kryzys i walki społeczne w Polsce*. *Przegląd Anarchistyczny* 10
- WRZOSEK T., *Nacjonalizm i Hegemonia*. Przypadek Młodzieży Wszepolskiej. Łódź, 2010

HANGÁCSI ISTVÁN :

TESTVÉREK, MOSTOHÁK ÉS IRIGY
SZOMSZÉDOK : NACIONALIZMUS A CSEH-
SZLOVÁK KAPCSOLATOKBAN

1. BEVEZETÉS

Csehek és szlovákok, két egymáshoz származásilag, kulturálisan, nyelvileg és földrajzilag is közel álló nemzet. Évszázadokon keresztül az Habsburg-birodalom (Osztrák-Magyar Monarchia) jogi keretének tagjai, mígnem a történelmi fordulatok egy közös nemzetállami keretbe juttatják őket. E két közösségről a köztudatban korántsem egy konfliktusos kapcsolat jut a történészek, a szakértők és az átlagember eszébe, holott bőven akadtak kisebb és nagyobb feszültségek a múltban. Mindez egyrészt főleg a XX. századi politikai rendszerek változásának (monarchia, demokra-

tikus és kommunista államiság), másrészt a két nemzet kollektív hozzáállásának – „jobb a békesség, mint az ellenségeskedés” – számlájára írható.

A főbb történelmi előzmények (a második világháborúig tartott csehszlovák államiság és a független Szlovákia) összefoglalása után leginkább a kommunista, negyedik csehszlovák államot (1948-1989), majd a szétválás időszakát taglalom. Ugyanis főleg a keleti blokk Csehszlovákiájának problémáiról tudunk keveset, míg a korábbi periódusok már magyarul is meglehetősen részletesen vannak feldolgozva. Még mielőtt az olvasó képzavarba kerülne, összesen öt periódusra bontható történeszek megállapításai szerint a cseh-szlovák közös államiság: (1) a demokratikus (1918-1938), (2) a megcsonkított (1938-1939), (3) a háború utáni (1945-1948), (4) a kommunista (1948-1989) és (5) a rendszerváltás utáni (1990-1992).

E tanulmány leginkább a kiemelkedő múltbeli problémák bemutatásával, azok kihatásaival foglalkozik, az ezekkel összefüggésbe hozható fontosabb történelmi folyamatok összegzésével, beleértve a széleskörű politikai, társadalmi, gazdasági folyamatokat is. Egyáltalán nem részletezem a cseh-szlovák viszonyt érintő főleg külpolitikai relációban, hiszen azok szakirodalma és feldolgozottsága szélesebb tárházzal bír.

2. AZ ELSŐ CSEHSZLOVÁKIÁTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG (1918-1945)

Csehszlovákia megalakulása legalább annyira volt a nagyhatalmak érdeke, mint a XIX-XX. század fordulóján tevékeny cseh és szlovák politikai elit érdeme. Ugyanakkor ezen időszak számos feszültséggel járt a közös államiság létét megtagasztaló két nemzet szá-

mára, főleg az egyenlő jogok, a politikai befolyás és a vizionált ideális államiság kapcsán. A korabeli vitákat és ellentéteket a mai napig nem dolgozták fel, így e tanulmány is csak szemezget a legfontosabbnak vélt esetekből. Az egyik legfontosabb tényező az volt, hogy az első csehszlovák államba korántsem azonos háttérrel lépett be a két államalkotó nemzet. Míg a csehek emancipált értelmiséggel és nemzetiségi alapon szerveződött erős tőkés réteggel rendelkeztek, addig a szlovákságnak mindez hiányzott.⁸ Ez pedig oda vezetett, hogy a cseh elit szervezetebb és erősebb volt érdekérvényesítés terén a szlováknál, amely utóbbi számára az első Csehszlovákia egy kísérleti és tanuló fázist jelenthetett a közösségépítés és elitképzés kapcsán. A csehszlovák államiság ugródeszkát jelentett főleg a szlovákok számára politikai, gazdasági és kulturális téren is, s érdekérvényesítés és reprezentáció szempontjából nem csak egy volt a sok közül (mint a Monarchiában). A formálódó szlovák értelmiség politikai képviselője jelentősebb befolyással bírt a politikai és társadalmi események formálására.

A csehek és a szlovákok közötti társadalmi kapcsolatok leginkább a XIX. században erősödtek fel, mert ekkortájt váltak közkeletű turisztikai célponttá a szlovák vidékek a kirándulni vágyó és tehetősebb cseh rétegek számára. Ezen időszakban sok cseh egyfajta elvarázsolt tájnak látta a szlovák régiót, amely megőrzésre szorul az „elmagyarosodás” ellenében, ráadásul a csehek a német egység veszélye miatt is egyre inkább orientálódtak a szlovákság mint potenciális szövetséges felé.⁹ Ugyan már a XIX. századot megelőzően is létezett érintkezés a két nemzet között, ám az korántsem

8 A dualista Magyarország idején a szlovák elit jelentős része elmagyarosodott, a gazdasági befolyás is ezáltal a magyarok kezében volt (persze mindig akadtak kivételek).

9 Štefan Činčura : [Sen českých slovákofilov](#), 2004

volt annyira kiterjedt, főleg az egyes értelmiségi körökre volt jellemző (költők, írók, nyelvészek, egyházi személyek). Fontos szerepet játszott a szlovák egyetemi diákság, akik cseh intézményekben tanultak¹⁰.

Az első világháború során formálódó Csehszlovákia-gondolat két helyről kapta az impulzusokat: az USA-beli cseh és szlovák csoportoktól, valamint a Monarchia-beli hazai köröktől. Az amerikai csehek és szlovákok 1915. október 22-én adták ki közösen a clelandi nyilatkozatot, amely a csehek és a szlovákok által lakott területek függetlenségét; azok föderatív közös államiségét; az autonóm Szlovákia (saját államigazgatás, pénzügyi, politikai, gazdasági önállóság) elképzelését tartalmazta¹¹. Ezen dokumentum azonban csak 1918. május 30-ig volt érvényben, amikor is a szintén amerikai cseh és szlovák körök, Tomáš G. Masarykkal karöltve, létrehozták a pittsburgi egyezményt. A két irat között jól kivehető különbségek voltak, leginkább a szlovákok kárára. Ugyanis a pittsburgi dokumentum kevesebb jogkörrel ruházta volna fel a majdani Szlovákiát (csak adminisztratív és bírói hálózat, valamint önálló törvényhozás), de pénzügyi és hadügyi kérdéseket egyáltalán nem érintett¹². Az első világháború végén azonban mindkét dokumentum erejét veszítette az aktuálpolitikai érdekek hálójában. Ezen állapoton a túrócszentmártoni nyilatkozat¹³ (wilsoni elvekre és a csehszlovák nemzetségre hivatkozik) és a washingtoni nyilatkozat¹⁴ (ezt már az ideiglenes csehszlovák kormány adta ki) sem

10 Vladimír Jancura, [Československo prinieslo Slovákom viac než Čechom](#), Pravda, 2013,

11 [A clelandi egyezmény](#) (1915)

12 [A pittsburgi egyezmény](#) (1918)

13 [A túrócszentmártoni nyilatkozat](#) (1918)

14 [A washingtoni nyilatkozat](#) (1918)

változtatott. Ráadásul a cseh politikai elit e dokumentumokat nem tekintette kötelező érvényűeknek, miközben a szlovák értelmiség ennek ellentétjét vallotta. A történet a továbbiakban ismert, hiszen a Párizs környéki béketárgyalások során megadatott a lehetőség Csehszlovákia létrejöttére, beteljesült Tomáš G. Masaryk államfő, Eduard Beneš külügyminiszter és támogatóik álma.

Az új államhoz eszmére volt szükség, amely főleg a cseh értelmiségiek körében fogalmazódott meg, az ún. csehszlovakizmus. Ez gyakorlatilag egy nemzetállami ideológia volt, célja pedig a csehszlovák nemzet kialakítása. Hiszen milyen állam az, amelynek neve Csehszlovákia, mégis két eltérő mentalitású és lehetőségekkel bíró nemzet alkotja? a csehszlovák nemzetállamépítés mozgatórugója a prágai kormányzat, a centralizált, egységes állammodell és az államapparátus volt. A kritikusabb és nemzeti érzelmű szlovákok minderre a cseh nacionalizmus jeleként tekintettek, hiszen lényegében a szlovákság identitásának feladásával járt volna a folyamat (ahogy amúgy a csehekével is). Az elméleti elgondolás korántsem tükrözte a valós helyzetet. A cseh elit a csehek és a szlovákok politikai-kulturális együvé tartozásaként értelmezte a csehszlovakizmust, mint a magyar és német veszéllyel szembeni állapotot. A prágai vezetés nem engedett az állameszményéből, amely így nem kevés szlovák számára volt ellenszenves, ráadásul minimális megértést tanúsított a szlovákok igényei iránt (politikai és gazdasági autonómia Csehszlovákián belül – helyi ügyekben helyben döntenek). Ráadásul az identitásképző faktorok tekintetében is eltérés mutatkozott. A szlovákság azon ideálja, hogy Csehszlovákiában egyenlő államalkotóként kezelik majd őket a csehek, ugyan kudarcot vallott. Ám ez nem jelentette azt, hogy a megoldást a független Szlovákiában (persze voltak ilyen hangok is), hanem sokkal inkább egy az addigiaknál egyenlőbb státus kialakí-

tásában látták. Erre törekedtek a tisztán szlovák érdekeket képviselő pártok 1918-1938 között (Szlovák Nemzeti Párt — SNS és Andrej Hlinka Szlovák Néppártja — HSLS), míg az 1930-as évek végére meg nem változott a nemzetközi és a belpolitikai helyzet¹⁵.

Az első Csehszlovák Köztársaság centralizált állam volt, amely a csehek számára a befolyásuk multiplikálását (Szlovákia nyersanyagainak és munkaerejének felhasználását, erősebb külpolitikai és gazdasági pozíciókat, stb.), míg az autonomista szlovák politikai elit számára a be nem teljesedett ígéretek halmazát jelentette. A pártpolitika elsősorban etnikai, másodsorban ideológiai alapon szerveződött. A csehszlovák pártoknál (amelyek tagsága többségében cseh volt), nemzetiségi tagozatok (magyar és német) létezték, tagjaik között tudtak szlovák közéleti személyiségeket is — akiket amúgy a nemzeti alapon szervezett szlovák pártok és sajtójuk a prágai centralizmus kiszolgálóinak tartottak. Ez eléggé kényes helyzet volt a szlovák politikai elit számára, amely azonban a cseheknek a 1930-as évek közepéig meglehetősen jó volt (hiszen nem állt velük szemben egy egységes szlovákság), amíg megjelent az új generáció, illetve ettől függetlenül változás indult el az európai status quo-ban is.

Kulturális téren sem volt épp konfliktusmentes a cseh-szlovák viszony, amely egyrészt a csehszlovakizmus nemzetépítő jellege, másrészt a cseh kultúra nyomasztó vonzása miatt alakult ki (amely nagyban német hatásnak tudható be). A csehországi egyetemeken tanuló szlovákságon túl, a cseh(szlovák) pártok szlovák tagjai is bőven a cseh kulturális befolyásoltságú réteghez tartoztak (persze akadtak kivételek). Hiszen lényegében a két nemzet között a nyelv jelentette az egyedüli különbséget, így a cseh kulturális fölény

15 Stanislav J. Kirschbaum : [Slovensko-československé vyrovnanie](#)

hosszútávon akár a szlovákság beolvasztását is eredményezhette volna.

3. A VALÓSÁGOS (RÉM)ÁLOM : A TISÓI BÁBÁLLAM ÉS A PROTEKTORÁTUS

Az 1938-as év Csehszlovákia és Európa számára is meghatározó időszak volt. Az állam léte és az európai béke volt a tét. A britek, a franciák és a németek döntöttek a béke mellett, ám Csehszlovákia ellen. Mindez amellett, hogy a területi revízió gyakorlati megvalósítását hozta Berlin számára, esélyt adott a szlovákoknak a hön áhított független állam létrehozására.

Az év elejétől a májusi községi választásokig még esélye lett volna a prágai vezetésnek egy a nemzeti kisebbségek számára is elfogadható vízió kialakítására, amely nem járt volna az 1918 óta fennálló állami keretek megszűnésével. E feladatot Milan Hodža miniszterelnök vállalta, amely a csehszlovakizmus megoldása lett volna a fennálló ellentétekre. A kormányfő egy nemzetiségi státútum kialakításán fáradozott, amit végül soha nem fogadtak el. A dokumentum meglévő jogszabályokon javított volna, ám elutasította a területi autonómiát és a kollektív jogokat. Ugyanakkor meghirdette az addigi nemzetállami ideológia helyett a nemzetiségi államét (csehek, szlovákok és nemzeti kisebbségek egyenjogúsága) nagy társadalmi felháborodás közepette. A prágai vezetés főleg a Szudétanémet Párt kegyeit kereste a kezdeményezéssel (a szlovákok kárára), ám hiába folytak a tárgyalások (amelyek mellel

Hitler titkos egyezség révén kért a német párt vezetésétől, hogy időt nyerjen), a folyamat kudarcba fulladt.¹⁶

A müncheni egyezmény (1938. szeptember 30.) és az első bécsi döntés (1938. november 2.) végleg megpecsételték Csehszlovákia sorsát a bevonuló főleg német csapatok, illetve a magyar hadsereg révén. Hozzá kell tenni, hogy ekkor már Szlovákia széleskörű autonóm státussal bírt a megcsonkított Csehszlovákián belül, ám a teljes függetlenedés 1939. március 14-én következett be. A 1938-as közhangulat már hónapokkal az események előtt, főleg a májusi községi választások miatt, feszült volt. Egyre erősödött a sajtóban a csehellenesség, és gyakorivá vált a szlovák lakosság egyes csoportjainak körében a „Szlovákia a szlovákoké“, „Kifelé a csehekkel“ és hasonló szlogenek hangoztatása. Ez a politikai radikalizálódás hatására jelent meg, amelyben nagy szerepet játszott a HSLS sajtója és vezetése. A csehellenesség motorja a HSLS félkatonai szervezete, az ún. Hlinka-gárda volt, amelynek tagjai nem riadtak volna vissza a független Szlovákia területén élő összes cseh nemzetiségű kitelepítésétől. E hozzáállás már az 1938. december 18-i szlovák parlamenti választásokra olyan szintre jutott, hogy a szlovákiai németek, a zsidók és a csehek számára külön szavazóhelyiséget tartottak fenn, amellyel a nemzetiségek politikai „viselkedését“ szűrték ki. Ugyanakkor a szlovákiai közhangulatra jellemző cseh-szlovák feszültséget leginkább a sajtó és egyes politikai szereplők gerjesztették, nem beszélhetünk tehát általános társadalmi jelenségről, végképp nem atrocitásokról.¹⁷

Az 1938-ban felerősödött csehellenesség mellett állandósult

16 SIMON Attila: *A 1938-as nemzetiségi státútum és a magyar kisebbség*, Fórum Társadalomtudomány Szemle, Somorja, 2010/3, pp. 30-32.

17 VALERIÁN BYSTRICKÝ: *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*, Bratislava, Prodama, 2008, pp. 189-190.

negatív kép létezett a csehekről a szlovák közbeszédben, amely a prágai kormányzat tevékenységével, valamint a Szlovákiába telepített cseh munkaerővel (főleg szellemi foglalkoztatottakkal és vezető pozícióban lévőkkel) kapcsolatosan alakult ki. Az 1930-as években megjelenő fiatal szlovák értelmiségi generáció helyet követelt magának, amely pont a kormányzati utasításra Szlovákiába érkezett cseh közalkalmazottak tízezrei miatt volt problémás (a Monarchia utáni magyar közalkalmazottak fokozatos lecserélése miatt, mivel nem volt elégséges a szlovák utánpótlás). A cseh kérdés mellett mindenképp megemlítendő a zsidóellenesség növekedése, amely szintén a HSLS soraiból indulva terjeszkedett a lakosságon belül. Ugyanakkor a cseh munkaerő helyzetével kapcsolatosan paradox helyzettel került szembe a friss pozsonyi kormányzat: amíg a cseheket el akarta távolítani Szlovákiából, meg akarta őrizni az átlagon felüli „jó viszonyt“, hogy megtartsa az ország vonzerejét a cseh tőke és turisták számára. A valóság azonban választás elé állította Pozsonyt, a kormány pedig a csehek „kiűzése“ mellett döntött. Már 1938 októberében kezdetét vette a nyomásgyakorlás a szlovákiai egyetemeken oktató cseh profesz-szorokra, akik nem mellesleg a legtöbb egyetemi kar és tudomány megalapítói és művelői voltak. Az Oktatási Minisztérium e ter-vének megvalósításához az egyetemi diákság egy része is csatlako-zott, bojkottálva a cseh professzorok előadásait és a szlovák nyelvű kommunikációt követelve. A minisztérium e gyakorlatot fokoza-tosan kiterjesztette a közoktatásra is.¹⁸

Az oktatásügy mellett a Belügyminisztériumnál is számottevő volt a csehek száma, a rendőrség állományában, amely a korábbi prágai vezetés számára kiváló irányíthatóságot biztosított. A meg-

18 Uo. pp. 190-191.

közelítőleg 4300 rendőrből 1938-ban csak 1500-an voltak szlovákok, a magasabb rangúak körében pedig 8-14 százalék között mozgott az arányuk. Az állam irányítása szempontjából kulcsfontosságú az államapparátus, a hadsereg és a rendfenntartó erők feletti kontroll, amely kapcsán több pozsonyi kérés is érkezett ennek személyi megoldására, de Prága nem foglalkozott érdemben az ügyekkel. A szlovák kormány gyakorlati lépéseire 1938 novemberétől került sor, amely utasítások értelmében minden Szlovákiában élő cseh nemzetiségű állami alkalmazottnak és nyugdíjasnak el kell hagynia az ország területét. A rendeletet követően megkezdődött az összeírás, a baráti kampány a terv magyarázatára Prága felé, valamint az első tömeges költözés feltételeiről való egyeztetés. Pozsony mindemellett arra számított, hogy a prágai vezetés átváljalja a még Szlovákiában maradt cseh alkalmazottak fizetését, ezzel is segítve a szétválás okozta anyagi problémákat – nem tudni, hogy ezen igény milyen mértékben vált valóra. Az államapparátusból távozók esetében könnyebb volt az üres helyek feltöltése a szlovákok részéről, ám az oktatásból és a hozzá kapcsolódó tudományokból távozó csehek nagy érvágást jelentettek Szlovákia számára – mely államnak ne jelentene fejfájást, ha a legnagyobb tudással rendelkezők hagyják el az országot? a statisztikai adatok szerint 1939. június 30-ig mintegy 17 763 cseh nemzetiségű állami foglalkoztatott hagyta el a még nem független Szlovákiát, amely nem csak egyénekre, hanem a hozzájuk kapcsolódó családokra is vonatkozott, így legalább 62-63 ezer főre volt tehető az érintettek száma¹⁹.

A csonka Csehszlovákiából kialakított Cseh-Morva Protektorátus gyakorlatilag a III. Birodalom tartományaként létezett.

19 Uo. pp. 192-197.

A Csehszlovák Nemzeti Tanácsot (a parlamentet) feloszlatták, miközben 1939. március 16-át követően a birodalmi intézmények meghonosítása folyt. A meghódított terület teljes ipara a birodalmi gépezetet szolgálta. A mindennapi fogyasztási javak jelentős mértékben korlátozottak voltak (jegyrendszer és mesterségesen magasan tarott árak), ráadásul különbség volt a német és a cseh fizetések, illetve élelmiszerellátás között. A németek mindig jobb minőségű (és több) ellátást kaptak a cseheknél, ugyanakkor a túlóra bizonyos mértékben kompenzálta ezt a hátrányt (több jegyet kaptak). A németországi ipari régiókban folyamatos munkaerőhiány volt, amelyet a cseh területekről pótoltak. Annak érdekében, hogy elkerüljék a munkaképes korú csehek az ilyesféle munkaszolgálatot, igyekeztek minél hamarabb családot alapítani és gyermeket vállalni, így elkerülve a németországi munkavállalást. Mindemellett a Protektorátus erős németesítési kísérlet alanya volt amelynek végső célja – a csehek beolvasztása és az ellenállók likvidálása – szerencsére sosem következett be. A cseh ellenállás megszerveződése meglehetősen lassan haladt, főleg szavakban és kevésbé tettekben voltak aktívak (illegális sajtót működtetnek) egészen a Reinhard Heydrich-gyilkosságig²⁰.

Az 1939-ben létrejött első szlovák állam vezetőinek tevékenységét és az államapparátust a hitleri Harmadik Birodalommal való kooperáció jellemezte, a hadigazdaságtól kezdve, a katonai támogatáson át a zsidókérdés „megoldásáig”. Külön tanulmányt lehetne megtölteni a tiso-i szlovák bábállam történetével, amely mindenképp érdekes, de a jelen írás témájához csak helyenként kapcsolódna. Ezért erre nem kerül sor, ahogy a bécsi döntés egyéb

20 MARTINA Lustigová *Každodenní život v Protektorátu I.*, 2005 <http://www.radio.cz/cz/rubrika/historie/kazdodenni-zivot-v-protektoratu-i>

aspektusainak bemutatására sem (népmozgások, politikai ellentétek, stb.). Az 1918-1948 közötti időszak cseh és szlovák problémáit nagyvonalakban kifejtettem. A két megszállt és Berlin által kihasznált állam között (annak vezetése és lakossága kapcsán) a háború alatt nem volt különösképp feszült a helyzet. Ugyanakkor mindkét országot mélyen érintette a zsidó holokauszt, amelyhez főleg a tiso-i szlovákia politikai vezetése asszisztált aktívan, miközben a lakosság igyekezett túlélni a második világháború borzalmait.

4. DEMOKRATIKUS INTERMEZZO ÉS A KOMMUNISTA HATÁLOMÁTVÉTEL

Az 1948-ban kommunistává váló Csehszlovákiát rövid, ám annál hektikusabb periódus előzte meg, 1943-1948 között, melynek során:

- 1) a szétszórt cseh és szlovák politikai elit konszenzus kialakítására igyekezett a háború utáni Csehszlovákiát illetően;
- 2) a londoni emigráns kormány (Eduard Beneš államfő és társai), moszkvai kommunisták (Klement Gottwald, Gustáv Husák és társai), a párizsi emigráns értelmiségiek (Milan Hodža és társai) és a későbbi szlovák Demokratikus Párt (DP) vezetői (Ján Ursíny és társai) voltak befolyásos politikaformálók, akik befolyással akartak lenni Csehszlovákia visszaállítására és jövőjére;
- 3) a szlovákok és a csehek is igyekeztek saját kezükbe venni sorsorsukat a náci német megszállás ellenében (felke-

lések és partizánakciók), e csoportok rövid időre a status quo visszaállítását tervező politikai körök vetélytársaként jelentek meg;

- 4) a „demokratikus” jövőt illetően látszólag megegyeztek a két nemzet képviselői (1943-as ún. karácsonyi egyezmény és a három prágai egyezség);
- 5) az 1946-os parlamenti választások után azonban csak idő kérdése volt a kommunista hatalomátvétel.

Az emigrációban és illegalitásban ténykedő cseh és szlovák antifasiszta erőkről annyit mindenképp fontos tudni, hogy Eduard Beneš államfő és köre képviselték egyedülként a két világháború közötti csehszlovakizmust, Klement Gottwald kommunista pártja a moszkvai vezetéssel állt szoros kapcsolatban, míg Ján Ursíny a szlovákiai demokratikus erők vezetője volt. Ezen időszakban nagy hatást gyakoroltak az első csehszlovák államból származó tapasztalatok (főleg a megoldatlan szlovák kérdések), a tisoí és a protektorátusi rendszer fájdalmas emlékei, valamint az ellenállás megszervezése. Utóbbi kapcsán a demokratikus és a kommunista erők a hatékonyabb és az erőteljesebb tevékenység érdekében megkötötték az ún. karácsonyi egyezményt²¹ (1943). A dokumentum lényege az egyértelmű antifasiszta jellegén túl, hogy a háború után továbbra is egy közös Csehszlovákiában gondolkodnak – tanulva a múlt hibáiból –, demokratikus állami berendezkedést és képviseletet szorgalmaznak, és szorosan együttműködnek a Szovjetunióval.

Sokak számára kevésbé ismert tény, hogy a cseh és a szlovák társadalmak különböző csoportjai komoly erőfeszítéseket tettek

21 JIŘÍ SOVADINA *Karácsonyi egyezség* (1943),
<http://www.moderne-dejiny.sk/clanek/vianocna-dohoda-25-12-1943/>

1944-1945 között a nácizmustól való függetlenedés elérésére. A tiso-i szlovák bábállamban működő ellenálló csoportok 1944. Augusztus 29-én népfelkelés révén próbálták lerázni a nácibarát vezetést, annál is inkább, hiszen a közelgő szovjet csapatok miatt német katonai egységek szállták meg az országot. Az addig a saját erőszakszervezeteire támaszkodó pozsonyi kormányzat tehát erősítést kapott Berlinből, amelyet azonban a hazai rendszerellenes csoportok az utolsó cseppnek tekintettek abban a bizonyos pohárban. Az augusztusi felkelés az ország középső, hegyes területén zajlott, jelentős nehézségeket okozva a németeknek. A harcok központja Besztercebánya környékén volt. Az itt megalakult Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) megszüntetett minden addigi diszkriminatív intézkedést (zsidótörvények). Ez idő alatt megalakult a Demokratikus Párt (DP) és a Szlovák Kommunista Párt (SZKP) is. A felkelőket egyértelműen antifasiszta célok vezérelték, de továbbra is egy egységes Csehszlovákiában gondolkodtak a jövőre nézve (erre utalt többek között a katonai csapatok elnevezése is). A harcok októberben érték véget, Besztercebánya elestével.

Bár a felkelők jelentős része elbukott a náci német csapatok túleréjével szemben, a partizánegységek mindvégig kitartottak a hegyvidékeken, egészen a szovjet csapatok megérkezéséig, s a harcolók egy jelentős része később az alakuló kommunista párt oszlopos tagjaivá vált²².

A Cseh-Morva Protektorátus területén a második világháború háború utolsó napjaiban robbant ki egy Prága-centrikus népfelkelés és ellenállás a náci katonai megszállás ellenében. A Cseh Nemzeti Felkelés 1945 májusában, lényegében Berlin elfoglalása

22 FRANTIŠEK CSÉFALVAY: *Vojenský príbeh slovenského národného povstania, Vojenská osveta*, 2014, <http://www.osveta.mil.sk/data/files/3365.pdf>

után zajlott. A német hadsereg maradéka a volt birodalmi „tartomány” területén összpontosult a szovjet és az amerikai-brit csapatok szorításában. E helyzetet használták ki a cseh ellenállók, akik már 1939 óta tervezgették a fegyveres harcokat – ám támogatás híján mindez a háború végéig nem jöhetett lére. Már 1944-ben megalakult a Cseh Nemzeti Tanács, amely javarészt kommunista befolyás alatt állt, ugyanakkor elfogadta feljebbvalójaként a beneši emigráns vezetést. A felkelés további érdekessége, hogy azok az antisztálinista orosz csapatok is a cseh harcosok mellé álltak, akik amúgy korábban Berlin utasításait követve küzdöttek Vlasov tábornok vezetésével a szovjet hadsereg ellen (el akarták kerülni a hadifogságot és a kivégzéseket).

A londoni emigráns csehszlovák kormány természetesen nem volt tétlen e változó helyzetben: Eduard Beneš igyekezett a saját legitimációját erősíteni a partizánokkal és a helyi kommunistákkal szemben. A beneši és masaryki csehszlovakizmus újjáélesztése azonban kudarcba fulladt a világháború alatt, ugyanakkor a formálódó új elit (főleg a szlovákság részéről) sem volt képes a saját maga javára fordítani ezt az átmeneti helyzetet. A moszkvai kommunisták számára tehát kiváló lehetőség adódott egy szovjetbarát Csehszlovákia kialakítására, melyhez minden támogatást megkaptak Sztálintól. Eduard Beneš lényegében az 1946-os parlamenti választásokig volt befolyásos politikaformáló az államfői dekrétumok révén, amelyeket 1940-1945 közt adott ki. Ezek közül a legismertebbek a német és magyar kisebbség elleni, azokat kollektív bűnösneként kezelő, vagyyonelkobzó és csehszlovák állampolgárságuktól megfosztó rendelkezések, illetve a lakosságcserét megalapozóak voltak²³.

23 ANTON Hrnko: *Čechoslovakizmus v dynamike času (1918–1945)*,

Az 1945-1948 közötti Csehszlovákia belpolitikája hektikus volt, leginkább a háború alatti ellenálló tevékenységet kifejtő szervezetek hatalmi játszmáiról, végső soron pedig az irányításért folyó harcról szólt. A nem kommunista szlovák politikai erők (DP és mások) az 1944-es Szlovák Nemzeti Felkelést, mint önfelszabadítást²⁴ interpretálva igyekeztek legitimációs alapot szerezni, ezáltal kívánták kikényszeríteni az 1918-1938 között hiányolt egyenrangúságot²⁵. Mindezt azonban megkadályozták a cseh demokratikus politikai erők, majd az őket beolvasztó csehszlovák kommunisták, az ún. három prágai egyezség révén:

- 1) a háború utáni kaotikus közjogi viszonyok átfedései és ellentétes intézményi kompetenciák megszüntetése (SZNT és CSNT – a föderatív irányvonal képviselői vs. centralista kormányzat – Eduard Benešék);
- 2) a csehszlovák kommunista és nem kommunista (főleg a szlovákiai DP) erők közötti harc az ideiglenesen működő, az államigazgatást felügyelő Megbízottak Testületén belüli irányításért;
- 3) végső soron cseh-szlovák egyezkedés a régi-új államon belüli szerepekért (államigazgatás, külpolitika formálása, erőszakszervezetek feletti kontroll, stb.);

Fontos megjegyezni, hogy a lakosságnak nem volt beleszólása

2012, <http://www.hrnko.sk/2012/09/07/cechoslovakizmus-v-dynamike-casu-1918-1945/>

24 A szovjet csapatok segítségével sem a csehek, sem a szlovákok nem lettek volna képesek függetlenedni a III. Birodalomtól.

25 Főleg az államigazgatásban és a bírósági rendszerben, valamint a közös igazgatású intézményekben követeltek egyenrangú képviseletet a szlovákok.

a pártpolitikai csatározásokba (leginkább a háború borzalmainak feldolgozása, a károk helyreállítása és a mindennapok normális mederbe való terelése állt a középpontban).

Az eltérő érdekek tehát már a háború vége előtt kitapinthatóak voltak, ráadásul alig változtak az első állam óta. A demokratikus szlovák pártok számára egy a csehekkel teljesen egyenrangú politikai státus kialakítása és a nemzet biztonságának garantálása volt a cél. Mindez a központi kormányzat és államigazgatás gyengítésével járt volna, míg a demokratikus cseh pártok – kevés kivétellel – a prágai főlény megőrzésére törekedtek. A kommunistákat pragmatizmus jellemezte, ugyanis hol a prágai kormányzatot, hol pedig a DP javaslatait támogatták. A beneši kormányzat 1945 tavaszán még alig bírt befolyással a szlovákiai országrészre, amely a Megbízottak Testülete és a SZNT igazgatása alatt állt. Ráadásul ez utóbbi igyekezett kicsikarni egy együttdöntési rendszert is a prágai kormányzattól. Az államfői dekrétumok kiadása során gyakran szembe került a kormány és az SZNT: míg előbbi abszolút irányítói pozícióban képzelte magát, utóbbi a megegyezést szorgalmazta, beleszólást akarva a jogalkotási folyamatokba. E patthelyzet miatt mindkét fél egyeztetéseket sürgetett, amelyek prágai egyezségek néven váltak ismertté. Ezek egyszerre voltak az ideológiai és a cseh-szlovák ellentétek színterei is.

A DP föderatív irányba történő államigazgatást preferált, Szlovákia nagyobb mozgásterével, közös minisztériumokkal (külügy, hadügy és külgazdaság), amelyek működésére hatással lehettek volna a szlovák politikai erők is. A kommunisták számára ez volt az a pillanat, amikor kiléptek az addigi közös szlovák politikai frontból, így a DP egyedül maradt a terveit illetően. Ennek ellenére az első prágai egyezség (1945. június 1.) eredménye a SZNT kompetenciáinak pozitív meghatározásával zárult: gyakorlatilag lehetsé-

gessé vált az autonóm szlovákiai kormányzat és parlament kialakítása²⁶.

Az első és a második prágai egyezség között a DP egyfajta fordulaton ment keresztül. Csakis a szlovákság igényeinek képviselőre koncentrált, szemben a baloldali cseh pártokkal. Retorikailag azonban el kellett kerülnie a föderáció nyílt vállalását, annak értelmezési problémája kapcsán a csehek torz beidegződései miatt (elszakadásra való asszociáció). Eközben a prágai kormány és az köztársasági elnök is az 1939 előtti elnöki jogkörök visszaállításán serénykedtek. Továbbra is élénk volt a SZNT (amelyben a DP többséggel bírt) és a központi vezetés közötti súrlódás az állami jogosítványok és döntési mechanizmusok alkalmazásai kapcsán. A második egyezség (1946 áprilisa) ismét egyfajta kompromisszumként született meg, lényegében a SZNT némely jogkörét átruházta a köztársasági elnökre²⁷.

A második világháború utáni első csehszlovákiai választások (1946) bár nem feleltek meg teljes mértékben a mai demokratikusnak mondott követelményeknek (a németek és magyarok ki voltak zárva a pártpolitizálásból, az állampolgárság és a szavazati jog megvonása is hatályban volt), mégis a rövid demokratizálódási periódus része volt. Az történelmi pártok újjáéledése, a londoni emigráns kormány visszatérése után a választási kampányban alig nyilvánult meg a nemzetiségi téma. A szabadon működő pártok leginkább a betiltott politikai formációk szavazóit igyekeztek megnyerni, főleg Szlovákiában. A választások eredménye azonban a cseh országrészben dőlt el, ahol a Klement Gottwald vezette

26 MAREK Syrný: *Tri pražské dohody v politike Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1945 – 1947*, in Jan Pešek: *Kapitola najnovších slovenských dejín, Historický ústav Slovenskej akadémie vied*, Bratislava, 2006, pp. 46-49.

27 Uo. pp. 49-51.

Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) győzelmét nem tudta ellensúlyozni a szlovákiai országrészben nyertes Demokratikus Párt, így is Klement Gottwald állhatott a II. világháború utáni első csehszlovák kormány élére. Összetételét tekintve a 32 miniszterből csak 7 volt szlovák nemzetiségű²⁸, amely korántsem tükrözi a csehszlovák nemzetek közötti egyenrangúságot.

A 1946-os választások után kötötték meg a harmadik prágai egyezséget (1946. június 28.), a DP-re nézve meglehetősen kedvezőtlen belpolitikai légkörben. E dokumentumban már nagy szerepet játszott a CSKP, amely célzottan a SZNT és a Megbízottak Testületének jogköreinek korlátozásán dolgozott, vagyis a szlovák igények ellen. Javaslatait a Cseh Nemzeti Fronton belül sikerült nagy többséggel elfogadtatnia, erősítve az addig sem elhanyagolható cseh-szlovák ellentétet az érdekképviseleti szinten. Az egyezés lényegében megszüntette az első dokumentumban foglaltakat, ugyanis ellehetetlenítette a szlovákiai autonóm kormányzat kialakítását és működtetését. A CSKP célja a szlovákiai országrész feletti totális államigazgatási kontroll megszerzése volt, amely a DP pozíciói és befolyása miatt nem ment könnyedén²⁹.

Az 1948 februárjáig tartó időszak leginkább a demokratikus pártok CSKP általi „felszámolásával” (és beolvasztásával) járt, miközben megkötetett a második világháborút lezáró párizsi béke (1947). Gottwaldék igyekeztek befolyásuk alá vonni minden állami erőszakszervezetet, amelyet se a szlovák, se a cseh pártok nem

28 Klement Gottwald kormánya, <http://www.vlada.cz/cz/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1945-1960-csr/klement-gottwald-1/prehled-ministru-24681/>

29 MAREK SYRŇÝ: *Tri pražské dohody v politice Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1945 – 1947*, in Jan Pešek: *Kapitola najnovších slovenských dejín, Historický ústav Slovenskej akadémie vied*, Bratislava, 2006, pp. 52-53.

tudtak megakadályozni (bár szándékukban állt egyesíteni erőiket). Mindez pedig a közelgő parlamenti választások előtt egyértelműen a kommunistáknak kedvezett. A CSKP vezetése 1948 januárjában megtervezte a teljes hatalomátvételt mindkét országrészben (bár a cseh elvtársak folyamatosan kételkedtek a szlovákiai tagság lojalitásában). Gottwaldék a DP-t és szövetségeseit a sajtóban állandó támadások alatt tartották, titkosszolgálati befolyásuk révén például nyilvánosságra hozták azok titkos találkozóit. A kommunisták a döntő lépéseket alig egy hónap alatt hajtották végre. A Nemzetbiztonsági Bizottság mintegy nyolc, a demokratikus pártok által delegált, területi felügyelőjének visszahívásával elérték a DP egyes minisztereinek lemondását (akik ezzel megszegték a DP vezetőinek utasításait). Helyüket természetesen a CSKP delegáltjai foglalták el. A folyamatos agitálás (partizánok és népi milíciák segítségével) révén pedig a DP székháza is a kommunisták kezére került. Eduard Beneš a kommunisták által szervezett utcai tüntetések okozta nyomás hatására megtört, ahogy a többi nem kommunista miniszter is, akik beadták lemondásukat az államfőnek — ezzel pedig megnyílt az út az egypárti Gottwald-kormány kialakítása előtt³⁰.

Megkezdődött a szovjetizálás és államosítás, a gazdasági, kulturális és a társadalmi rendszer gyökeres átalakítása. Mindezek természetesen egyformán érintették a cseheket és a szlovákokat is. Az ún. „szlovák kérdés”, amely meghatározó volt 1918–1938 között, illetve 1945–1948 idején, lekerült a társadalmi és politikai napirendről. Az 1948-as kommunista fordulat alapvetően normalizálta a cseh-szlovák viszonyt: a CSKP hivatalos kommunikációjában és

30 RÓBERT LETZ: *Február 1948 zo slovenskej perspektívy*, Securitas imperii 22, *Ústav pro studium totalitních režimů*, 2013/01, Turnov, pp. 17–31.

tevékenységében nem tett különbséget a két államalkotó nemzet között, de a történelmi és ideológiai problémákat — főleg a társadalmi-politikai-gazdasági egyenrangúságot — végső megoldását, csupán szőnyeg alá söpört azokat.

5. „NORMALIZÁCIÓTÓL“ A „NORMALIZÁCIÓIG“ (1948–1968)

Ahhoz, hogy megértsük a kommunista időszak cseh-szlovák viszonyait, érdemes kitérni a korban uralkodó többnemzetiségű államokat érintő kommunista felfogásokra a keleti blokkon belül. Ennek levezetése Ján Rýchlik³¹ cseh történész és egyetemi professzor kutatásából indul ki. A szovjetizáláskor a keleti blokk helyi kommunista pártjai általánosan szembesültek a többnemzetiségű államok problémájával, amelyre két megoldás született: a szovjet és a jugoszláv modellek. A szovjet típus az orosz történelmi tradíciókból táplálkozott, s annak átörökítésére nagy hangsúlyt fektetett az oktatásban, azaz például a szovjet történelemoktatás kimerült az orosz történelemben, függetlenül a több tucatnyi kisebb-nagyobb nemzetiség lététől. A Szovjet Kommunista Párt (SZKP) jelentette az összetartó erőt Moszkva és a tagköztársaságok között (utóbbiaknak megvoltak a saját kommunista pártjaik, de azok lényegében a központi párt „helyi szervezetei“ voltak). Ezzel szemben a jugoszláv modell pont nem egy-egy nemzet hatalmaskodásán alapult (majd csak Tito halála után), amely már csak az ország gazdasá-

31 Cseh egyetemi professzor, fő szakterülete a cseh és a szlovák történelem XIX. és XX. századi vonatkozásai,
<http://ucd.ff.cuni.cz/o-ustavu/pracovnici/prof-phdr-jan-rychlik-drsc/>

gílag decentralizált jellege miatt is (a Szovjetunióhoz képest) lehetőségessé vált. A jugoszláv rendszerre jellemző volt a tagköztársaságok kommunista pártjainak egyenrangúsága, ám mindez nem jelentette azt, hogy ne lettek volna kisebb elnyomott népcsoportok³². Végso soron azonban mindkét típus csödot mondott, hiszen a Szovjetunió éppúgy szétesett, mint Jugoszlávia.

Ján Rýchlik kutatásai szerint Csehszlovákiában 1948-1967 között inkább a szovjet modell érvényesült, amely a gyakorlatban a következőket vonta maga után:

- 1) a CSKP hierarchikus felérendeltségét jelentette a Szlovák Kommunista Párttal szemben;
- 2) a cseh események integrálását a szlovák történelemben (ezzel párhuzamosan a szlovák nemzeti ébredés és egyéb nemzetileg jelentős emlékek marginalizálása);
- 3) a cseh-szlovák együttműködés hangsúlyozását, a korábbi problémák elhallgatását;
- 4) az 1944-es Szlovák Nemzeti Felkelés kiforgatását, burzsoá nacionalistának titulálását³³.
- 5) Az 1968-as események után pedig a jugoszláv minta sajátos csehszlovák verziója érvényesült: decentralizált is volt, meg nem is.

A masaryki és beneši csehszlovakizmus, mint ideológia, amely 1918-1948 között összetartotta Csehszlovákiát, a kommunista fordulattal véglegesen megszűnt. Mégis, miért nem alakult ki két külön (kommunista) állam, Csehország és Szlovákia? Egyfelől a második világháborút lezáró 1947-es párizsi békeszerződés miatt (nemzetközi status quo visszaállítás, hatalmi érdekszférák felosz-

32 Ján RYCHLIK: *Rozpad Československa*, AEPress, 2002, pp. 18-21.

33 Uo.

tása), másfelől azért, mert a közös államiság nagyobb garanciát jelentett a biztonságra. Az 1948-as új alkotmány kapcsán, amely továbbra is a két államalkotó nemzet „egyenrangúként” való együttélésére helyezte a hangsúlyt (csakúgy, mint 1920 körül) ráadásként pedig elismerte az országban élő nemzeti kisebbségeket is, kialakítva egy sajátos integrációs keretet. Harmadrészt pedig a tisoi Szlovákia rémképe elhiteltelenített minden függetlenségi próbálkozást az autonomisták körében. A két államalkotót kulturális, politikai és gazdasági értelemben igyekeztek egymás felé közelíteni (de nem egybeolvasztani): közös rendezvények, irodalom, szervezetek, sportélet, stb. A rendszerre jellemző volt (1) a politikai pluralizmus hiánya, a centralizált államigazgatás, gazdasági és a kulturális élet; (2) államvédelmi szervezet működtetése (Štb – Štátna bezpečná služba) révén a zavaró „elemek” kiszűrése (értelmiségiek, a tisoi szlovák állam képviselői, a vetélytársaknak tartott párttagok, a burzsoáziához soroltak, stb.), koncepciós perek, bebörtönzések³⁴; (3) a sajtó és a rádió totális kontrollja (a párt hivatalos szócsöve a Pravda volt).

A kommunista gazdasági rendszernek az államosítás nyilvánvaló hátrányain túl azonban pozitívumai is voltak. Ezt a paradox helyzetet az 1918-1938 közötti rendszerrel összehasonlítva kell értékelni, ugyanis:

- 1) az I. világháború végén a Monarchia egy iparilag fejlett cseh és egy mezőgazdaságilag a cseh területekhez viszonyítva jelentős potenciált rejtő szlovák országrész került új államkeretbe; míg a csehek saját tőkés és politikai réteggel rendelkeztek, addig a szlovákoknak ez hiány-

34 Mintegy 639 főt érintettek. — Valerián BYSTRICKÝ: *Rok 1968 na Slovensku a v Československu, Historický ústav SAV*, Bratislava, 2008, p. 16.

- zott, hiszenmagyar tulajdonosok álltak a gazdasági szektor élén;
- 2) a cseh tőke térhódítását az egész szlovákiai régió meg-szenvedte, tucatnyi gyárat zártak be, beszűkült a korábbi közös felvevő piac, stb., azaz a cseheknek teljesen kiszol-gáltatott (anyagilag és szellemileg is) szlovákság lépett be az új államba;
 - 3) e hátrány 1938-ra nyilvánvalóan csökkent, ám a második világháború okozta károk gazdaságilag a startvonalhoz állították a két országrészt és nemzetet;
 - 4) az újjáalakuló Csehszlovákiában nem játszódhatott le a korábbi folyamat (a cseh tőke felvásárolta és részben tönkre tette a szlovákiai gazdaságot), mert kiélezett volt a politikai harc a hatalomért, amely leginkább a szlo-vákság berkein belüli értelmiségi generáció érdeme volt;
 - 5) így a szlovákság nagyon sokat „köszönhet” a kommu-nista érának gazdasági szempontból, hiszen a rendszer célja a két országrész gazdasági közelítése volt.

E sok szemponton túl nem elhanyagolható, hogy a CSKP-ban és az államigazgatásban sem létezett nemzetiségi alapú megkülönböz-tetés a csehek és a szlovákok között. Lényegében az ideológiai hűség (a CSKP-hoz és a marxista-leninista tanokhoz) és a szakkép-zettség volt a fokmérő (és persze a nem hivatalos kapcsolatok). A CSKP-nak nem volt hatalmas tagsága a februári fordulat után, ám a prágai tavaszig mindez jelentősen átalakult: a karrierista lehe-tőségeket felismerők mind beléptek a pártba, és a szigorú „ügyes-kedés” révén a helyi szintről magasabb pozíciókba is eljuthattak. Ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy paritásos alapon, 50-50 száza-lékban képviseltette volna a két államalkotó nemzet az államappa-rátusban dolgozók. Mivel 1968-ig centralizált állami berendezkedés

volt jellemző, emiatt csaknem minden minisztérium Prágában volt – amelyben a csehek mellett kis arányban szlovákok is dolgoztak. A helyi képviseleti szinteken előfordultak nemzeti kisebbségi alkalmazottak is. Ez az állapot 1968 után jelentősen megváltozott.³⁵

A prágai tavasz gyökerei elsőként Klement Gottwald halálával (1953. március 14. pár nappal élte túl Sztálint) kezdtek kialakulni, amelynek hatására a CSKP-ban és az egész csehszlovákiai társadalomban lassú enyhülési folyamat indult el. A nemzetközi eseményeket kifejezetten nem taglalom, de érdemes megjegyezni: a lengyelországi és a magyarországi tapasztalatok, majd a hruscsovi irányváltás láttán a CSKP-n belül is elindult egy elkülönülési folyamat és a tagság is frissült (magasabb szinteken is). A korábbi politikai foglyokat és elítélteket fokozatosan rehabilitálták, de a CSKP vezetésében továbbra is a sztálinista/gottwaldi örökséget preferálók voltak többségben. Klement Gottwaldot a fel fogásában hasonló Antonín Zápotocký, majd őt Antonín Novotný követte a párt élén, akik egyben Csehszlovákia államfői és kormányfői is voltak.

A lassú változások hatására a 60-as évek közepétől valamelyest nyitottabbá váltak a mindennapok 1960-ban elfogadták Csehszlovák Szocialista Köztársaság új alkotmányát, amelynek egyik legfontosabb megállapítása: lezajlott a teljes gazdasági, politikai, társadalmi átalakulás³⁶. a gyakorlatban azonban apránként fel felengedett a rendszer: lazult a divat és a kulturális élet (bár korántsem oly mértékben, mint Magyarországon). Az alternatív színházi, irodalmi és zenei műfajok művelői – akiket szorosan figyeltek – aránylag legálisan működhettek, amennyiben nem

35 JÁN RYCHLÍK: *Rozpad Československa*, AEPRESS, 2002, pp. 34-35.

36 VALERIÁN BYSTRICKÝ: *Rok 1968 na Slovensku a v Československu, Historický ústav SAV*, Bratislava, 2008, p. 26.

lépték át a rendszer „határait és szabályait“. Többek között ekkor tűnt fel a színen Václav Havel is, mint fiatal és felkapott drámaíró. Egyre több kritikus hangvételű írás született, ám e lapok nem egyformán jelentek meg a szlovákiai és a cseh országrészekben, ezért a lakosság többsége nem vagy csak sokadkézből értesült a sajtóban zajló vitákról.

6. A PRÁGAI TAVASZ

A látszólag pozitív nyitány azonban elkendőzte a '60-as évek elejétől megjelenő gazdasági problémákat (a GDP csökkenését, mely összefüggésben állt az 1948-as államosítási hullámokkal). A CSKP-n belül elkezdték vizsgálni a gazdaság teljesítményét, nagy figyelmet fordítva a két országrészben tapasztalt állapotokra. Főleg az egy főre eső GDP-t tekintve látszott nagy és növekvő olló. Első látásra pozitívnak tűnik az 1953 és 1967 közötti időszak: Csehszországban 6800 koronáról 13000 koronára, míg Szlovákiában 4800 koronáról 10100 koronára nőttek a bérek, míg a két ország bérszintje közti eltérés 1900-ról 2800 koronára³⁷. Ez azt jelenti, hogy a szlovák keresetek a csehek 70-77 százalékának feleltek meg. Ezt a pozitív trendet árnyékolja be az a tény, hogy majd' 10-20 százalékos volt az eltérés a két országrész gazdasági teljesítőképessége között, Csehszország javára. A legnagyobb problémákat a technológiai lemaradás, a mezőgazdaságon belüli rejtett munkaerő (annak átvezetése az iparba) és maga a tervgazdálkodás gazdaságfilozó-

37 MIROSLAV Londák *Rok 1968 a ekonomická realita na Slovensku, Historický ústav SAV*, Bratislava, 2007, p. 7
http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/71449/londak_ekonom_1968.pdf

fiája jelentették. Szlovákia statisztikailag is kimutatható lemaradásban volt a cseh területekhez képest, és ez egyre inkább kiélezte a CSKP-n belüli viszonyokat, miközben a lakosság is megtapasztalta e különbségeket. Fokozatosan kialakult az addig felépített közös cseh-szlovák értékeket romboló kölcsönös társadalmi vádaskodás, amely szerint egyik-másik országrészben beszédett adók újraelsztása előnytelenül történik. A szlovákságnál a szegényebb szlovák országrész adóinak a fejlettebb cseh területeken való hasznosulását kizsigerelésként emlegették), míg a cseheknél a fejlettebb Szlovákiára való ráfizetést emlegették³⁸. e felfogás majd később erősödik meg, további faktorokkal párosulva.

A változás napjai 1968 januárjára tehetők, amikor a CSKP-n belüli reformereknek sikerült leváltaniuk a cseh Antonín Novotnýt, akit a szlovák Alexander Dubček váltott (1969 áprilisaig). A CSKP vezetésében lévő szlovákokat a szlovák lakosság és az értelmiség a prágai érdekek végrehajtóinak tekintette, kivéve Dubčeket, aki társaival már 1968 előtt is törekedett a „szlovák” intézmények jogköreinek visszaállítására, amelyet addig Antonín Novotný és támogatói akadályoztak. Dubček egy 1967. májusi beszédében lényegében: a föderalizáció mellett szólalt fel; a CSKP államapparátust irányító stílusa ellenében (kézivezérlés helyett nagyobb jogköröket kérve a helyi szervezetnek); és az értelmiségiek szabadabb ténykedéséért is kiállt (rajtuk múlik a technológiai és kulturális fejlődés). A konfliktus azonban nem csupán két személy között zajlott, hanem két elképzelés között az ország jövőjét illetően³⁹.

A Központi Bizottság szeptemberi és októberi ülésein szemtől-

38 JÁN RYCHLÍK: *Rozpad Československa*, AEPRESS, 2002, pp. 42-43.

39 VALERIÁN BYSTRICKÝ: *Rok 1968 na Slovensku a v Československu, Historický ústav SAV*, Bratislava, 2008, pp. 29-32.

szembe zajlott a Novotný-párti ortodoxok és a Dubček-féle reformerek harca, főleg a szlovákiai üzemek jellege, a nemzeti szervezetek jogkörei (SZNT és egyebek), illetve a funkcióhalmazás⁴⁰ kapcsán. Novotný és köre (köztük nem egy szlovák volt) e problémákat a szlovák nacionalizmus megjelenésének tekintette, illetve cseh-szlovák ellentétként próbálta meg beállítani. A feszültség feloldására a Moszkvából érkezett Leonyid Brezsnyev próbálkozott, akitől Novotný támogatást remélt, de nem kapott, ez pedig megpecsételte az államfő és főtitkár sorsát. Ennek hatására az 1968 januárjában Novotný helyére választott Dubčeket nemcsak szimpatizánsai, de nem kevés ellenfele is támogatta a szavazás során⁴¹.

Megkezdődött a csehszlovákiai rendszer reformja (főleg a sajtó-cenzúra enyhítése), azonban mire a CSKP új vezetése az Akció-program társadalmi megismertetését elkezdte, a lakosság egyes csoportjai már jóval többet akartak. Az 1968-ban elkezdődött demokratizálódásból a csehek számára a polgári és politikai jogok voltak a fontosabbak, míg a szlovákoknak a föderalizáció. A Varsói Szerződés szervezet vezetői azonban veszélyt láttak a csehszlovákiai reformfolyamatban, amelyet hiába próbált Dubček egyezségek révén enyhíteni és magyarázni, a VSZ nyomásgyakorlása kész helyzet elé állította: feladja a változásokat vagy viseli a következményeket. A VSZ az ún. Brezsnyev-doktrína⁴² értelmében 1968.

⁴⁰ A funkcióhalmazás alatt a párttitkári-államfői-kormányfői pozíciót értette Alexander Dubček, amelyeket Klement Gottwald óta mindig ugyan azon személy töltött be. Megválasztása után Dubček változást eszközölt.

⁴¹ Uo. pp. 35-36.

⁴² Brezsnyev-doktrína: ha a szocialista tábor valamelyik országában veszély (például felkelés) fenyegeti a szocialista rendszert, az nem tekinthető az adott ország belügyének, hanem a „szocialista tábor” problémájaként kezelendő.

Augusztus 20 és 21-én vonult be Csehszlovákiába, amely a prágai tavasz végét jelentette⁴³.

A beavatkozó egységeket azonban a lakosság, az államapparátus és a CSKP többsége is megvetéssel és elutasítással „fogadta”. Eközben Alexander Dubček és társai Moszkvában tartózkodtak, ahol a legfőbb kérdések eldőlték: a reformistákat „realisták” váltják (Gustáv Husák⁴⁴ és Ludvik Svoboda) a CSKP élén, amely személyi változásokra 1969 áprilisáig várni kellett. Addig a liberalizációs folyamat leállításával és a bevonult csapatok legalizálásával volt elfoglalva a CSKP vezetése.

7. A HUSÁK-ÉRÁTÓL A SZÉTESESÉIG (1969–1992)

Az 1969-es évet Csehszlovákia új államberendezkedéssel kezdte, a sajátos föderációval. A „sajátos” jelző mindenképp szükséges: a föderáció (ami nem devolúciót jelentett, hanem a két tagállam által a szövetségi szintre delegált jogköröket⁴⁵) a prágai tavasz vívmánya volt, ám csak minimális mértékben valósulhatott meg. Ez a korlátozott folyamat mégis egyszerre jelentette a szlovákság politikai kiteljesedésének újabb lépcsőfokát (SZNT és egyéb intézményi jogkörök megszerzése), de a Moszkvától való politikai-gazdasági függőségen ez nem változtatott. A 1968-as reformkísérlet eredményeit a szlovák Gustáv Husák vezette CSKP visszanyeste. A dubčeki próbálkozásból a föderáción túl

<http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=NXVLHT>

43 VALERIÁN BYSTRICKÝ: *Rok 1968 na Slovensku a v Československu, Historický ústav SAV*, Bratislava, 2008, pp. 38–40.

44 Husák a gottwaldi évek alatt börtönben is ült.

45 JÁN RYCHLÍK: *Rozpad Československa*, AEPRESS, 2002, p. 149.

a funkcióhalmozás megszüntetése (kormányfői, államfői és párttitkári) maradt meg. Ez utóbbi egy íratlan szabállyal is kiegészült: a kormányfői és az államfői pozíciókat nem töltheti be egy ugyanazon nemzet tagja, azaz ha az egyik posztra egy szlovákot választanak meg, akkor a másikra egy cseh nemzetiségűt kell⁴⁶.

A föderalizáció révén megszületett a Csehszlovákia Szövetségi Gyűlése (SZGY) és az ehhez tartozó különböző intézmények is (amely mellett természetesen létezett a SZNT és a CSNT is). A föderatív szinten létrejött apparátust majd a rendszerváltás utáni periódusban érik olyasféle kihívások, amelyek jelentősen megosztják a cseheket és a szlovákokat. E sajátos megoldással lényegében mindenki jól járt: a szlovákság (a lakosság és az elit) kapott egy falatot a hőn áhított decentralizációból, a csehek és a CSKP pedig elkerülték a magyar és a lengyel tragédiákat. Ez az elégedettség azonban nem tartott sokáig, ugyanis a föderatív intézmények egyre kevésbé vették figyelembe a SZNT véleményét, és a konzultációs szerepet messze meghaladva döntött a SZGY, főleg a gazdasági kérdésekben, amelyekre mindig is érzékeny volt a szlovák értelmiség⁴⁷.

Mindez társadalmi elégedetlenséghez vezetett mindkét nemzetnél, amely a hosszú elfojtást követően 1989 után robbant. A folyamat a gazdasági-politikai hiedelmeken alapult, amelyek folyamatosan erodáltak a lakosságon belüli bizalmat. Ezek az alábbiak voltak:

46 ŠTEFAN CIFRA: 20. výročie vzniku Slovenskej republiky (II.), Národná osveta, 12/2012.

47 JOZEF ŽATKULIAK: *SNR a Slovensko v rokoch 1969–1989* in ŽATKULIAK, J.: *Federalizácia československého štátu 1968 – 1970. Vznik československej federácie roku 1968*. ÚSD AV ČR a nakl. DOPLNEK, Praha-Brno, 1996

- 1) Csehek — a prágai tavaszt követően a szlovákok irányították Csehszlovákiát (Gustáv Husák és szűk köre), amelyt a szlovákiai területeken végbement iparosítási és lakókörnyezeti fejlesztésekkel magyaráltak, ezáltal a csehek adói a szlovákokra lettek költve;
- 2) Szlovákok — a gyengébb gazdasági lehetőségekkel bíró szlovákiai területek a központi költségvetés révén a gazdagabb cseh régiókat támogatták (a szlovákok „ráfizetnek“ a csehekre);
- 3) „Gustáv Husák és szlovák társai a cseh érdekeket szolgálják“ — sokak szerint Husák nem segítette elő Szlovákia fejlődését, ugyanis nem helyileg hozták meg a döntéseket, hanem Prágában, miközben a csehszlovák egységet hangoztatta, ráadásul a csehek előtt csak csehül beszélt, stb.⁴⁸

A kommunista Csehszlovákia vezetését egyik államalapító nemzet sem sajátította ki, mi több a stratégiailag meghatározó intézményekben a szlovák hivatalnokok aránya nem volt több 50 százaléknál, sőt néhol alig érte el a 30 százalékot⁴⁹. a valóságban azonban nehezen kimutatható bármiféle ráfizetés egyik vagy másik országrész kapcsán. Ugyan voltak bizonyos egyedi vonások: a dél-szlovákiai mezőgazdasági specializációja, közép-szlovákiai fegyvergyárak (világpiacra termeltek), csehországi gép- és vegyipar, stb. Nem léteztek diszkriminált területek, de egyfajta nyugatkeleti gazdasági eltérés volt tapasztalható a fejlettség terén a csehek javára. Mindemellett az eltérések infrastrukturális szempontból is észlelhetőek voltak.

⁴⁸ JÁN RYCHLÍK: *Rozpad Československa*, AEPress, 2002, pp. 42-43.

⁴⁹ Uo. p. 38.

A prágai tavaszt követően tisztogatás történt a párttagságon belül, minden szinten, amely gyakran személyes tragédiákhoz is vezetett. A reformer tagokat kizárták a pártból, elbocsájtották állasaikból, egzisztenciálisan is próbálták őket ellehetetleníteni. Sokak számára büntetésül nehéz és alacsony fizetésű munka jutott, általában egy-egy „isten háta mögötti” helyen. Gustáv Husák és társai nem tudták eredeti elképzeléseik szerint megvalósítani ezt a selektciót, ugyanis a párt tagságának alig 20-30 százaléka maradt volna meg. A '60-as évekhez képest a '70-es évekre a pangás volt a jellemző a kulturális élet területén, ugyanis az alternatív művészeti irányvonal művelői komoly nyomás alatt éltek, vagy rosszabb esetben hasonló sorsban részesültek, mint a reformer párttagok⁵⁰.

Mindemellett azonban kialakultak bizonyos civil rendszerkritikus (vagy -ellenes) csoportosulások⁵¹, amelyekre nagy hatást gyakoroltak az 1975-ös nemzetközi Helsinki Záróokmányba foglaltak. E csoportok céljai között szerepeltek a különböző polgári és politikai és emberi jogok betartatása a csehszlovákiai államapparátussal, illetve a mulasztásokkal való társadalmi szembesítés. A cseh országrészen leginkább a Charta 77⁵² (Václav Havel és társai), míg

⁵⁰ Uo. pp. 35-37.

⁵¹ Charta 77, szamizdat-mozgalmak, egyházi csoportosulások, művészkörök, stb.

⁵² A Charta 77 (tagjai között vezető szerepet töltött be Václav Havel is), amely a nemzetközi emberi jogok érvényesítésén túl a rendszer és a mindennapok embere közötti feszültségekre (diszkrimináció, jogkorlátozás, természetvédelem, gazdasági problémák, stb) irányította rá a figyelmet, ezáltal konfliktusokat is vállalva (bíróági eljárások, megfigyelések, börtönbüntetések). Összesen 1898 fő írta alá a Charta 77 dokumentumát, támogatását fejezve ki a csoportosulás céljaival kapcsolatban, ám a ténylegesen aktív személyek ennek töredékét tették ki.

<http://www.totalita.cz/vysvetlivky/ch77.php>

a szlovák területen az egyházi (főleg a katolikus) közösségekhez kötődő értelmiségi csoportok voltak a jelentősebbek. Tehát már a szellemi-ideológiai háttérnél komoly különbség mutatkozott a polgári-értelmiségi cseh csoportok és a vallási-értelmiségi szlovák közösségek között, amely az együttműködés kialakításánál is megjelent⁵³. Nem rendelkeztek nagy társadalmi bázissal, ugyanis nagyon nehezen jutott el egyik-másik csoport híre a lakossághoz. A Charta 77 esetében alig egy tucat szlovák támogató ismert⁵⁴ (történészek, írók, katolikus papok), főleg a személyes kapcsolatok révén terjeszt a csoport híre. Emellett mindkét nemzetre jellemzőek voltak az ún. szamizdat mozgalmak, amelyek a cenzúra miatt ki nem adhatott írásokat terjesztették, valamint környezetvédő csoportok is.

A társadalom figyelmét javarészt a hatalmas gazdasági és népjóléti beruházások: lakótelepek százai épültek fel a régi (többségében történelmi) vályognegyedek helyén, ipari üzemek létesültek, ezáltal a városiasodás felgyorsult. Egyre többen engedhették meg maguknak az országon belüli nyaralásokat. Nem volt hiány az alapvető élelmiszerekből, a mezőgazdaság ugyanis önellátó volt. Lehetőség volt a háztájihoz hasonló gazdálkodást folytatni és fuszni is, de a belső árukínálat elmaradt a magyarországi viszonyoktól. E fejlődésnek azonban ára volt, ráadásul a nemzetközi politikában is új szelek kezdtek el fújni. A Szovjetunió élén történt változásokat (Mihail Gorbacsov 1985-ös kinevezése) a CSKP felső vezetése gyanakodva méregette, sokáig rideg magatartást tanúsított a glaszt-

53 ROMAN ZAHRADNÍK: *Opozičné prejavy na Slovensku v období normalizácie*, 2006, Masarykova Univerzita, Brno, https://is.muni.cz/th/79_213/fss_b/Zahradnik_POL_79_213_nova.txt

54 Slováci, ktorí podpísali Chartu 77, 1997, SME <http://www.sme.sk/c/2061714/slovaci-ktori-podpisali-chartu-77.html>

noszty és a peresztrojka iránt. Az ellenzéki és kritikus csoportok tevékenysége, illetve az általánosan tapasztalt gazdasági problémák miatt, a lakosság körében egyre nőtt az elégedetlenség. A csehek, a szlovákok és a nemzeti kisebbségi közösségek is érezték a változás szelét. A csehszlovákiai rendszerváltás elindítója az 1988. március 25-ig ún. Pozsonyi Nagypéntek (Sviečková manifestácia) eseménye volt. Ennek során a szabad vallásgyakorlást és polgári jogokat követelő, javarészt a földalatti katolikus egyházi csoportokhoz tartozó, békésen imádkozó, mintegy 9 ezer résztvevőt brutálisan feloszlatta az Államvédelmi Hatóság, amely hatalmas felháborodást váltott ki. Ezen esemény arra sarkallta az ellenzéki és rendszerkritikus csoportokat, hogy nyíltan kiálljanak a CSKP ellen. A folyamatban nagy szerepet vállaltak a prágai és a pozsonyi egyetemisták, akiket a békés tüntetések ellenére a hatóságok erőszakkal oszlattak szét 1989. november 17-én, a nemzetközi diáknapon, Pozsonyban és Prágában. Ezen eseményeket nevezzük Bársonyos forradalomnak⁵⁵, mely magával hozta Csehszországban a Charta 77-ből a Polgári Fórum (PF – Občianske fórum), míg Szlovákiában a Nyilvánosság az Erőszak Ellen (VPN – Verejnosť proti násiliu) rendszerváltó pártok megalakulását⁵⁶.

55 Vér nélküli rendszerváltás, amely 1989. november 16-december 29. között zajlott Csehszlovákiában, tüntetésekkel, országos sztrájkokkal, az ellenzéki politikai erők megalakulásával és a CSKP hatalmi pozíciójának megdöntésével.

56 ŠTEFAN CIFRA: 20. výročie vzniku Slovenskej republiky, *Národná osveta*, 9-10/2012.

8. RENDSZERVÁLTÁS ÉS SZÉTVÁLÁS

A rendszerváltás éveiben a PF és a VPN is erőteljesen kritizálták a CSKP-t, a sajtócenzúra eltörlését, a politikai pluralizmust és szabadságjogokat követelve az egyetemi diáksággal együtt. A Bársonyos forradalom révén 1989. december 10-én lemondásra kényszerült Gustáv Husák államfő, miközben egy ún. nemzeti egyetértés szövetségi kormány alakult meg, reformkommunistákból és ellenzékiekből, amelynek élén a reformkommunista szlovák költő, Marián Čalfa állt⁵⁷. Az ekkor kezdődő társadalmi, gazdasági és kulturális változások azonban nem várt régi feszültségek felerősödését hozták a cseh-szlovák viszonyban az államfő személye, a demokratikus állam új neve, valamint a föderatív berendezkedés újraértelmezése kapcsán.

Az első kihívás máris a két legmagasabb közbizalmi méltóság, az államfő és a kormányfő személye kapcsán körvonalazódott, ama bizonyos íratlan szabály⁵⁸ gyakorlata miatt. Az államfői pozícióra két jelölt volt: Alexander Dubček és Václav Havel. E két jeles személyiséget egymásnak ugrasztani senki sem szeretne volna a SZGY-ből, hiszen ez nagyon könnyen alapjául szolgált volna egy cseh-szlovák ellenségeskedésnek. Ráadásul 1989 decembere és 1990 februárja között zajlott a kooptációs folyamat mindhárom képviselőtestületben (SZNT, CSNT, SZGY), azaz a CSKP tagjai lemondtak, majd helyükre választott képviselők ülhettek a PF és a VPN sorából. Tehát a felforgatott törvényhozói testületekre bízni az államfő személyéről való döntést, egyértelműen a háttérmegegyezés felé

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Az államfői és a kormányfői funkciót nem töltheti be ugyanazon nemzetből származók.

terelte az érintett feleket. Végül mindenki jól járt a háttéralku révén: az energikus és nagy víziókkal teli Václav Havelt választották államfőnek, Alexander Dubčeket pedig az SZGY elnökének⁵⁹.

Azonban az ún. „kötőjeles háború” során már korántsem oldották meg a cseh és szlovák politikai szereplők ilyen huszárosan a kialakult feszült helyzetet. A „háborút” Václav Havel javaslata indította el: e szerint az ország nevéből elhagyta volna a „szocialista” jelzőt (Csehszlovák Köztársaság). Ez a „régí-új” megnevezés azonban rossz emlékekkel bírt a szlovákság (lakosság és elit) számára az első Csehszlovákia időszakából (ugyanígy nevezték az államot). Ugyan Havel változtatát elvetették a SZGY-ben, ám az azt követő egyeztetések során kidolgozásra került egy kompromisszumos megoldás, amelyet megszavaztak 1990 márciusában. A szlovák változat – minthogy a helyesírási szabályok miatt voltak bizonyos eltérések – kötőjeles volt, míg a cseh nem. A vita tovább folytatódott, ám abba ezúttal a törvényhozó testületeken és párttagokon túl a sajtó és a lakosság is bekapcsolódott, ráadásul egyre szélsőségesebb véleményekkel. A szlovák közvélemény egy része egyenesen árulónak tartotta a márciusi változatot támogató szlovák képviselőket, tüntetések szerveződtek, amelyeken már független Szlovákiát követeltek. A csehektől a Csehszlovák Szocialista Párt nyilatkozott a legdurvábban: „Ha a szlovákok saját államukban akarnak élni, nem kell őket visszatartani.” Alapvetően tehát a szlovákság számára a „fizikai láthatóságról” (nem csehszlovákok, hanem szlovákok), míg a cseheknél csak egy formalitásról szólt az egész kötőjeles vita. Az ügyre végül az április 20-án került pont, amikor mindkét fél megelégedésére a „Cseh és Szlovák Föderatív

59 Ján Rychlík: *Rozpad Československa*, AEPRESS, 2002, pp. 112–118.

Köztársaság“ megnevezést fogadták el, ám a közös államiság alapjain megjelent repedéseket mindez nem tudta semlegesíteni⁶⁰.

Az eddigi javarészt személyi (államfő) és szimbolikus (az ország neve) kérdésekben megjelenő nacionalizmus további lendületet kapott. Az 1990-es évben megkezdődtek a két (cseh és szlovák kormányzati) és háromoldalú (a szövetségi kormányzattal kiegészülve) tárgyalások a közös szövetségi minisztériumokról, a gazdaságról, a pénzügyi finanszírozásról és az alkotmányról, amely több kormányzaton keresztül 1992-ig tartott. A csehszlovákiai sajtóban megnőtt a kritikus írások száma – hol cseh, hol szlovák részről –, amelyek olykor eljutottak a másik félhez is (nem minden kiadvány került a két országrészben publikálásra). Ezek közül egy 1990 májusában írott cikk szerint⁶¹ „a Szlovák kistestvér kezd felnőni, saját ágyat követel magának... Inkább legyen saját háza! ... Már látom, ahogyan a szlovákok mindenért harcot folytatnak: TV, rádió, vasút, posta, tudomány, fesztiválok...” e cikk nagy felháborodást váltott ki mindkét oldalon (egyes szlovákok a cseh nacionalizmus jeleként értelmezték), ugyanakkor nem járt messze az igazságtól. A lakosság bizalma megingott a közös államiságban. További olaj volt a tüzre Václav Havel júniusi látogatása Pozsonyban, amely során a független Szlovákiát követelők tüntetést szerveztek⁶².

A kormányzati egyeztetések alatt egyre kevésbé tűnt megmenthetőnek a föderáció az eltérő elképzelések miatt, ráadásul a cseh közvélemény nyomást gyakorolt a Peter Pithart kormányfőre, hogy ne engedjen többet a szlovákoknak – vagy föderáció, vagy

60 Uo. pp.119-123.

61 LUDVÍT VACULÍK *Naša slovenská otázka 1990*,
<http://www.cesi.sk/bes/07/78/77va.htm>

62 JÁN RYCHLÍK: *Rozpad Československa*, AEPRESS, 2002, pp. 125-128.

két állam. A 1990 júniusában tartott parlamenti választások során bejutott a függetlenség párti Szlovák Nemzeti Párt (amely ekkor kezdett rátelepülni a Matica slovenská kulturális szervezetre⁶³) az SZNT-be, ám a választásokat ekkor még a rendszerváltó erők nyerték mindhárom szervben. Eközben megjelentek a különböző radikális, függetlenségpárti, „egyemberes” szlovák pártok, melyek a tisói népi Szlovákiához nyúltak vissza, radikális, cseh- és centrista-ellenes retorikával („Szlovákia a szlovákoké – el a CSSZK-ból” és hasonló), a hangulatkeltésen túl azonban nem hagytak nyomot. A SNS és a Matica slovenská tüntetést szervezett a szlovák nyelvért⁶⁴, amely végül egy törvény megalkotásához vezetett a szlovák nyelv elsőbbségi használatáról, ami azóta is kisebb-nagyobb változásokkal, de érvényben van. E demonstráció olyan tettekre sarkallta a – meglehetősen nagy – tömeget akkor és napokkal később, mint:

- 1) a SZNT nevének átfestése a pozsonyi parlament épületén (Szlovák Nemzeti Árulók);
- 2) a világon talán az első éhségstrájk szervezése a többség jogaiért;
- 3) akik bármilyen formában is a törvénytervezet ellenében szólaltak fel, azok automatikusan a szlovákság ellenségeinek tekintése⁶⁵.

63 A szlovák nemzeti ébredés során játszott kulcsfontosságú szerepet az 1863-ban alakult kulturális szervezet, amely a rendszerváltás időszakában radikális álláspontokat képviselt (a csehek és a szlovákiai magyarok ellenében), de főleg Szlovákia függetlenedését.

64 Ez leginkább a szlovákiai magyar ellen irányult, akik a tüntetők szerint elhanyagolták a dél-szlovákiai szlovákoknak a szlovák nyelv hivatali használatát – teljesen abszurd indoklás és hamis is.

65 JÁN RYCHLÍK: *Rozpad Československa*, AEPRESS, 2002, pp. 135-140.

Az efféle megmozdulások főként Pozsonyban történtek, de nagy botránnyal járt Ľudovít Štúr születésének 135. évfordulójának ünnepsége is, ahol a tömeg kifütyülte Alexander Dubčeket⁶⁶, a csehszlovák himnusz cseh szakaszát, illetve Szlovákia függetlenségét követelő mottókat skandált. Hasonló hangulatban telt a Bársonyos forradalom első évfordulójának megemlékezése is Pozsonyban, ahol a függetlenségi mottók mellett már cseh- és zsidóellenes jelszavak is elhangzottak (főleg a VPN-nel kapcsolatosan). Minden esemény rendbontás és erőszak nélkül zajlott. Közben a VPN táján is megmutatkoztak az első komoly repedések a tagság meglehetősen széleskörű politikai orientáltsága és fegyelmezetlensége, valamint a SNS oldaláról érkezett kihívás miatt. Ekkor tűnt fel a párt vezetése körül Vladimír Mečiar, mint kormányfő (ám a VPN-ben ekkor még korántsem volt a befolyása csúcson), aki pár év múlva a szlovák függetlenség meghatározó személye lesz, a mai Szlovákia egyik atyja⁶⁷.

A folyamatosan zajló kormányzati egyeztetések fő témája ekkor a tagállami-szövetségi kompetenciák elosztása volt (védelem, határvédelem, emberi jogok, polgári, büntető, kereskedelmi törvények, egységes pénznem, CSSZK képviselte nemzetközi szervezetekben, integrációs folyamatok, közös piac, munkaerő, adó- és árpolitika, költségvetés egyes részei, stb.). Az erről szóló trencsénteplici találkozó tipikus példája volt a korabeli értelmezési eltéréseknek (hatáskörök és államfelfogás) és a kettős kommunikációnak (főleg a szlovák politikai elit részéről): a csehek nem tekintették kötelezőnek az ott elhangzottakat, míg a szlovákok igen; egyetértettek,

66 Dubček nem csak az 1968-as szerepe miatt volt kultikus személyiség a szlovákság körében, hanem amiatt is, mert ugyan azon a helyen és háznál született mint a nagy nemzeti ébresztő, Ľudovít Štúr.

67 JÁN RYCHLÍK : *Rozpad Československa*, AEPRESS, 2002, pp. 142-148.

hogy mindkét tagállam a föderáció felett áll, Szlovákia egy autonóm gazdasági terület. A két legfontosabb párt teljesen eltérő álláspontokat képviselt. Az OF (Václav Klaus vezette, aki később Csehország második államfője lett) számára Csehszlovákia föderatív jellegének megőrzése volt az elsődleges, tagállami beleszólás nélkül. A VPN-n belül több nézet is létezett – föderalisták (kisebbségben, OF-hez hasonló álláspont) és alulról építkező föderalisták (lazább tagállami együttműködés, gyenge föderációval)⁶⁸.

További bonyodalmakat okozott, hogy Vladimír Mečiar szlovák kormányfő félrevezette a cseh kormányt és Václav Havel államfőt is, ugyanis elképzeléseit az egész szlovák politikai képviselőlet nevében prezentálta (holott ez nem volt igaz, ami utólag ki is derült). A tárgyalások részsikerrel zárultak (az ún. kompetenciatörvény megszületése), ám a nyugalom nem tartott sokáig⁶⁹. Eközben a függetlenségpárti szlovák értelmiség hazai és nemzetközi szinten is elkezdett agitálni az önálló Szlovákiáért, alapvető célként kitűzve az Európai Gazdasági Közösség tagságának elérését. Az efféle nyilatkozatok, memorandumok és manifesztumok nagyon gyakoriak voltak a rendszerváltás utáni pár évben, amelyek javarészt a nyilvánosságnak és az „ellentábornak” szóltak, támogatva vagy elítélve egyes korábbi dokumentumokat.

Ennek tetejébe a VPN-n belül egy nagyon jelentős személyi és ideológiai válság alakult ki, Vladimír Mečiar kormányfő tevékenysége és a párt Koordinációs Központja között. A VPN egy nagyon széleskörű ideológiai bázison nyugvó mozgalomként indult 1989-ben, amely gyengeséget Mečiar a saját hatalmi ambícióira használt fel, megosztva ezzel a párt tagságát. E folyamat vezetett el a Szö-

68 Uo. pp. 150–160.

69 ŠTEFAN CIFRA: 20. výročie vzniku Slovenskej republiky (II.), Národná osveta, 12/2012.

vetség a Demokratikus Szlovákiáért (HZDS, 1991) párt megalakulásához és a mečiarizmus⁷⁰ éveihez, ám ekkor még sikerült a majd 80 százalékos popularitásnak örvendő Vladimír Mečiar visszahívni a kormányfői posztról. Egyébként hasonló folyamat ment végbe az OF-en belül is, amelyből a Václav Klaus-féle Polgári Demokratikus Oldal (ODA) került ki győztesen⁷¹.

Amíg a cseh és szlovák politikai elit szintjén egyfajta értelmelési és érdekkonfliktus zajlott, addig a korabeli közvéleménykutatások szerint a lakosság túlnyomó többsége a közös államiságot kívánta. A kompetencia törvény elfogadásával megkezdődött a föderatív alkotmány reformja, amelyről annyiféle változat született, hogy annak felsorolása és tárgyalása is megérne egy külön tanulmányt. A lényeg, hogy 1991 nyarára a felek eljutottak a hármas alkotmány felfogásig (cseh, szlovák és szövetségi), amely kapcsán a szövetségi szint okozta a bonyodalmak többségét (annak jogtechnikai részletei). Eközben a már említett függetlenségi memorandumok és nyilatkozatok sokaságából az SNS-féle eljutott az SZNT naprendjére, ám ott a többség leszavazta azt. A föderációpártiak is elkezdtek szerveződni, népszavazás kívánták rendezni a kérdést, bízva a felmérésekben. A hangulat a SZNT-ben és a CSNT-ben nagyon borúsra fordult, mely leginkább a szlovákiai folyamatoknak volt köszönhető. A CSNT gyakorlatilag ultimá-

70 Mečiarizmus: Vladimír Mečiar kormányzását jellemző fogalom, amely egyfajta átmeneti időszak volt a rendszerváltó, de a demokratizálódásban elakadt Szlovákiában. E kormányzást leginkább az átláthatatlanság, a korrupció, a titkosszolgálat öncélú felhasználása, a politikai ellenfelek és a szlovákiai magyar kisebbség elnyomása, valamint a vezetéshez lojális nemzeti tőkés réteg művi úton való létrehozatala jellemezte a kiszervezett privatizáció révén.

71 Štefan Cifra: 20. výročie vzniku Slovenskej republiky (II.), Národná osveta, 12/2012.

tumot intézett a SZNT-s képviselőkhez: amennyiben azok elfogadják a Szlovák Köztársaság függetlenségéről szóló nyilatkozatot, úgy az a föderáció végét jelenti. Végül mindkét szerv rábólintott az államközi szerződésre, csak hogy annak jogtechnikai kérdéseiről és értelmezéséről eltérő véleménnyel voltak. A SZNT és a CSNT szakértői csoportjai 1992 februárjában ültek össze a részletek kidolgozása miatt, azonban e kezdeményezés kudarcot vallott, mely erős jele volt Csehszlovákia szétesésének. Az államközi szerződés és a föderáció jövője pár hónapra lekerült a hivatalos szervek programjáról, ugyanis 1992 júniusában választásokat (annak kampánytémáit nem részletezem) tartottak a CSNT, SZNT és a SZGY szintjén is. Csehországban a Klaus-féle párt, míg Szlovákiában Mečiarék győztek – utóbbiak ekkor már erősen az SNS terveit támogatták a független Szlovákia kapcsán, míg az ODA a föderáció mellett tette le a garast. A szövetségi kormány Václav Klaus vezetésével alakult meg, így megszegték az íratlan szabályt a két legfőbb közjogi méltóság nemzetiségével kapcsolatban (a cseh Václav Havel volt az államfő)⁷².

Az ODA és a HZDS folytatták a tárgyalásokat a szövetségi kormány tagjairól és a Csehszlovákia jövőjéről: ekkor jelent meg a konföderációs elképzelés. A találkozón nem alakult ki utóbbi kapcsán közös álláspont, ráadásul 1992. december 31-ét tűzték ki célul a szövetségi államapparátus működtetési határidejéül. Ez volt az utolsó szög Csehszlovákia koporsójába. Majd egy hónappal később, 1992. július 17-én az SZNT elfogadta a Szlovák Köztársaság függetlenségéről szóló nyilatkozatot, s az akkor felálló második Mečiar-kormányban fontos pozíciókba kerültek a függetlenségpárti SNS tagjai. A föderációt támogató civil kezdeményezé-

72 Uo.

seket hiába vitték az SZGY-ben működő ellenzéki pártok a plénum elé, nem kapták meg a szükséges szavazatokat. A szövetségi kormány jogkörei 1992 októberétől megszűntek, az SZGY utolsó ülése december 17-én volt. Megkezdődtek a közös vagyronról szóló tárgyalások Mečiar és Klaus között. A vagyont 2:1 arányban osztottak el a csehek és a szlovákok között. Különböző államközi együttműködési szerződéseket is aláírtak. Csehszlovákia 1992. december 31-én megszűnt, 1993. január 1-jén pedig megalakult a két önálló állam: Csehország és Szlovákia⁷³.

9. ÖSSZEGZÉS

Az egymással szembeni cseh és szlovák nacionalizmus lényegében nem volt más, mint évtizedeken és generációkon át halmozódó megoldatlan problémák összessége, amelyek egymás katalizátoraként működtek az 1992-es végleges szétválásig. E problémák többsége a szlovák politikai elit és lakosság érdekeiből adódott, amelyre nem akart vagy nem tudott megfelelő megoldást nyújtani a cseh értelmiség. A közös államiság időszakában nagyon kevés tényleges megoldási javaslatról folyt diskurzus, azok sem tudtak megfelelően kiteljesedni (Milan Hodža nemzetiségi statútuma és az 1968-as „sajátos” föderalizáció).

A két leghosszabb és legmeghatározóbb időszakban (1918-1938 és 1948-1992) a kialakult érdekellentétek a két nemzet politikai elitjének eltérő problémaértelmezéséből adódtak. Ugyan a csehek és a szlovákok is egy közös államban akartak élni, amely védelmet biztosít a német és a magyar revíziós törekvések ellenében, s a

73 Uo.

régió meghatározó politikai és gazdasági szereplője, ám ezt az államot mindketten másképp képzelték. A szlovákok jelentősebb tagállami jogköröket akartak, hogy helyi szinten döntsenek a helyi problémákról és főleg a pénzügyi források eloszlásáról, fejlesztve az elmaradott vidékeket. A csehek görcsösen ragazkodtak az unitárius államisághoz, a föderalizációt és a központi kormányzat jogköreinek csorbitását ördögtől valónak tartották, amelytől a szemléletük szerint csak egy lépésre volt az Csehszlovákia szét-esése és a németek már a nyakukon voltak.

A bársonyos forradalom utáni pár évben gyakorlatilag felgyorsítva és tömörítve jöttek elő az évtizedek óta felgyülemlett feszültségek kiteljesedése. A rendszerváltás tehát egyszerre jelentette a csehek és a szlovákok szellemi felüdülését, és az addigi közös államiság gyors erodálását. E paradox helyzet is rámutatott arra, hogy a csehszlovakizmus és a kommunista Csehszlovákia hiába volt gazdasági és politikai szinten „kitalálva“, ha a társadalmi és kulturális téren nem sikerült áttörő sikert elérni az alapító atyáknak: a szlovákok és a csehek elemi szintű integrálódását, keveredését és — kimondva vagy kimondatlanul — egybeolvadását. Végül a legérdekesebb tény: a cseh és a szlovák lakosság pont akkor nem kívánt elszakadni a közös államiságtól, amikor politikai vezetőik végérvényesen ennek ellenkezőjére jutottak.

(A szerző nem bocsátott rendelkezésre bibliográfiát, a felhasznált irodalom tekintetében a lábjegyzetek irányadók — a szerk.)

PAÁR ÁDÁM

GERMÁNIÁTÓL NÉMETORSZÁGIG

1. BEVEZETÉS

1951-ben tanulságos közvélemény-kutatást rendeztek a Német Szövetségi Köztársaságban. A kutatás azt igyekezett kideríteni, hogy a németek mit gondolnak, melyik volt Németország legjobb időszaka. A válaszadók 45%-a szerint a vilmosi Németország idején volt a legjobb a németeknek. Míg 40%-uk az 1933 és 1938 közötti hitleri éveket jelölte meg a németek legjobb korszakaként. Vagyis a megkérdezett német állampolgárok 85%-a olyan rendszereket tartott a német történelem csúcspontjának, amelyek világháborúba, valamint morális és anyagi összeomlásba vitték a német nemzetet. A megkérdezetteknek mindössze 7%-a tartotta a legjobb német korszaknak a Weimari Köztársaság időszakát. Az egyetlen korszak,

amikor a németek polgári (bár nem hibátlan) demokráciában éltek, vállalhatatlan volt a németek többsége számára. (Görtemaker, 2003:208.) Ez a közvélemény-kutatás jelezte a Németországot meg szálló szövetséges hatalmak – különösen az Egyesült Államok – által kezdeményezett „átnevelés” átmeneti csődjét. (Németh, 2004:337-338.) A szövetségesek és a német politika irányítói megértették, hogy Németország nem egyhamar szabadulhat meg a nemzetiszocializmus kísértetétől.

A fajilag kirekesztő náci nemzetfelfogás olyan törést okozott a német történelemben – nem utolsósorban a nemzetről való gondolkodásban –, amelyik ma is meghatározza a németek önképét. Soha többé nem lehet a németek viszonya szomszédjaikhoz és Európához olyan, mint a világháború és a hitleri népirtás előtt. A német elit és értelmiség soha nem szűnhet meg figyelmeztetni a német felelősségre Európa sorsáért. Olyan különböző ideológiai platformon álló politikusok vallották és vallják ezt, mint a kereszténydemokrata Helmut Kohl és a szociáldemokrata Helmut Schmidt.¹

Mindazonáltal téves lenne elszakítani a német nemzetiszocializmust a német történelem megelőző fél évszázadának a szellemi

-
- 1 Helmut Kohl auschwitz-i látogatásakor kijelentette, hogy „...újból megfogadjuk, megteszünk mindent annak érdekében, hogy egyetlen ember életét, méltóságát, szabadságát és jogait se fenyegetse veszély, higgyn bármilyen istenben, legyen bármilyen származású és nemzetiségű”. Helmut Kohl (1998): Németország egységét akartam. Budapest, Zrínyi Kiadó. p. 92. Helmut Schmidt emlékiratában a németeket óvta az elbizakodottságtól, hogy világpolitikai szerepre törekedjenek. Együttal emlékeztetett, hogy a németek szomszédaiban – ha nem is mondják ki – élnek még a régi félelmek Németország erejétől, és ezért a német politikának tapintatosan kell képviselnie az érdekeit. Helmut Schmidt (2010): Nyugállományban. Budapest, Európa Könyvkiadó. pp. 100-102.

előzményeitől, a modernizációra adott (tévutas) válaszoktól. Amellett érvelek, hogy a szélsőjobboldal völksisch (népi) nemzetfelfogása és hódító ambíciói már a hitleri hatalomátvétel előtt léteztek a német társadalomban és politikai osztályban. Ezért a nemzetiszocializmus tévútját nem lehet önmagában vizsgálni, hanem a német nemzettudat alakulásának folyamatában elemezve. Tanulmányomban a német nemzettudat kialakulását és fejlődését mutatom be. Alapvetően a kronológiai rendezőelvet követem, de olykor eltérek ettől, ha a logika és a következtetések úgy kívánják.

A nemzettudat bonyolult dolog, hiszen egyéni azonosulásról van szó egy tágabb, a belátható közösségeken (család, lakóhely) túlnyúló csoporttal – márpedig a csoport jellemzőit az egyén megkérdezése nélkül alakítják ki (általában egy magas kultúrát hordozó elit tagjai). Az egyén nem találkozik e csoport minden tagjával. A nemzet paradoxona, hogy bár a nacionalisták a nemzet elsődleges identitásként való megélése mellett érvelnek, ahogyan Benedict Anderson történész írja, a nemzet valójában fiatal jelenség az emberiség történetében. (Anderson, 1995:5.) Eric Hobsbawm angol történész számos példán mutatta be, hogy a nemzet egy tudatos építkezés eredménye. Egy magas kultúrával rendelkező elit maga választja ki azokat az ún. proto-nacionalista elemeket – a nyelvet, az etnicitást, a vallást és a történelmi tudatot –, amelyek egy új közösség, a nemzet alapját képezik. Vagyis, szemben a közkeletű, romantikus állásponttal, amelyik a nemzeti közösséget „öröktől létezőnek” tekinti, a nemzeti tudatot maga az elit hozza létre, és terjeszti el sokféle csatorna – az iskola, a szépirodalom, a propaganda, a gazdasági és kulturális szervezetek, egyletek stb. – közvetítésével a tömegekben. (Hobsbawm, 1997.)

Az állam, a nemzet, valamint a nemzet alapját adó domináns etnikai közösség határai nem minden esetben fedik egymást.

A németiség nemzetté válására a Johann Gottfried Herder filozófus nevéhez kötődő kultúrnacionalizmus gyakorolt hatást, amely szerint a nemzeti lét alapja nem a területi elv (az ún. *ius soli*, mint a „rivális” francia nemzettudatban), hanem az etnikai-kulturális közösség, a *ius sanguinis*, vagyis „a vér elve”. A fogalom kissé riasztóan hat manapság, ezért érdemes semlegesebb csengésű fogalmat keresni. Ez alapján a *ius sanguinis*-t „etnikai elvnek” fordíthatjuk. Valójában nem etnikumról, azaz vérségi kapcsolatról, hanem a nyelvi-kulturális rokonságról van szó (ám a korban, amikor megszületett a kifejezés, nem volt világos az emberek számára a különbség etnikai és nyelvrokonság között). Herder úgy vélte, hogy a nemzetet nem a terület, a politikai egység teszi (mint pl. Angliában vagy a forradalom utáni Franciaországban), hanem a nemzeti géniusz, vagy, ahogyan ő írta, a „népszellem” (*Volksgeist*), amelyik az anyanyelvben és a kultúrában nyer kifejeződést. Ez a herderi gondolat nagy lendületet adott a népköltészet feltárásának, a mesék, mondák gyűjtésének Németországban (pl. a Grimm fivérek), valamint Közép- és Kelet-Európában. A herderi gondolat azokban a régiókban gyakorolt hatást az értelmiségre, ahol egyes népek területi széttagoaltságban, és/vagy különböző birodalmak keretében, politikai önállóság nélkül éltek, és a népszellem, a közös kultúrkinccs létét érvként lehetett alkalmazni a közös nemzeti állam kialakításáért vívott küzdelemben. (Szűcs, 1984:286.)

Tisztában kell lenni azzal, hogy – miként egyetlen nép, nemzet – a németiség sem homogén, és „Németország” – avagy 1806-ig a „Birodalom” – nem csak a németeket jelölte. Vegyük csak Poroszországot, amelyik a 18. századi felemelkedését, a polgárság megerősödését jórészt a hugenotta francia, protestáns cseh, holland, skót, valamint zsidó bevándorlásnak köszönhette! Ezek a bevándorlók

idővel — az irányukban tanúsított türelem hatására — németekké váltak nyelvileg, kulturálisan és érzelmeikben.

Vagy gondoljunk a Rajna-vidékre, ahol mindig erős volt a francia szellemi hatás! Németország történetét nem egyszerűsít-hetjük le a németekre; ez a történet magában foglalja az elzászi franciák, a poseni, sziléziai és kelet-poroszországi lengyelek, a Memel-vidéki litvánok, a schleswig-holsteini dánok, a frízek történetét. És persze olykor az egyes német régiók és fejedelemségek lakosainak több közülük volt politikailag és kulturálisan a szomszéd-jaikhoz, mint a többi régió németiségéhez. Ugyanakkor Ausztria, Svájc, Luxemburg, Liechtenstein története nem azonos Németországéval, hiába a német ezen országok államnyelve, illetve a lakosság nagy részének a mindennapos nyelve. A közös nyelv még nem teremt államhatárokon átívelő politikai közösséget. A fenti országok történelme és kultúrája más országokhoz, régiókhoz is kapcsolódik, például Ausztria története érthetetlen lenne a magyar és cseh történelem, Svájcé a francia történelem ismerete nélkül. Az, ami a mai nemzedékeknek természetes — a nemzetek és nemzetállamok léte –, az valójában egy modern képződmény.

Tanulmányom inkább folyamatok áttekintése, mintsem kiragadott részletek mély elemzése. Ahol ez lehetővé válik, igyekszem a magyar történelem és politika párhuzamaira hivatkozni. Ezzel is szeretném érzékeltetni, hogy egyetlen nép, nemzet sem elkülönülten áll a világban, és a történelem minden nemzeti közösséget egyforma súlyú próbatételek elé állított. Nem csak a kihívások voltak ugyanazok, hanem gyakran a válaszok is — jók és rosszak egyaránt. Ha a német nemzettudat alakulását jobban megismerjük, talán saját — sok ponton hasonló — történelmünket is jobban megértjük.

2. NEMZETI ÉRZÉS — NEMZETÁLLAM NÉLKÜL

A 18. századra tehető a mai értelemben vett nemzeti érzés kialakulása. (Bayer, 2003:251) Európa területi széttagoltságban és/vagy birodalmi keretekben élő népeinél — németeknél, olaszoknál, lengyeleknel, délszlávoknál, magyaroknál, románoknál, ukránoknál a balti népeknél — a nacionalizmus egy olyan fajtája jelent meg, amelyik nem a területhez mint államigazgatási kerethez, nem a közös intézményekhez, hanem a kultúrához, a nyelvhez kötötte a nemzet fogalmát. Ez volt a herderi kultúrnacionalizmus. Az 1815-ös Szent Szövetség dominálta Európában megingathatatlanak látszottak a fennálló politikai keretek. A liberális és demokratikus értelmiség mégis reménységgel tekintett a jövőbe: úgy vélték, egy nap a dinasztikus elven szerveződött birodalmak „szentségtelen” Szent Szövetségét felváltja a népek valódi szent szövetsége. A német értelmiség és polgárság remélte, hogy ebben a jövőbeli szövetségben Németországnak döntő szerep jut majd. A németek Petőfi, Heinrich Heine Németország című versében bizakodásának adott hangot:

*„Németország még csöpp gyerek,
Hanem a Nap neki a dajka,
S csecsén nem langy tejet szopik,
De vad lángot, ha bekapja.”²*

A német egység friss gondolat volt. A megelőző ezer évben a Szent Római Birodalom, vagy — még patetikusabban — a német nemzet Szent Római Birodalma királyságok, hercegségek, érsekségek, őrgrófságok, szabad városok tarkabarka szötteseként létezett

2 Heine költeményét idézi: Münkler, 2012:18.

csupán. (Mann, 1997:26.) A császári hatalom, amelyik elvileg politikai egységérzetet lett volna hivatott kifejezni, a középkor első századaiban sem volt szilárd, ám a késő középkortól tovább gyengült. Az 1648-as vesztfáliai béke gyakorlatilag deklarálta, hogy nincsen egység a Birodalom területén, sem politikai, sem vallási tekintetben. 1648-ban, a harmincéves háború lezárásaképpen a német fejedelmek és külföldi hatalmak rögzítették, hogy a Birodalom területén a szuverenitás a császártól a fejedelmekhez került. (Weiszár Attila – Weiszár Balázs, 1998:156.) Hivatalosan nem léteztek németek – legfeljebb a külföldiek számára –, csak bajorok, poroszok, szászok, hesseniek, hannoveriek és mások. Észak- és délnémetek. Katolikusok és protestánsok. Ezek az ellentétek később oldódtak valamelyest, de a mentalitásban megőrződtek a 20. század végéig, sőt kitapinthatóan máig jelen vannak – ha nem is éles formában.

A németeket a széttagoltság állapotában is sok közös érték kötötte egymáshoz. Ilyen közös értéknek bizonyult a német nyelv és az anyanyelvű irodalom. Politikai egység hiányában szükségszerűen a közös kultúrában nyert kifejeződést a német nemzeti érzület. A külföldiek is észrevették, hogy a közös műveltség az, ami összeköti a német kisállamok polgárságát. Lehetek a németek között különbségek földrajzilag, politikailag és vallásilag, de a magas kultúra egységes (ám a népi, paraszti kultúra régióként, fejedelemségenként eltért egymástól). A német értelmiség később előnyt kovácsolt abból, hogy a kulturális egység előbb megszületett, mint a politikai egység. Nem is gondolnánk, hogy a műveltség milyen nagy szerepet játszott a német nemzettudat alakulásában. Olyannyira, hogy – elég szerencsétlen módon – a német műveltség és a művelt embereszmény még a politikai harcokban is érvelési alappá vált. (Münkler, 2012:271.)

Herfried Münkler politikatudós számos példával illusztrálja, hogy a nemzeti próbatételek és sorsfordulók idején a németek előszeretettel nyúltak buzdításként az irodalmi alkotásokhoz. Különösen a Nibelung-éneket és Goethe Faustját tekintették németek – és nem németek – a német nemzeti géniusz hordozójának. Ennek a hagyománya a Napóleon elleni 1813-as felkelésig nyúlik vissza. A németek számára zsarnoknak tekintett francia uralkodó ellen harcba induló német önkéntesek – polgárfiúk és nemesek, gazdagok és szegények, evangélikusok és zsidók – esténként a tűz körül olvasták a régmúlt hősök tetteiről, szerelmeiről és harcairól szóló Nibelung-éneket. (Münkler, 2012:17.) A különböző helyekről származó német fiatalok úgy érezték, hogy ők nemcsak királyi trónokat és országhatárokat védelmeznek, hanem magát a kultúrát – a közös kultúrájukat.

A kultúrávédelem túlélte a német felkelés korát, és később hivatkozási alappá vált a politikusok, értelmiségiek számára, adott esetben a nagyhatalmi politika hivatkozásaként. A német politikusok és értelmiségiek hajlamossá váltak arra, hogy összekeverjék a kultúrát a politikával és a morállal. Bernhard von Bülow birodalmi kancellár 1909-ben a Reichstagban Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia szövetségét a „nibelungi hűség” minden korabeli művelt német számára érzékletes képével fejezte ki. (Münkler, 2012:27.) Az I. világháború idején, a hadvezetőség előrelátásának jóvoltából, a frontra induló német katonák mindegyikének hátizsákjába jutott egy-egy Faust-kötet. Nem véletlenül. A német propaganda fő érve az volt, hogy ebben a háborúban a német kultúrát – így Goethe életművét – kell megvédelmezni. A német propagandagépezet és megannyi értelmiségi azt sugallta, hogy a német katonák képviselik a kultúrát a „dekadens” francia és „anyagias”, „kalmárlelkű” angolszász civilizációval szemben (még

az ifjú Thomas Mannt is magával ragadta a háborús lelkesedés, a német kultúra fegyveres védelmének igénye). (Münkler, 2012:79.)

A Nibelung-ének, és a benne megfogalmazott germán-német hősiesség (amely persze merő anakronizmus volt, hiszen a mű a német nemzetté válás előtt, sőt a nemzeti tudat létezése előtt született) a II. világháború idején is megőrizte tudatformáló hatását, hiszen a náci párt magasztalta a germán-árja hősi embereszményt. Hermann Göring a 6. hadsereg sztálingrádi pusztulását ahhoz hasonlította, mint amikor Etzel (Attila) udvarában a túlerőben lévő, ármányos hunok lemészárolták a derék Gunther király és nagybátyja, Hagen vezette burgundokat. (Münkler, 2012:59.) Azt már Göringnek kellett volna megmagyaráznia, hogyan hasonlíthatók a békés látogatás szándékával érkező burgundok a Kelet-Európa térségét előzőnlő, és népirtást, rombolást hozó náci hadigépezethez. Ez a metafora azonban egy dolgot mindenképpen megvilágít: a százharminc évvel korábban megkezdődött német kulturális felsőbbrendűség érzése még a 20. század közepén is tartós volt.

3. FEKETE-VÖRÖS-ARANY ZÁSZLÓBA ÖLTÖZVE

A 19. század elején még egy ember járult hozzá a németség összetartozás-tudatának kialakulásához, bár nem úgy, ahogyan remélte: Napóleon. Franciaországra a német értelmiség úgy tekintett, mint a felvilágosodás hazájára. A német értelmiség nagy része eleinte üdvözölte az 1789-es francia forradalmat. Ám a franciaországi események radikalizálódása (a király kivégzése, a jakobinus diktatúra), és főleg a Németországot sújtó francia megszállások

hatására a szimpátia és lelkesedés fokozatosan átadta helyét előbb a megdöbbenésnek, majd a sértettségnek és haragnak, végül a gyűlöletnek. Utóbbi különösen akkor izzott fel még a felvilágosodás híveiben is, amikor a forradalmat meglovagolta egy korzikai „kis káplár”, aki felvette a császári címet. Napóleon 1806-ban felszámolta az ezeréves Német-Római Császárságot, és még ebben az évben a jénai csatában tönkrevverte a poroszokat (Engelmann, 1986:160., Fullbrook, 1993:101., Mann, 1997:69.) Napóleon Rajnai Szövetség néven életre hívott egy csatlós-államszövetséget a nyugati és déli német államokból. A szövetség két vezető erejét a délnémet államok, Bajorország és Württemberg adták, amelyek uralkodói Napóleon kezéből elfogadták a királyi koronát. Csupán a porig alázott Habsburgok és Hohenzollernek állama, valamint Holstein és Pomeránia maradtak ki a konföderációból. (Erdődy, 1993:23., Mann, 1997:70.)

Napóleon a francia forradalom szellemének hordozója volt a német államokban. A franciákkal szövetséges fejedelmek számos reformot léptettek életbe. Bevezették a francia polgári törvénykönyvet (a Code Napoleont), szétválasztották a hatalmi ágakat, korszerűsítették a közigazgatást, biztosították a jogegyenlőséget, a vallás-, szólás- és sajtószabadságot, emancipálták a zsidóságot. Igaz, ezek a reformok rendelkeztek előzményekkel, hiszen korábban is a felvilágosult abszolutizmus programját képezték. A Rajnai Szövetség államai vámunióra léptek. Megvalósult a szabad kereskedelem (bár ez a Napóleon által elrendelt kontinentális zárlat és a brit ellenblokádnak miatt vajmi keveset ért). Ám mindezek a korszerű intézkedések együtt jártak azzal, hogy az államszövetség protektora, a francia császár minden erőforrást kifizart a csatlós német államokból. (Erdődy, 1993:23-25., Ormos, 2008:11-12.) A „korzikai emberevő”, ahogyan ellenségei nevezték,

kénye-kedve szerint szabta át az államhatárokat: például elcsatolta Tirolt Ausztriától, és odaadta Bajorországnak, mintha saját birtoka lenne. (Vocelka, 2006:82.) Lábbal tiporta mások nemzeti és regionális érzéseit. Azt érte el, hogy idővel még azokban a nyugati és délnyugati német államokban is gyűlölettel fordultak el a franciáktól, ahol korábban a legtöbb híve volt a francia forradalomnak.

Olyan német értelmiségiek, mint a költő Kleist és Novalis, a filozófus Fichte és Schlegel, a forradalom hívéből annak ellenségeivé váltak. Fichte röpiratokat fogalmazott a „német nemzethez”, összefogásra buzdítva a zsarnok ellen. (Engelmann, 1986:185., Erdődy, 1993:23-25., Ormos, 2008:11-12., Losurdo, 2010:74.) Mások teljesen kiábrándultak a haladásból, látva a forradalom csődjét. Az álmok világába, a középkorkultuszba és a kereszténységbe menekültek, mint Novalis — civil nevén Friedrich von Hardenberg (Mann, 1997:87-88., Bayer, 2003:218.). A napóleoni hódítások hatására a németekben tudatosult gyengeségük. A gyengeség okát kutatva pedig eljutottak annak felismeréséig, hogy a szétagoltságon csak együttes erőfeszítéssel lehet úrrá lenni.

A francia megszállás sok országban felizzította a nacionalizmust — gyakran éppen a nacionalizmus szülőhazájával, Franciaországgal szemben. Korábban is létezett az államhoz tartozás tudata. Ám most a megszállás sokakat ráébresztett, hogy ők egy nagyobb, a lokális közösségeken túlmutató egység részei. Napóleon azzal, hogy Itália nagy részét elfoglalta, hozzájárult például az olaszok egységtudatának kialakulásához. Napóleon a lengyeleket a Varsói Hercegséggel ajándékozta meg. Ez sem a lengyelek kedvéért történt, ám a lengyel nemzeti tudatban később is hivatkozásként szerepelt. Másutt viszont éppen a francia megszállás ellenében formálódott ki egy olyan ellenállás, amelyben különböző régiók, különböző anyanyelvű tartományok, falvak és városok lakosai

találtak egymásra. 1808 és 1812 között három-négy partizánmozgalom zajlott, általában igen nagy kegyetlenséggel mindkét oldalon: Spanyolországban, Nápolyban és Tirolban, majd 1812-ben Oroszországban. Ezek a párhuzamos küzdelmek nem csekély francia erőt kötöttek le, és a megtorlások fokozták az összetartozás-tudatot az erőszakos, más vallású, „eretneknek”, „ateistának” tartott „idegenekkel” szemben. Napóleon, ahelyett, hogy megint gatta volna a korábbi kormányok és uralkodók iránti lojalitást, azt érte el ezeken a területeken, hogy a lakosság többsége a régi uralkodók és egyház köré tömörült. (Rudé, 1986:129.)

A fegyveres harc növelte a lakosság öntudatát. Ahol a királyok és miniszterei még mindig alattvalókat láttak, ott fegyveres polgárok és parasztok voltak azok, akik ellenálltak Napóleon reguláris hadseregének. Ők ellensúlyozták a tábornokok csődjét és kudarcait. A nép megérezte az erejét, és többé nem lehetett alattvalóként bánni vele. A gerillák — például német nyelvterületen a leghíresebb vezér, a tiroli Andreas Hofer fogadós felfegyverzett parasztjai — látszólag a „régí világ” visszaállításáért, régi uralkodójukért, régi tartományi kormányzatukért és katolikus egyházukért, vallásukért fogtak fegyvert. (Rudé, 1986:129., Zöllner, 2000:260-261.) Ám a dinasztikus és regionális elv nevében folytatott partizánmozgalom elrejtette a nemzeti öntudatot. És a mag elvetője — legalábbis részben — Napóleon volt, ha akaratán kívül is. Egyre többen tették fel a kérdést: ha a nép mentette meg az uralkodók trónját, akkor nem jogos-e, hogy a véráldozatokért valami csekély jogokban részesüljön? Ám az 1815-ben alakult Szent Szövetség nagyjai (az osztrák császár, az orosz cár és a porosz király) bizonyították, hogy nem tanultak a napóleoni háborúkból. Továbbra is gyermekként kívánták kezelni a népeket, ennek jegyében kívánták

elfojtani a liberális és nacionalista mozgalmakat. Csakhogy utóbbiak mind erősebbek lettek.

De ne siessünk ennyire előre! A német nép többsége számára 1813-ban jött el a nagy történelmi pillanat, amikor szembeszállhatott a „korzikai emberevővel.” Poroszország uralkodója 1813-ban szabadságharcot hirdetett Napóleon ellen. Nemesek, polgárok és kézművesek, evangélikusok és zsidók lelkesen özönlöttek a porosz zászló alá a király hívására. Amikor pedig a dél- és nyugatnémet államok is csatlakoztak, megtagadva Napóleon uralmát, valóban létrejött a lelkekben a német sorsközösség érzülete. (Németh, 2005:215.) A hagyomány a német zászló születését is a Napóleon-ellenes harcra vezeti vissza. 1813-ban Ludwig Adolf Wilhelm von Lützow porosz tábornok szabadcsapatot szervezett a franciák ellen. A Lützow-önkéntesek soraiban Németország minden részének fiai vállvetve küzdöttek, tehát az alakulatban — ha időlegesen is — létrejött a német egység. A mindannyiunk által ismert fekete-vörös-arany zászló a szabadcsapat sajátos egyenruháját másolta le. A Napóleon elleni harc nemzeti összetartozást teremtett, és ennek emlékeként hordozták a német ifjak a fekete-vörös-arany zászlót. Hofer és társainak harca, a Lützow-önkéntesek harca később átértelmeződött, és a német (meg osztrák) nemzeti mitológia részévé váltak. (Gerő, 2004:40.) És a nemzeti szellemet többé nem lehetett visszaütni a palackba. Nem véletlen, hogy az 1848-as berlini és bécsi forradalmak barikádjai fölött a fekete-vörös-arany zászlót lengette a szél, és ezt tűzték ki a frankfurti Pál-templomra, ahol 1848-ban összeült a német nemzetgyűlés. (Gonda — Niederhauser, 1998:172.) Az egyesült Németország allegóriája, Germánia nőalakja is ezt a zászlót hordozta a korabeli ábrázolásokon. (Gerő, 2004:40-41., Ormos, 2008:15.)

A Napóleon-ellenes küzdelem öntudatra ébresztette a néme-

teket, akik elkezdtek szégyelleni politikai széttagoeltságukat. A 19. században a német polgárságon és ifjúságon belül divattá vált a mértéktelen dicsőítése mindannak, ami német. Divatba jöttek a német (vagy annak vélt) táncok, dalok, ételek, mondák, mesék; a szalonokban és udvarokban a német szó polgárjogot nyert, kiszorítva a franciát, amelyik kétszáz éven keresztül a kultúra nyelve volt. A német ifjak, akik kicsi államokban éltek, ráébredtek, hogy ők azoknak a germánoknak a leszármazottai, akik megremegtették Rómát. Ahogyan az angoloknál Artúrt, a németeknél Arminiust (Hermann), a germán eredetű heruszk nép vezérét kezdték a nemzet hőseként tisztelni. Miért is? Mert Arminius Kr. u. 9-ben megsemmisített három római légiót a teutoburgi-erdőben. (Gerő, 2004:42.)

Ettől kezdve ő lett a germán-német vitézség és erkölcs megtestesítője, szemben a „latin” erőszakkal és romlottsággal (ismét aktuálisan utalva a francia-német szembenállásra). Hasonló volt ez ahhoz, amikor a 18. század végén II. József németesítő politikájával szembeni tiltakozásul a magyar nemesség körében a magyar nyelv, a magyar (vagy annak vélt) viselet, táncok váltak divattá, az értelmiségben pedig a hun-magyar rokonság. Magyarországon a nemesség és kisszámú értelmiség körében a „német módí”, a német polgárságban és értelmiségben pedig a latin-francia racionalizmus lett a kulturális referencia, amelyhez képest meghatározták magukat. A német olvasókat lenyűgözte a romantika álmvilága (amelyben a túlzottan racionálisnak, észelvűnek vélt franciákkal szembeni kulturális ellenállás jelentkezett), és a németes viselkedés, a német kulturális javak fogyasztása, a német történelem iránti tisztelet váltak kulturális mintákká. Ez a jelenség olyan elterjedt volt, hogy önálló nevet kapott: Deutsch-

tümelei-nek, azaz „németeskedésnek” nevezték. (Fulbrook, 1993:110., Mann, 1997:89.)

Az irodalomban elterjedtek a német motívumok. Helgoland szigetén írta Hoffmann von Fallersleben a Deutschlandlied című költeményt. A dal első sora („Deutschland, Deutschland über alles”, vagyis „Németország mindenekfelett”) utalt a politikailag még nem is létező Németország iránti rajongásra. A dal kijelöli a német történelem terét: ez nyugaton a Maas, keleten a Memel, délen az Etsch. A mai térképeken e folyók Meuse, Nyeman és Adige néven keresendők, ugyanis egyikük sem érintkezik a mai Németország határaival. (Gerő, 2004:41-42.) A „Deutschland, Deutschland über alles” sort ma sokan félreértik, persze az elmúlt százötven évben rárakódott értelmezések miatt nem teljesen alaptalanul. Ez az ártatlan strófa nem szólt másról, mint egy demokratikus eszményről: Németország, a megénekelt becsület, bor, női szépség hazája magasabb rendű, mint a jelen hitvány német államocskái, amelyek a Szent Szövetség és a nagyhatalmú osztrák kancellár, Metternich pórázán táncolnak. (Stürmer, 2005:46.) A 19. századvég végétől, amikor Németország belépett a gyarmati versenybe, és a német lobogó eljutott Afrikába és Kínába, kezdték más értelemben énekelni a dalt: Németország nagyságát, felsőbbrendűségét dicsőítették az éneklők. Az I. világháború idején e dallal mentek a német fiatalok meghalni a birodalomért. (Stürmer, 2005:45-46., 109., 119.) Ez azonban Fallersleben idejében még messze volt.

Egy másik népszerű dal is járta a fiatal értelmiség és polgárság ajkán: a Was ist des Deutschen Vaterland, Ernst Moritz Arndt költeménye. A dal felteszi a kérdést, mi tartozik a „német szülőhazához”. Poroszország? Svábföld? Bajorország? Stájerország? Pomeránia? Vesztfália? A Rajna mente? A Majna mente? A Duna mente? A refrén mindig az, hogy „nem, Németországnak

nagyobbnak kell lennie”. A költő Svájcot és Ausztriát is felsorolja Németország részeiként. (Koch, 2007:132.) Nem meglepő, hogy a metternichi Bécsben csak ismerős körben volt ajánlatos énekelni. Sajnos a későbbiek folyamán a nácik is buzgón merítették a Deutschtümelei korszakának alkotásaiból, kiragadva azokat koruk történeti kontextusából.

A 19. században az volt a kérdés, hogy milyen módon valósul meg az egységes Németország. „Alulról”, forradalom útján, amelyik szétöri a Szent Szövetség ósdi bilincseit, vagy pedig „felülről”, egy dinasztia vezetésével? Ha valaki ránézett a 19. század közepén a Német Birodalom térképére, akkor csak két dinasztia és két állam tűnt elég erősnek ahhoz, hogy az egyesítést végrehajtsa: a Habsburgok Ausztriája és a Hohenzollernek Poroszországa. Bár a Habsburg-ház tekintélyes dinasztia volt, valójában a realisták már 1848 körül láthatták, hogy Poroszország, kisebb területe ellenére, nagyobb eséllyel indul a németiség vezetésére. A Habsburgok birodalma az évszázadok során egyre tolódott kelet felé. A Német-Római Birodalom felszámolásával a Habsburgok gyakorlatilag kiszorultak a német területekről, és a birodalom súlypontja a Duna-medencére tevődött át. (Vajda, 1994:14-15.)

Poroszország tekintélyét növelték azok a reformok, amelyekhez egy katasztrófa, nevezetesen az 1806-os jénai vereség adta az ösztönzést. Karl vom und zum Stein báró, Karl August von Hardenberg és más reformerek a gyengeség okát Poroszország elmaradottságában találták meg. Olyan reformokat léptettek életbe, amelyek például szolgáltak a német államok liberálisai számára. A felülről jött reformok során eltörölték a nemesi adómentességet, végrehajtották a jobbágyszabadítást, megszüntették a céheket. Mindezek az intézkedések hozzájárultak Poroszország modernizációjához. A német közvélemény azt a tapasztalatot

szűrte le, hogy a haladáshoz nincs szükség a meglévő politikai rendszer felszámolására, a reformok felülről is jöhetnek. Sokan úgy látták, hogy Poroszország ezzel a „bürokratikus liberalizmussal” (Beamtenliberalismus) megtalálta az ideális utat a konzervativizmus és a forradalom között. Ezzel szemben a metternichi Ausztriában késlekedtek a reformokkal. Ezért Ausztria kevésbé tűnt a német közvélemény többsége számára korszerűnek. (Erdődy, 1993:20-22.)

Másrészt volt két fontos tényező, amelyek szintén a poroszok felé billentették az erőviszonyokat. Ha Ausztria vezetésével valósul meg a német egység, akkor – a birodalom soknemzetiségű jellegeből fakadóan – nem német nemzetiségűek tömegei is csatlakoznak az egységes Németországhoz. Hacsak a Habsburgok le nem mondanak a birodalom keleti részéről (benne Magyarországról). (Fullbrook, 1993:121., Ormos, 2008:15-16.) A másik tényezőnek a vallás számított: a Habsburg-ház katolikus volt, ezért rossz esélyekkel indult a túlnyomórészt protestáns német közvéleményben. Velük szemben az evangélikus Hohenzollern-dinasztia kevésbé tűnt idegennek. (Mann, 1997:160.) Luther Márton fellépése óta az evangélikus vallás sokak számára „nemzeti vallássá” lett – a bajor és Rajna-vidéki katolikusok számára érthetően nem, de nem ők tették ki a németiség többségét. Az evangélikus vallás és a nemzet összekapcsolása is a Hohenzollerneknek kedvezett.³

Továbbá a Hohenzollernek megtehették, hogy kicsi, szétszórt területekből álló birodalmukat vaskézrel, egységesen irányítsák,

3 Utalhatunk a trieri Marx-család példájára. Noha Trier korábban katolikus érseki székhely volt, a filozófus Karl Marx apja, Heinrich Marx azért tért át a zsidó vallásról az evangélikus hitre, mert ez kifejezte a Poroszországgal való legteljesebb lelki, érzelmi egyesülést, ellentétben a katolicizmussal. (Engelmann, 1986:254.)

míg a Habsburgoknak figyelemmel kellett lenniük a sokféle területi, rendi, nemzeti hagyományra – hogy ezek negligálása mivel járt, azt tudjuk, elég II. József kudarcára gondolnunk. A Habsburgok tehát kezdtek kiszorulni a német magterületről, és a hozzájuk képest „parvenü”, a koronát később megszerző Hohenzollernek egyre befolyásosabbak lettek. 1849 áprilisában a frankfurti nemzetgyűlés felajánlotta a német császári koronát a porosz királynak. Ám IV. Frigyes Vilmos kiábrándította a liberálisokat, mert nem fogadta el a felkínált császári koronát. Sőt, IV. Frigyes Vilmos eltökélte, hogy leszámol a német hazafiakkal. Porsz szuronyokkal fojtották vérbe Drezda, Baden és a bajor Pfalz kétségbeesett forradalmát, több nemzedéknyi időre gyűlöltté téve a porosz nevet. (Ormos, 2008:14-15.) Ezzel megszűnt a német egység forradalmi, demokratikus útja, és a német liberalizmus történelmi vereséget szenvedett.

4. HÁBORÚTÓL HÁBORÚIG

„Holnap temetjük a régi Poroszországot. Életem legszomorúbb napja lesz.” Állítólag e szavakkal kesergett I. Vilmos porosz király kancellárjának, Bismarcknak 1871. január 17-e estéjén. (Stürmer, 2005:35., Münkler, 2012:143.) Valóban, a porosz történelem, legalábbis formálisan, véget ért, hogy átadja helyét a nemzeti egység jelenének. Január 18-án a versailles-i kastély tükörtermében a megjelent német uralkodók kikiáltották az egységes Németországot. Az ünnepélyes pillanathoz illett a sok egyenruhán csillogó gyémánt rendjel, amelyek fénye százszorosan verődött vissza a sok tükörben. A württembergi és a szász király, a badeni és az hesseni nagyherceg kardja kiröppent hüvelyéből a császár tiszteletére. II.

Lajos bajor király, aki pompakedveléséről és kastélyépítési szenvedélyéről volt híres, azonban távolmaradásával tüntetett – egyebet azonban nem tehetett. (Stürmer, 2005:36.) A német kisállamok uralkodói elfogadták, hogy mostantól mindegyikük felett egy császár elnököl. (Németh, 2004:17.) Ez a császár a porosz király lett. Ki más is lehetett volna, amikor tekintélyben, katonai erőben egyetlen állam sem vetélkedhetett Poroszországgal!

De hogyan jutott idáig Poroszország? Három háborúban a poroszok bizonyították rátermettségüket. Előbb Ausztriával összefogva legyőzték Dániát 1864-ben. Az 1866-os porosz-osztrák háborúban a poroszok tönkrezúzták Ausztriát, és végleg kiszorították a Habsburgokat a német területekről. Poroszország összekovácsolta az Északnémet Szövetséget. (Németh, 2002:16.) Otto von Bismarck mondását, miszerint „vérrel és vassal” írják a történelmet, a sikerek igazolták. Már csak egy akadály volt, amelyet félre kellett állítani az útból: Franciaország és ura, III. Napóleon császár, aki legkevésbé sem kívánt egy erős államot országa keleti határainál. Nem ismertetjük a háborúhoz vezető politikai és diplomáciai manővereket. A lényeg, hogy – ellentétben a francia közvélemény várakozásaival – III. Napóleon Franciaországa csúfos vereséget szenvedett a poroszok és német szövetségeseik csapataitól. (Németh, 2002:17., Fullbrook, 1993:129.)

A poroszok általi egyesítésbe azonban öröm vegyült. A német liberális erők programja félúton elakadt: csak a – valamennyire – egységes államig jutottak el (hiszen sokak bánatára Ausztria kimaradt az egységből), a demokratikus államig nem. Az egység felülről jött létre, és nem a demokratikus mozgalmak eredményeként, ahogyan 1848-ban elképzelték. A Pesti Naplóban egy névtelen kommentár figyelmeztette a németeket, hogy az egyesülésért a szolgágot választották, amelynek eredményeként „lesz német

császár, de nem lesz német nemzet.” (Erdődy, 1993:93.) A német polgárság felülről kapta a nemzetegyesítést, és nagy árat fizetett érte: a polgárság kiegyezett az abszolutizmussal, a bürokrata és katonatiszti rétegekkel, és lemondott a társadalom demokratizálódásáról. (Erdődy, 1993:93.)

Norbert Elias német szociológus az egyesülés felemás módjából vezette le, hogy a németiség képtelen volt elsajátítani a demokratikus magatartás normáit. A katonai arisztokrácia, a porosz junker mentalitása vált normává a polgári életben. A századfordulón egyetlen országban sem tisztelték annyira az egyenruhát, és nem örvendtek akkora megbecsülésnek a katonai erények, mint Németországban. A századfordulón szinte az összes kisgyereket matróz-uniformisba öltöztették. Nem lehetett elég korán ráhangolni a németeket az egyenruha tiszteletére.⁴ (Elias, 2002:57., Stürmer, 2005:123.) A polgárság felsőbb rétege éppen azokat az elemeket vette át a mintaadónak tekintett nemességtől – egyenruha tisztelete, a párbajképesség, valamint a városias életforma és a gazdasági tevékenység lebecsülése –, amelyek nem illeszkedtek a modernizációhoz. Ezt Norbert Elias szociológus arra vezette vissza, hogy a német nemesség teljesen bezárkózott a saját rétegébe, ezért a polgárság a nemesi viselkedésmintáknak csak bizonyos, és leginkább felszínes elemeit vette át. (Elias, 2005:122.)

Míg a társadalmi érintkezésben, a politikai és állampolgári kultúrában a régi nemesi mentalitás érvényesült, addig a gazdaság terén valóban megvalósultak a liberálisok ideáljai. Az egység után lendületet vett az iparosodás, és a német kultúra soha nem látott eredményeket ért el. Nürnberg az iparosodás területén járt élen,

4 A katonai erények tiszteleteként megmaradt a diákság körében a párbajozás divatja. (Elias, 2002:19, 47)

akárcsak a Ruhr-vidék városai. Ha a 18. század végén úgy emlegették Németországot, mint a „költők és filozófusok népét”, akkor 19. század végén kiérdemelte volna az iparosok és vállalkozók népe elnevezést is. (Fullbrook, 1993:97.) Az ipari termelés egyre dinamikusabban növekedett. Jellemző példa, hogy az első angol vasútvonal megépítése után csupán öt évvel, 1835-ben már mozdony fűtyült Lipcse és Drezda között. (Fullbrook, 1993:115.)

A századfordulón Németország számos mutató tekintetében megelőzte a többi nagyhatalmat. A kiváló német iskolarendszer az analfabetizmust a legalacsonyabb szintre szorította a kontinensen (1% alá). A munkanélküliség alacsony volt, 1-2%-os. (Bödecker, 2006:11.) Az első ipari forradalom a szén és a gőz forradalma volt, a második az acél és az elektromosság forradalma. Míg az első ipari forradalomnak Nagy-Britannia, a másodiknak döntő mértékben Németország (és az Egyesült Államok) volt a műhelye. A németek az élre törtek az acéltermelésben, a vegyiparban, az optikában, a belső égésű motorok gyártásában és a villamosenergia-termelésben. (Németh, 2004:20., Bödecker, 2006:12.) Németország lakossága 1900-ben 56,4 millióra növekedett — ennek kétharmadát tették ki a 30. életévet betöltött és alatti állampolgárok. (Németh, 2004:21., Bödecker, 2006:11.)

A dinamikus demográfiai és gazdasági növekedéshez nagy étvágy is társult. A 19. század végétől II. Vilmos német császár szakított Bismarck óvatos, a nemzetközi konfliktusoktól tartózkodó politikájával. Vilmost úgy tekintették mint Európa parvenüjét. 1914-ben Németország diadalittasan küldte katonáit a háborúba. (Németh, 2004:37.) Úgy tűnt, megvalósult a teljes nemzeti egység, mint 1813-ban. Négy év öldöklés azonban kiábrándította a józanabbakat. 1918-ban Németország megalázó vereséget szenvedett, amelyik maga alá temette a császárságot. (Németh, 2004:101.)

A vereségből egyetlen erő húzott — hosszú távon — hasznát: az erősödő német szélsőjobboldal.

5. A SZÉLSŐJOBBDAL SZÜLETÉSE

Ha azt gondoljuk, hogy a német szélsőjobboldal 1919-ben, esetleg az I. világháború alatt született meg, akkor tévedünk. A náciknak volt honnan meríteniük. A 19. század végén már különböző politikai érdekcsoportok, mozgalmak bírálták jobboldalról a császári Németország viszonylagos liberalizmusát. Több párt nyíltan megfogalmazta, hogy a zsidók, a szociáldemokraták és a liberálisok idegen testet alkotnak a németségben. Az Antiszemita Német-Szociális Párt és a Keresztény Szociális Munkaspárt veszélyessége nem abban állt, hogy mögöttük tömegek álltak volna. Valójában választási eredményeik nem voltak jelentősek, de megmérgezték a közbeszédet, és évek, évtizedek alatt hozzászoktatták a közvéleményt az olyan szavakhoz, mint „zsidókérdés” és „végső megoldás”. (Németh, 2004:96.)

A másik kihívást a császári Németországgal szemben a völkisch nemzetfelfogás képviselte. A völkisch mozgalom abból a romantikus, Herderig visszavezethető gondolatból indult ki, hogy a nép (Volk) előbb született meg, mint az állam. A völkisch értelmiségiek az etnikumot és a kultúrát tekintették egy nemzet jellegadó sajátosságának, ami felülírja az államhatárokat. Ebből logikusan fakadt, hogy a 19. század végétől egyre nagyobb érdeklődést mutattak a Németország határain kívüli németség sorsa iránt. A völkisch nemzetfelfogás ösztönözte a közép- és kelet-európai német parasztság néprajzi megismerését. De a völkisch propagandisták (pl. Paul Lagarde, Friedrich Lange) terveibe belefért politikai prog-

ramként Svájc, Ausztria és Hollandia csatlakozása a Német Birodalomhoz, a közös etnikai és kulturális gyökerre, a germánságra hivatkozva — ha másként nem, akkor erőszakkal. Sőt, határtalan önbizalommal Közép- és Kelet-Európa gyarmatosításának vágya is megfogalmazást nyert, a helyi németiség kultúrateremtő képességére hivatkozva.⁵ A pángermán törekvések egyik zászlóvivője az 1891-ben megalakult Össznémet Szövetség volt. (Stöss, 2007:25.)

A szélsőjobboldal jelentős befolyásra tett szert a világháború alatt; képviselői tiltakoztak a szociáldemokratákkal való kompromisszum miatt, elvetettek minden belső reformot, elutasították a megegyezései békét. Még a korlátlan tengeralattjáró-háborút is támogatták, holott az morálisan tönkretette a német hadvezetést és állam reputációját. Ők voltak azok, akik elterjesztették a „törfödés-legendát”, miszerint a német hadsereget a civil hátszország döfte hátba. Ezért a parlamentarizmust, a szociáldemokráciát és a zsidóságot okolták. (Stöss, 2007:25.) Később megalakult a Német Haza Párt, majd a Német Nemzeti Néppárt valamennyi jobboldali köztársaság-ellenes erő egyesítésére. (Stöss, 2007:27.)

A fenti példákban is érzékelhető, hogy nem Hitlerrel és az NSDAP-val kezdődött a német szélsőjobboldal története. Ha kiveszünk az összképből a népirtást, a holokausztot, akkor már jóval

5 A völkisch bélyeget később a két háború közötti népi mozgalom is megkapta. Az összehasonlításra némi alapot adott, hogy mindkét mozgalom szembeállította a népet — amelyen leginkább a parasztságot értették — az „állammal”, amelyet egy elit produktumának tartottak. A magyar népi mozgalom természetesen elutasította a német gyarmatosítást, és a közép- és kelet-európai népek sorsközösségét hangsúlyozta. A népiek a magyarság és a többi kelet- és közép-európai nép között nem állítottak fel hierarchiát, ellentétben a völkisch értelmiséggel. Papp István: A magyar népi mozgalom története 1920-1990. Bp., 2012., Jaffa Kiadó. pp. 31-32., Ormos, 2008: 55., Mann, 1997:468., 511.

Hitler előtt készen állt a szélsőjobboldal teljes eszközkészlete: antiszemitizmus, militarizmus, gyarmatosító igények, a más népek lebecsülése, etnikai (faji) homogén nemzetfelfogás, a „népközösség” mitizálása a politikai egységekkel szemben, és eszközként a modern propaganda leghatásosabb fogásai. Kétségtelenül Hitler tette totálissá a szélsőjobboldalt. Ám szervezetek, mozgalmak, személyek bőven rendelkezésre álltak már az 1910-es évektől, illetve egészen a 19. század végétől kezdve. Német egyesületek, pártok propagandaanyagai és újságjai lassan hozzászoktatták a német közvélemény egy részét ahhoz a gondolathoz, hogy a nagypolitikai kérdéseket erőszakkal oldják meg.

Mindez végtelen külpolitikai naivitással párosult. A német közvéleményt gyakran hibáztatták amiatt, hogy nem akar tudomást venni a külpolitikai, nagyhatalmi realitásokról, és álomvilágba, a már korábban megismert „költők és filozófusok népe” mítoszába ringatja magát. Walter Rathenau nagyiparos és politikus, aki 1922-ben a külügyminiszteri posztot töltötte be, sajnálkozva említette, hogy a német társadalom bezárkózott önmagába, és nem akar tudni a világ többi részéről. Rathenau, bár a háborúban maga is támogatta a császári imperializmust, és a hadigazdaság egyik irányítója volt, liberális felfogásánál és zsidó származásánál fogva maga is gyűlölt célpontjává vált annak a mentalitásnak, amelyik a külső veszélyek és a nagyhatalmi realitások lebecsülésével minden problémát a belső erőkre, vagyis a zsidókra, szociáldemokratákra és liberálisokra hárított.⁶ (Stürmer, 2005:30.) A szélsőjobboldal helyzetét — és ezáltal Hitler hatalomra jutását — megkönnyítette, hogy az 1918. novemberi forradalom szétrobban-

6 Walter Rathenau a Weimari Köztársaság idején külügyminiszter lett. 1922-ben egy titkos szélsőjobboldali különítmény tagjai meggyilkolták. (Németh, 2004:675.)

totta a korábbi politikai rendszert. A császári trón megdőlt, és egy olyan köztársaság került hatalomra, amellyel a német polgárság nagy része, és főleg a tisztikar neveltetésénél fogva nem tudott azonosulni. (Elias, 2002:10., 16.)

6. KÖZTÁRSASÁG — KÖZTÁRSASÁGIAK NÉLKÜL

A Weimari Köztársaságra illik a mondás: köztársaság — köztársaságok nélkül. Ez persze így nem teljesen pontos, hiszen a politikai erők, főleg a baloldalon, elfogadták a köztársaságot. Ám korántsem volt konszenzus abban, hogy Németország számára követendő út-e a köztársaság. Kiderült, hogy a regionális érzések erősebbek, mint a közös haza iránti kötődés. Amint a császárság politikai kerete szétrobbant, szeparatista tendenciák kaptak erőt. Rövid életű köztársaságok alakultak ki: itt is, ott is „szabad Bajorországot”, „Rajnai Köztársaságot” és „Autonóm Pfalzot” éltek, bár senki nem tudta, voltaképpen hol húzódnak ezeknek a politikai entitásoknak a határai. Ugyanis az sem volt világos, merre húzódnak magának a német államnak a határai. A Rajna-vidék és Bajorország szeparatista mozgalmát a francia körök élesztgették, amelyek érdekeltek voltak Németország meggyengítésében. Egyszerre kiderült, hogy a „vérrel és vassal” egyesített Németország iránti állampolgári hűség öt évtized alatt sem volt képes megszilárdulni, és a tartományi lokálpatriotizmus, valamint a felekezeti törésvonal (protestáns-katolikus ellentét) pusztító erővel felszínre tört, mihelyt erre alkalom nyílt. Hitler első szónoklata is a bajor szeparatizmus elleni kirohanásához kapcsolódott, ami olyannyira lenyűgözte az NSDAP akkori vezetőit, hogy azonnal megküldték a párttag-

könyvet az ismeretlen fiatalember lakására. (Németh, 2004:126., Ormos, 2003:24., 26-27.)

Ennél is nagyobb nehézséget jelentett, hogy a németiség nem rendelkezett republikánus hagyománnyal. Sőt, a németek számára még külső minták sem voltak, hogyan viszonyuljanak a köztársasághoz. Ne feledjük el, hogy 1914-ben, a világháború kirobbanása pillanatában csak négy köztársaság létezett Európában: Franciaország, Svájc, Portugália és San Marino. (Kardos-Simándi, 2004:130-132., 737., 767., Birmingham, 1998:123.) Vagyis a köztársaság valami olyan dolog volt a német újságolvasó polgárok számára, ami — részben Svájcot leszámítva — Európa „latin régiójához” tartozott. A kisebb államok nem jelenthettek reális mintát egy Németország méretű állam számára. Franciaországban a III. Köztársaság viszont maga is válságokkal bukácsolt előre. Hosszú ideig ott sem volt szilárd a köztársaság bázisa. A III. Köztársaság inkább riasztó példaként szolgálhatott a német társadalom számára. (Kardos-Simándi, 2004:130-132.)

A zűrzavaros Berlinben, ahol 1919 januárjában dörögtek a fegyverek a szélsőbaloldali felkelők és a hadsereg harcaiban, nem lehetett megtartani a német nemzetgyűlés megalakítását. A honatyák az 1919. januári választást követően átköltöztek Weimarba, és a Nemzeti Színházban tartották ülésüket. Weimarban született meg az új alkotmány. Ettől fogva a köztársaságot Weimari Köztársaságnak nevezték. (Stürmer, 2005:161-162.) A Weimari Köztársaság megörökölte a tisztikart és a köztisztviselő réteget, amelyik lélekben monarchista volt, el sem tudta képzelni másként az életét, mint monarchiában. Ráadásul a Weimari Köztársaságot azonosították a versailles-i békeszerződéssel — figyelmen kívül hagyva, hogy a háborúba a Német Császárság vitte a nemzetet, és a Weimari Köztársaság éppúgy a békeszerződés revízióját kívánta, mint

a köztársaság-ellenes monarchista jobboldal és a szélsőjobboldal. (Németh, 2004:137-138.) Norbert Elias szociológus mutatta be, hogy a katonatiszti réteg mennyire nem volt képes azonosulni azzal a köztársasággal, amelyet elvileg védelmeznie kellett volna, hogy a tisztikar milyen mélyen lenézte a parlamentet (a „pofázdát” — az ő szóhasználatában). (Elias, 2002:176.)

További problémát jelentett, hogy a baloldali erők nélkül nem lehetett működtetni a köztársaságot. A Németországi Szociáldemokrata Párt megkerülhetetlen hatalmi-kormányzati tényezővé vált 1918-ban, ami óriási sokkot okozott a német elitben és polgárságban. Bár a szociáldemokraták igénybe vették a volt monarchista tisztikart és rendőrséget a szélsőbaloldali, kommunista, anarchista felkelések leveréséhez, ám ezzel még nem tették rokonszenvéssé magukat a jobboldal szemében. (Stürmer, 2005:160.) Ettől kezdve a szélsőbaloldal és a szélsőjobboldal egyforma erővel támadta a köztársaságot. Előbbi meghaladni akarta Weimart, utóbbi — amelyik a sokféle titkos társaságban és szabadcsapatban öltött formát — visszaforgatni a történelmet egy tekintélyelvű rendszerhez. (Németh, 2004:117-120.) A versailles-i békeszerződés eltörlésének vágya volt az egyetlen célkitűzés, amelyben teljes volt a nemzeti egység. Ne áltassuk magunkat: nem csak a nácik, hanem a konzervatívoktól a kommunistákig minden politikai erő eltökélt volt a versailles-i békeszerződés revíziójában — hasonlóan ahhoz, ahogyan a magyar politikai erők is valamennyien támogatták a trianoni békeszerződés revízióját. Ebben valóban nemzeti konszenzus volt, csak a „hogyan” és „miért” kérdésében voltak viták.

Az 1920-as évek végén a Weimari Köztársaság fénykorát élte. Miután sikerült megfékezni a kommunista felkeléseket, széparasztai lázadásokat, szélsőjobboldali puccskísérleteket, a köztársaság lassan magához tért. A Hitler vezette nemzetiszocialisták az

1923-as müncheni sörpuccs óta egyre kevesebb vizet zavartak. 1928-ig a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) a biztos bukás felé menetelt. A köztársaság helyzete szilárdnak látszott. És akkor jött a „fekete csütörtök” a New York-i tőzsdén, október 24-e. (Németh, 2002:156.) Máig vita zajlik arról a történészek között, vajon a gazdasági válság megkönnyítette-e az NSDAP hatalomra kerülését. Ormos Mária határozottan igennel felel erre a kérdésre. (Ormos, 2003:37.) Hiszen 1928-ban a párt csak a szavazatok 2,6%-át szerezte meg, és mindenki gyors eltűnésére számított, ahogyan a köztársaság helyzete stabilizálódik gazdaságilag és külpolitika-ilag. (Ormos, 2003:34-35.) Ehhez képest az 1932. július 31-ei választáson az NSDAP 37,3%-ot ért el, és 12 főről 230 főre növelte a Reichstagban a frakció létszámát. (Németh, 2002:174.)

Nem ismertetem a hatalomátvételt — náci zsargon szerint: „hatalommegragadás” — folyamatát, mivel az szétfeszítené a tanulmány kereteit. A lényeg, hogy a nácikat számos tényező (a válság okozta munkanélküliség és elkeseredés, a kommunisták előretörésétől való félelem, a gazdasági elit fokozatos megnyerése) segítette. A német tisztikar hiányos politikai műveltsége, a köztársaság és a parlamentarizmus iránti megvetés hozzájárult a bukáshoz. Egyetlen európai országban sem volt olyan nagy az egyenruha becsülete, mint Németországban. A tisztek nagyobb megbecsültséget élveztek, mint a polgári politikusok. A szociáldemokraták kormányzását soha nem emésztette meg a tisztikar. Az pedig a német nagybirtokos és nagytőkés rétegek számára kifejezetten aggasztó volt, hogy a nácik mellett a másik rendszerellenes erő, a Kommunista Párt is növelte támogatottságát a válság éveiben. (Ormos, 2003:51) Hitler előbb kancellár (1933), majd 1934-ben államfő lett „Führer és birodalmi kancellár” címmel. (Ormos, 2003:57., Overy, 2012:106.) Ezzel lényegében két év alatt végbe-

ment a pártállam kiépítése, az állam „gleichschaltolása”. Ezt követte a társadalom brutális átformálása. (Németh, 2004: 213-218.)

7. HARC A NÉMET NEMZETTUDAT ELLEN

A hitleri hatalomátvétel után megkezdődött a radikális szembefordulás a Weimari Köztársasággal. Nem ismertetem a hitleri időszakot, mivel azt ismertnek tételezem fel, hiszen a témának könyvtárnyi irodalma van.⁷ Csak röviden utalok azokra a jellegzetességekre, amelyek – tragikus módon – összekapcsolták a német nemzettudatot a náci rendszer törekvéseivel.

A náci rendszer sokat merített a 19. század végi völkisch nézetekből: a „vér és rög” (Blut und Boden) mítosza keretében a fajfenntartó erőnek, a népiség hordozójának a parasztságot tekintette, amelyik úgymond romlatlan, és megmenthető a „kozmetopolita” kapitalizmus és nemzetközi munkásmozgalom hatásától. Ezért is nagy jelentőséggel bírt a birodalmi örökbirtok bevezetése, amelyik kimondta, hogy parasztgazdaság csak német, illetve germán „vértörzsű” személy kezében lehet. A parasztbirtokok hitbizományt alkottak: csak egy személy örökölhette azokat, és tilos volt eladni, megosztani, nehogy kicsússzanak a család kezéből. Meghatározták, ki viselheti a „paraszt” címet, és ki az, aki „csak” gazdálkodó (Ormos, 2003:40., Németh, 2004:242.)

7 Magyar nyelven egyebek között az alábbiak ajánlhatók a náci rendszer és ideológia iránt kíváncsi olvasók figyelmébe: Shirer, William L. (1995): A harmadik birodalom felemelkedése és bukása. Budapest, Teleteacher, Ormos Mária (2003): Hitler élete és kora. Budapest, Pannonica, Overy, Richard (2012): A Harmadik Birodalom krónikája. Budapest, Alexandra.

A náci rendszer az öröklésből kimaradt parasztfiatalokra úgy tekintett, mint a majdani háborúban bevethető élőerő-utánpótlásra. (Németh, 2004:242.) A parasztság ilyen felfogása (a hadsereg alapja, a hazafias erények hordozója), szembeállítás a züllött nagyvárossal régi politikai toposz. Valójában a parasztok gyűlölték a háborút (mivel századok óta ez a réteg szenvedte meg leginkább), így nem fogadták kitörő örömmel a II. világháború kirobbantását. Ehhez a – bármennyire banálisan hangzik – bizonyos „józan paraszti észhez” járult az irtózás a nemzetiszocializmus egyházellenességétől, az SS körében szervezett újpogány ceremóniáktól (amelyek hiába próbáltak propagálni a lakosság széles körében), valamint a katolikus területeken a felháborodás a szerzetesrendek felszámolása és vagyonuk államosítása miatt. (Németh, 2004:208-210., 310.)

A rendszer a németiség „faji” megtisztítását tűzte ki célul. A nemzetiszocializmus tagadta az emberek egyenlőségét és a felvilágosodás eszméjét. A németországi zsidóságot – amelyik már a 19. század végén teljesen beilleszkedett a német társadalomba – teljes egészében kivetették a nemzetből, egészen elpusztításáig. Bár a német nacionalizmusban mindig jelen volt bizonyos mértékű antiszemitizmus (így az 1830-40-es évek egyetemi ifjúsági szervezeteiben, az ún. Burschenschaftok-ban), a zsidóság nyitott volt az integrációra. A német államokban a 18. században kedvezőek voltak ehhez a gazdasági feltételek, sőt a 19. századtól a jogi feltételek is, és a zsidóság szívesen azonosult a német polgársággal és értelmiséggel, annak magas kultúrájával. Berlin volt évszázadok óta a németországi, sőt a közép- és kelet-európai zsidó kultúra egyik központja; ebből a városból sugárzott szét a zsidó felvilágosodás, a Haszkala fénye Közép- és Kelet-Európára. (Prepuk, 1997:40.) A 18. századi Berlinben már több művelt zsidó hölgy szá-

lont tartott fenn.⁸ A zsidó kis- és nagypolgárság fiai egyaránt hűséggel szolgálták a német hazát. Gondoljunk csak az 1813-as Napóleon-ellenes porosz felkelés és az I. világháború zsidó vallású katonáira. Becslések szerint előbbiben 700 zsidó önkéntes harcolt. Ez a bevonult összes porosz önkéntes kb. 7%-át tette ki. A porosz parancsnokok méltatták a zsidó önkéntesek fegyelmezettségét és bátorságát, amelyet példaként állítottak a keresztény bajtársaik elé. Vagy hogyan fogadhatták a zsidóság diszkriminációját és kifosztását az I. világháború 120 ezer zsidó származású német katonaáldozatának ismerősei, bajtársai? (Engelmann, 1986:198., Németh, 2002:232-233.) Akik talán éppen francia vagy orosz egyenruhába bújtatott hitsorsosaikkal kerültek szembe a fronton — ahogyan katolikus német parasztok hozzájuk hasonló katolikus francia parasztokkal, vagy német egyenruhába bújtatott lengyel, litván nyelvű parasztok orosz uniformisba bújt lengyel, litván nyelvű parasztokkal? A tapasztalatok azt mutatják, hogy az egykori bajtársak elfogadták ezt az igazságtalanságot.

A náci rendszer az „árja” ember felsőbbrendűségének tanával valójában a német nemzettudat ellen is merényletet követett el: egy faji-biológiai elitizmust hirdetett, amelyik szerint zsidóknak,

-
- 8 A 18. századi Haszkala a zsidóság és a keresztény társadalom értékeinek összeegyeztetését célozta. A reform magában foglalta a hitélet megújítását, a jiddis nyelv helyett a német irodalmi nyelv használatát, a zsidó világi oktatás megteremtését. Végső soron a cél az volt, hogy lerombolja a gettó falait, és előkészítse az emancipációt. Németországban kezdődött a mozgalom, de népszerűvé vált Lengyel-, Cseh- és Magyarországon is. A felvilágosodás toleranciája kifejezetten kedvezett a reformmozgalomnak. Ugyanakkor a hagyományos rabbinikus irányzat és a zsidó misztika (haszidizmus) támadta, a zsidóságtól való eltávolodással, a vallás feladásával vádolta a Haszkala híveit. A mozgalom legismertebb képviselője Moses Mendelssohn filozófus, író volt, a költő, drámaíró Lessing barátja.

cigányoknak, született fogyatékossgal élőknek, melegeknek, munkaképteleneknek, munkakerülőknek nincs helye a német államban. A birodalmon kívüli ellenségnek tekintették a szláv népeket. (Ormos, 2003:75-76., 84-85.) Emellett voltak szép számmal ideológiai ellenségek: a szocializmus, a marxizmus, a liberalizmus, a pacifizmus és az egyházak, valamint a tartományi szeparatizmus és a monarchia. (Ormos, 2003:24., 74-75., Szita, 2014:28.) Utóbbi lehetett volna az egyetlen gát a nácizmussal szemben, figyelembe véve a német polgárság konzervativizmusát és a császárság alatt szocializálódott hivatalnoki és katonatiszti kar tekintélyelvűségét. A nácik a bajor, porosz, osztrák monarchista mozgalmakat, a junkerek, „kis tisztek” és lelkészek, a „régí világ” embereinek mozgalmát éppúgy lenézték, mint a szocializmust, a szociáldemokráciát és a kommunizmust – még ha az utóbbiakat keményebben is üldözték (nyíltan hirdetve elpusztításukat), és ebben támaszkodhattak a munkásmozgalommal szembeni előítéletekre.

A nemzetiszocializmus a faji-biológiai politizálással véglegesen összeszűkítette a német nemzet fogalmát. A „zsidó” fogalmát törvényben határolták körül: zsidónak minősült az, akinek legalább három nagyszülője zsidó volt. A nürnbergi törvények kimondták zsidó és nem zsidó házasságkötésének és nemi érintkezésének tilalmát. A zsidóknak még a hazafiság demonstrálását – pl. a nemzeti zászló felvonásának és a birodalmi színek viselését – tiltották. (Németh, 2004:232-233., Overly, 2012:124.) Az életér-elmélet révén a hitleri rendszer egész Kelet- és Délkelet-Európát szabad zsákmánynak tekintette, ahol a szláv népeket részben kiirtotta, részben szolgaságba taszította volna, a zsidóságra pedig teljes elpusztítás várt. Helyükre, mindenekelőtt Ukrajnába, germánokat – délkelet-európai német szórványokat, illetve norvégokat – telepítettek

volna. (Ormos, 2003:84-85.) A világháború, a népiertási kísérlet pedig egyenesen vezetett el az újabb német katonai, emberi és morális katasztrófához, amely után újra kellett értelmezni a német nemzettudatot.

8. EGY NEMZET — ÁLLAM NÉLKÜL

A német lakosság túlnyomó többsége passzív maradt, és nem mutatott ellenállást a hitleri rezsimmel szemben. Ennek a passzivitásnak több rétege volt. Szerepet játszott benne, hogy a németeket évszázadok óta a felsőbbiség, a mindenkori államhatalom iránti tiszteletre nevelték, függetlenül eme államhatalom tartalmától. Sokak szerint e tekintetben már Luther elkövette az „ösbűnt”, amikor megfogalmazta a passzív engedelmesség dogmáját; túlságosan direktén értelmezte Pál apostol Római levelének 13. fejezetét, miszerint „amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltetnek.” (Schmidt, 2010:341-342.) Ezzel Luther le akarta szerelni a felkelő parasztok ellenállását, arra intvén őket, hogy engedelmeskedjenek törvényes uraiknak, tartózkodjanak a lázadástól. A maga korában talán volt értelme és igazságtartalma ennek a parancsoknak — Luthert felháborította a kolostorok, kastélyok felgyújtása, sőt meg kellett érnie, hogy őt magát is megtámadják a parasztok. Senki nem láthatta előre, hogy a ragaszkodás ehhez a parancsolathoz majd egyszer olyan tragédiához vezet, amelyik nemcsak Németországot, hanem Európát is romba dönti. (Rudé, 1986:236., Schmidt, 2010:341-342.) Az 1945-ben Wehrmacht-katonaként szolgáló

Helmut Schmidt írja emlékiratában, hogy evangélikusként megnyugtatta a lelkiismeretét Pál apostol Római levele.⁹

Hozzá hasonlóan sokaknak az éberségét altatta el a passzív engedelmesség tana, miszerint helyesebb, Istennek tetszőbb engedelmeskedni a mégoly kegyetlen hatalomnak is, mint szembe szállni vele. A kötelességteljesítés etikája ólomsúlyként nehezedett a köztisztviselőkre, tisztekre, valamint az egyszerű közkatonára. Ráadásul a háború kitörése még jobban megnehezítette a cselekvő ellenállást. A háborús célok és eszközök nyílt bírálata, még inkább az antifasiszta szövetségesek dicsérete nem volt tanácsos. Ezek a tettek a hazaárulás megszegyenítő bélyegét, és a kötelet vagy nyaktilót vonták maguk után. A szövetségesek nagyvárosok elleni bombatámadásai sem gyorsították a németek kiábrándulását a rendszerből. A „terrorbombázások”, ahelyett, hogy megtörték volna az ellenállást, inkább a szövetségesekkel szembeni gyűlöletet táplálták időlegesen. Claus Schenk von Stauffenberg ezredes és társainak 1944. július 20-ai merényletkísérlete közismert, de nem az egyedüli kísérlet volt az ellenállásra. Stauffenberg és harcostársai abból a német nemességből származtak, amelyet oly sokszor szidalmaztak, Németországon belül is, — igaztalanul — a militarizmus hordozójaként. Ám 1944-ben a német becsület megmentésére mutattak példát.¹⁰ (Engelmann, 1986:432., Németh, 2004:307.)

9 Schmidt, 2010:342.

10 Hefried Münkler részletesen elemezte a július 20-i Hitler-ellenes merénylet- és puccskísérlet történetét és a kudarc okát. Egyebek között felvette a kérdést, hogy miért kellett a merénylőknek kihagyniuk a tervből a hadsereget — éppen azt az erőt, amelyik egyedül volt képes a náci párt eltávolítására, és az államcsíny után egyedül tudta volna a rend fenntartását biztosítani. Münkler felhívja a figyelmet a fronton szenvedő egyszerű német katonára ellenérzésére a hátszágban üldögélő vezérkari tisztekkel szemben, másrészt a poroszellenes hagyományra. A közép- és

Voltak mások is, akik bátran szembeálltak a nációkkal. Martin Niemöller evangélikus lelkész, a Hitvalló Egyház megalakítója. Voltak arisztokraták, mint Helmuth James von Moltke gróf, akit 1945. január 11-én felakasztottak Plötzensee-ben. (Vitári, 2009:42.) És voltak kommunisták, mint Georg Elser sváb asztalos, aki megpróbálta meggyilkolni Hitlert, és nem sokkal a felszabadulás előtt lőtték agyon a dachauai koncentrációs táborban. És voltak hithű katolikusok, mint Franz Jägerstätter, egy osztrák paraszt, aki keresztényként megtagadta a katonai szolgálatot, és ezért kivégezték; később egyháza vértanúvá avatta. És voltak diákok, mint a Scholl testvérek, Sophie és Hans, valamint professzoruk és barátai (a „Fehér Rózsa” mozgalom); őket is kivégezték. (Németh, 2002:304-308., Engelmann, 1986:432-435.) Ezenkívül sokan szálltak szembe aktívan a rendszerrel. Nem is sorolom fel mindegyiküket, hiszen bármely névjegyzék csak felületes és hiányos lenne. (Németh, 2004:304-308.)

A háború után nem volt kétséges, hogy a német népnek kollektíven viselnie kell a felelősséget a történelemért. Ebben a szövetségesek között egyetértés volt — más kérdésekben már nem. A külföldi és német szerzők azonnal megkezdték a válaszkeresést a „miért”-re. Mindenki egyetértett a náciizmusban és a németiség demokráciára nevelésében. Abban már nagy eltérés mutatkozott, hogy az egyes szerzők, elemzők mire vezették vissza a német tragédiát: jellegzetesen német okra, nevezetesen a „vérrel és vassal” történő, poroszok vezette egyesítésre (Friedrich Wilhelm Forster),

délnémet területeken sorozott Wehrmacht-közkatonák jelentős részében zsigeri ellenszenv élt a poroszokkal, a keletnémet területeken sorozott, paraszt vagy munkás hátterű társaikban pedig a nagybirtokos (junkerekkel szemben). Hitler és a párhadsereg, az SS éppen ezt az ellentétet tudta az „oszd meg és uralkodj” elve alapján kihasználni. Münkler, 2012:140.

vagy általánosabb magyarázatra, a tömegek mohóságára, vagyis a szociális demagógia hatására (Friedrich Meincke). Esetleg az irracionalista filozófiákra (Lukács György). (Görtemaker, 2003:207-208., Németh, 2004:13.) Azok a németek, akik Poroszország dominanciáját tették felelőssé a német történelem elkanyarodásáért (és ilyenek nem kevesen voltak a Rajna-vidék katolikusai, valamint a közép- és délnémet liberálisok körében), ünnepelték Poroszország megszüntetését, amelyre a Szövetséges Ellenőrző Tanács 1947. február 25-ei 46. számú törvényében került sor. (Engelmann, 1986:7.) Ezzel mintha a porosz militarista szellemet akarták volna elpusztítani. Ám akkor nem lehet megkerülni a tényt, hogy az aktív Hitler-ellenes mozgalomban porosz arisztokraták is részt vettek. (Münkler, 2012:135-140.)

Poroszország és a poroszság hibáztatása is mutatja, hogy a győztes nagyhatalmak is hajlamosak voltak elfogadni a német mítoszokat. Így sokan értetlenül tették fel a kérdést: a „költők és filozófusok népe” hogyan hódolhatott be a náci mákonynak? (Münkler, 2012:271.) Valójában maga a kérdés is rossz volt, hiszen nem „költőkből és filozófusokból”, hanem esendő, gyenge állampolgárok tömegéből állt a németység (is). A győztesek is elhitték azt, amit a németység saját kulturális missziójáról, szellemi felsőbbrendűségéről vallott. Azt sem felejtethjük el, hogy a náci rendszernek volt támogatottsága az értelmiségben is: elegendő csak a jogász Carl Schmittre, a filozófus Martin Heideggerre, az etológus Konrad Lorenzre, vagy a közgazdász Karl Schillerre gondolni. (Romsics, 2007:146., Münkler, 2012:95-96.) Nem beszélve a Wagner-familiáról. (Ormos, 2008:302.) Többségük szakmai pályafutása kis döccenővel folytatódott a háború után, miután átestek az igazolási eljáráson. A társadalom amnéziában leledzett, ahogyan a bevezetőben ismertetett közvélemény-kutatás bizarr eredménye is jelzi.

Csak az 1960-as évek végén kezdődött el – elsősorban a fiatalság körében – a múlttal való szembenézés. (Görtemaker, 2003:575., Németh, 2004:454.)

9. EGY NEMZET KÉT ÁLLAMBAN

1949-től két állam létezett az egykori Németország területén: nyugaton a demokratikus és kapitalista berendezkedésű Német Szövetségi Köztársaság (NSZK), keleten a szovjet csatlósállam, a Német Demokratikus Köztársaság (NDK). A vicc szerint a két német állam Marx életművén úgy osztozott, hogy az NSZK kapta a Tőkét, az NDK pedig a Kommunista kiáltványt.¹¹ A mondás szellemes, azonban az utóbb történetek fényében némi pontosításra szorul, annyiban, hogy nem a Kommunista kiáltvány, hanem a – szocialista elemekkel átítatott – nacionalizmus lett az NDK valódi hagyatéka. A gazdasági siker és a nacionalizmus egyenlőtlenül oszlott meg: előbbi az NSZK-nak, utóbbié az NDK-nak jutott.

A két ország eltérő stratégiát alakított a náci múlt feldolgozásával kapcsolatban. Az NSZK politikai vezetése hosszú ideig egyáltalán nem foglalkozott az 1945 előtti német történelemmel – ők a jelenre figyeltek. Az 1950-es évek a „gazdasági csoda” néven vonultak be a német történetírásba. Mindez összekapcsolódott a szociális piacgazdaság koncepciójával, amelyet Ludwig Erhard szövetségi gazdasági miniszter nevéhez szokás kötni. Ám szakmailag a szociális piacgazdaság kialakítása nem ment volna az ame-

11 A mondást idézi egyebek között: Kecskeméti József: Németország gyakorlatilag megvásárolta az újraegyesítését. In: *Honvédelem*. {online} <http://www.honvedelem.hu/cikk/17038>, 2009.11.4.

rikai pénzinjekció, a Marshall-segély nélkül. (Erhard, 1993:18., Hasse – Schneider – Wigelt, 2006:37-38.) Erhard minisztert karikaturába illő testmérete és a szájából örökké lógó szivar is predestinálta arra, hogy hozzá kössék a jólét korszakának kezdetét. Miről szólt a szociális piacgazdaság? Arról, hogy – ellentétben a náci rendszerrel – a gazdaságnak az életszínvonal emelkedését kell szolgálnia. Vagyis az államnak a fogyasztást kellett ösztönöznie. Mindez azonban nem jelentett államosítást, sem a piacgazdaság alapjainak felszámolását. Ahogyan Erhard megfogalmazta, „a verseny a legeredményesebbnek ígérkező eszköz arra, hogy a jólétet megvalósítsuk és fenntartsuk.” (Erhard, 1993:7.)

A szociális piacgazdaság a nyugatnémet identitás egyik alapja lett. Nem mellesleg, a minél nagyobb jólét alkalmas volt a kommunista propaganda hiteltelenítésére. Az amerikaiak az NSZK-nak a „kirakat” szerepét szánták: íme, a nyugatnémetek jobban élnek a kapitalizmusban, mint a keletnémetek az államszocializmusban! (Bayer, 2003:381.) A növekvő jólét elégedettséggel töltötte el a német munkást. Főleg mert egyre inkább a slusszkulcsa, és nem az osztályöntudat elvesztése miatt kellett aggódnia. Sokan a német gazdaság növekedését csodának nevezték, de Erhard – igazi „németes” racionalitással -mindig elutasította a „csoda” szót. Erhard szerint a gazdasági siker, a fogyasztás bővülése, a munkanélküliség csökkentése „egy egész nép tisztességes erőfeszítésének eredménye volt.” (Erhard, 1993:108.)

A nyugatnémetek a jövőre koncentráltak, és nem is foglalkoztak a múlttal. Hogy ennek a vakságnak mi volt az árnyoldala, azt a bevezetőben idéztem. Csak a fiatalok kezdtek egyre-másra érdeklődni szüleiknél, hogy mit csináltak a háború alatt. A náciatlantás ide vagy oda, a náciik jelentős része képes volt átmenteni magát az új rendszerbe. Ez érthető haraggal töltötte el a baloldalt,

a Frankfurter Iskolát és a felnövekvő nemzedéket, amelyek az igazságot akarta hallani a közelmúltról. 1966-ban létrejött az első nagykoalíciós kormány, amelynek két egykori tagjáról tudott volt náci múltjuk (Kurt Georg Kiesinger és Karl Schiller). (Schmidt, 2010:88., Konok, 2011:81., 111., Gelsenzentrum, 2008.)

Ez a tény, valamint az ezzel nem összefüggő antiszemita incidensek, az új szélsőjobbaldali párt, a Német Nemzeti Demokrata Párt választási eredményei együttesen sokkolták a fiatalságot. (Németh, 2004:416.) Az 1968-as német diákmozgalmak részben ebből az élményből, részben pedig a fogyasztói társadalom elleni lázadásból táplálkoztak. (Németh, 2004:418-419.) Míg az NSZK-ban 1968 után tisztító vihar indult el, az NDK éppen az ellentétes irányban fejlődött. Ellentétben a széles körben élő közhiedelemmel, az NDK ideológiája és önreprezentációja egyáltalán nem nélkülözte a hazafias elemeket. Sőt! Míg az NSZK „előremenekült” a gazdasági csodába és a jóléti államba, az NDK-ban, mivel gazdasági jelene kevésbé volt vonzó, a történelem fontos legitimációs alap maradt. (Münkler, 2012:356.)

A félmillió szovjet katona taposta NDK-ban természetesen a német patriotizmust csak erős szordínóval lehetett képviselni. Ki kellett válogatni a német történelemből azokat a személyeket és eseményeket, amelyek beilleszthetők voltak a szocialista-kommunista üdvtörténetbe (és amelyek nem voltak értelmezhetők orosz-, illetve szovjetellenes élel). Magától adódott a 16. századi német parasztháború hagyománya. Az NDK vállalta a reformáció hagyományát (1983-ban ünnepélyes külsőségek között tartották meg Luther születésének 500. évfordulóját), a német munkásmozgalmat és a Napóleon elleni német felkelést. Utóbbi azért is pikáns, mert ezzel lehetőség nyílt a németek és oroszok történelmi szövetségének kidomborítására: lám, a két nép már 1813-ban vállvetve küz-

dött a közös – nyugati – ellenség ellen! (Münkler, 2012:308., 334., 343.) Annyiban persze megerőszakolása volt a történelemnek, hogy a németek többsége, még a keleti területeken is, passzív maradt a náci rendszer idején. 1813 és 1944-45 ellenállása nem volt egy lapon említhető. 1944-ben minden volt, csak népi ellenállás nem, az NDK vezetése mégis megpróbálkozott ezzel a salto mortáléval. A keletnémetekbe igyekeztek sulykolni, hogy ők a „jobb németek”, mert náluk a humanista szocializmus épül, míg az adenaueri NSZK-ban „rejtett fasizmus” van. (Münkler, 2012:312., 352.)

10. „EGY NÉP VAGYUNK” — AZ EGYESÍTÉS

„Összenő, ami összetartozik.” 1989. november 10-én Willy Brandt volt szociáldemokrata kancellár ezzel jelentette be a gyűlölt „Fal” leomlását, amelyik 1961 óta kettévágta Berlint, és egyúttal a két Németország határát jelezte. Előző nap a keletnémet határőrök felsőbb utasításra megnyitották a határátkelőket a Nyugatra távozni kívánó keletnémet állampolgárok előtt. (Németh, 2004:547.) Az NDK válsága, a berlini fal összeomlása váratlanul érte a nyugati hatalmakat. Sokan féltek a német nacionalizmus visszatérésétől, köztük olyan európai vezetők, mint François Mitterrand francia köztársasági elnök, Margaret Thatcher angol és Giulio Andreotti olasz miniszterelnök. Nem voltak meggyőződve arról, hogy a németiség valóban levetkőzte a birodalmiság tudatát. Vajon nem sújt-e, kérdezték, a germán lángpallos ismét Európára? Az egységes Németországban nem a lehetőséget látták, hanem a kihívást: beilleszthető-e a nyolcvanmilliós Németország az európai rendbe? (Kohl, 1998:119., 141-144.) A nyugati hatalmak részéről a leginkább problémásnak a francia reakálás ígérkezett.

Kohl és Mitterrand egyeztetett, s utóbbi gyakorlatilag zöld utat adott a német egységnek: „Franciaország tiszteletben fogja tartani nyolcvanmillió német akaratát.” (Kohl, 1998:141-142.)

A lengyel vezetésben is élt a félelem, vajon az egységes Németország tiszteletben tartja-e az 1970-es döntést a keleti határokról? Kohl megnyugtatta Jaruzelskit, hogy az egységes Németország nem 19. századi nemzetállam lesz. (Kohl, 1998:91.) Az új, egyesült német állam tiszteletben tartotta az 1970. december 7-ei lengyel-NSZK szerződésben lefektetett elvet, amely szerint a lengyel-német határ az Odera-Neisse vonala. Vagyis Németország lemondott az 1945-ben elveszített területekről, amelyeket a szovjetek által keletebbre „tolt” Lengyel Népköztársaság metélt le: Kelet-Poroszországot, Danzig (Gdansk) városát, Pomerániát és Felső-Sziléziát. Hasonlóképpen az egykori Königsberg (Kalinyigrád) és vidéke orosz fennhatóság alatt maradt. Ezekről a területekről a Vörös Hadsereg szinte kisöpörte az évszázadok óta ott élő németiséget. Egyfajta kollektív büntetés volt ez, amelyik ráadásul visszajára fordította a faji nemzETFelfogást: ki tudja, hány ezren cseréltek hazát olyanok, akiknek jószerével csak annyi közülük volt a németiséghez, hogy – ekkor szerencsétlenségükre – németül beszéltek, és a német szellemi kultúrához kötődés révén németként definiálták magukat, de lengyel, litván, pomerán, vend, szorb ősökkel és – részben – tárgyi, szellemi kultúrával rendelkeztek! (Németh, 2004:357., 428.) Túl kevés idő telt el a közép- és kelet-európai németiség elűzésének traumája óta. Érthető, hogy a lengyel vezetés aggodott az új, egységes Németország vágya miatt.

Németország biztosította Európát, hogy nem akarja felforgatni a háború utáni európai rendet. Az elmúlt időkben az erhardi szociális piacgazdaságot több kihívás érte. Európa német „motorja” a 90-es évek óta „köhög”. A németek, minden közhiedelemmel

ellentétben, ragaszkodnak az 50-es években kialakult szociális piacgazdasághoz. Ez a nemzeti identitás egyik legfontosabb eleme. Ha ez elvész a divatos neoliberais és neokonzervatív megoldási kísérletek közepette, akkor mi marad? A szociális piacgazdaságnak két politikai missziója volt: feledtetni Hitlert, és kirakatot állítani az NDK elé. E két politikai missziót ellátta. Ám mi történik, ha a szociális piacgazdaság leépül, és a helyére a nemzeti mitológiában nem lép semmi?

A szociális piacgazdaság lendületvesztéséhez kapcsolódik az ún. „vendégmunkás”-kérdés, főleg a török népesség kérdése. Az 1950-es években és 1960-as években az államközi egyezmények értelmében tömegével érkeztek azok a külföldi munkavállalók, akiket finomkodó szóhasználatlalt Gastarbeiternek (vendégmunkások) neveztek. (Németh, 2004:417., Bodnár, 2011:269.) A német állam ösztönözte is a bevándorlást, 1964-ben például az egymilliomodik portugál Gastarbeiter mopedot kapott ajándékba. (Németh, 2002:417) Az olaszok, spanyolok, görögök, jugoszlávok hazamentek, ám a török munkavállalók, a német „vendéglátóikkal” ellentétben, komolyan vették a „vendég” szót, és egyre többen maradtak Németországban. (Németh, 2002:417.) A mindmáig tartó bevándorlási probléma lényegét frappánsan jellemezte Max Frisch svájci író: „Munkaerőt hívtak, és emberek jöttek.” (Németh, 2004:417.)

Mivel a ’60-as években a hitleri idők utáni üres sóvárgás avítnak számított, a szélsőjobboldal egy új kampányba kezdett — ezúttal a bevándorlás, illetve, ahogyan hívták, a „túlidegenedés” ellen. 1999-ben a külföldi születésűek száma már a lakosság 9%-át tette ki. Az 1990-es években egyre több olyan bűncselekmény történt, amelyik a külföldi születésűek ellen irányult. (Németh, 2002:418.) Jelenleg 4 millió muszlim vallású állampolgár él Német-

országban, és a számuk — miként legutóbb a 2015-ös menekült-krisis jelezte — vélhetően növekszik a jövőben.¹²

A többségi társadalom és a muszlimok kapcsolatában sok tényező jelentkezik ütközőpontként (pl. a muszlim nők fejkendői-selése, az egyre szaporodó mecsetek, a nem kellő mélységű német nyelvtudás, a német-kurd háború megvívása a német utcákon). (Bodnár, 2011:276-280.) Németország maga mögött hagyta a kultúr-nemzeti felfogást, amelyet a völkisch nézetek kompromittáltak. Oda nem lehet visszatérni, csak a *ius solis*, vagyis a terület elvén alapuló német nemzettudatnak van realitása, amely szerint aki Németországban él, az német. Az integráció elmélyítésének nincs alternatívája, és itt van még tennivalója a német politikának (is). Németországnak még hosszú utat kell megtennie, hogy összekapcsolja az egykori vendégmunkásokat és utódaikat, valamint az új bevándorlókat a német nemzettudattal, és ez nem ígérkezik fáradság nélkülinek. Mivel előbb-utóbb Magyarországnak is intenzív bevándorlással kell szembenéznie, a német nemzettudat alakulásának jövőbeli sikerei és kudarcai számunkra is tanulsággal szolgálnak — ahogyan a múltban is.

BIBLIOGRÁFIA

ANDERSON, Benedict (1995): *Imagined Communities*. Verso, London-New York

BAYER József (2003): *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris Kiadó

¹² Az adatok forrása: Anzahl, 2015.

- BIRMINGHAM, David (1998): *Portugália története*. Budapest, Pannonia Kiadó
- BODNÁR Előd (2011): *A németországi muszlimok helyzete Thilo Sarrazin könyvének tükrében*. In: TARRÓSY István — GLIED Viktor — KESERŰ Dávid (2011): *Új népvándorlás. Migráció a 21. században Afrika és Európa között*. Pécs, Publikon Kiadó
- BÖDECKER, Ehrhardt (2006): *Preußen und die Marktwirtschaft*. München, Olzog Verlag GmbH.
- CSEPELI György (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég Kiadó
- ENGELMANN, Bernt (1986): *Poroszország: A lehetőségek hazája*. Budapest, Gondolat Kiadó
- ERDŐDY Gábor (1993): *A 19. századi német liberalizmus*. Budapest, Argumentum
- ELIAS, Norbert (2002): *A németekről*. Budapest, Helikon Kiadó
- ELIAS, Norbert (2005): *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó
- ERHARD, Ludwig (1993.): *Jólétet mindenkinek!* Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány Budapesti képviselete.
- FULBROOK, Mary (1993): *Németország története*. Budapest, Maecenas Kiadó
- GELLNER, Ernst (1997): *Nationalism*. New York, New York Press University
- GERŐ András (2004): *Képzelt történelem: Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, PolgArt Kiadó
- GONDA Imre – NIEDERHAUSER Emil (1998): *A Habsburgok*. Budapest, Pannonica Kiadó

- GÖRTEMAKER, Manfred (2003): *A Német Szövetségi Köztársaság története az alapítástól napjainkig*. Budapest, Korona Kiadó
- HOBBSBAWM, Eric (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Maecenas Kiadó
- JORDAN, Andreas (2008): *Eine Auswahl Deutscher Nazi-Karrieren nach 1945*. In: Gelsenzentrum. Portal für Stadt- und Zeitgeschichte.
http://www.gelsenzentrum.de/deutsche_nazi_karrieren.htm, 2014. 01. 20.
- KECSKEMÉTI József (2009): *Németország gyakorlatilag megvásárolta az újraegyesítését*. In: Honvédelem.
<http://www.honvedelem.hu/cikk/17038>, 2014. 11. 4.
- KOCH, Arche (szerk.) (2007): *Ernst Moritz Arndt (1769-1860)*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- KONOK Péter (2011): *Az eszmék országútján: A nyugati szociáldemokrácia kánon dilemmái 1945-től napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó-Politikatörténeti Intézet.
- KOHL, Helmut (1998): *Németország egységét akartam* /szerk. Karl Diekman és Ralf Georg Ruth/ Bp., 1998., Zrínyi Kiadó
- LOSURDO, Domenico (2010): *Die Deutschen. Sonderweg eines unbesserlichen Volkes?* Berlin, Kai Homilius Verlag
- MANN, Golo (1997): *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag GmbH.
- MÜNKLER, Herfried (2012): *A németek és mítoszaik*. Budapest, Európa Könyvkiadó
- NÉMETH István (2002): *Németország története: Egységtől az egységig (1871-1990)*. Budapest, Aula Kiadó
- NÉMETH István (2005): *Németország*. In: Vadász Sándor (szerk.): 19. századi egyetemes történelem. Budapest, Korona Kiadó. pp. 204-309.

- SHIRER, William L. (1995): *A harmadik birodalom felemelkedése és bukása*. Budapest, Teleteacher
- SCHMIDT, Helmut (2010): *Nyugállományban*. Budapest, Európa Könyvkiadó
- SCHOEPS, Julius H. (szerk.) (1996.): *Ein Volk von Mördern? Die Dokumentation zur Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust*. Hamburg, Hoffmann und Campe Verlag.
- STÖSS, Richard (2007): *Rechtsextremismus im Wandel*. Berlin, Friedrich-Ebert-Stiftung.
- STÜRMER, Michael (2005): *A Német Birodalom*. Budapest, Európa Könyvkiadó
- SZITA Szabolcs (2014): *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939-1945. A Német Titkos Államrendőrség Magyarországon a II. világháború idején*. Budapest, Corvina
- SZÜCS Jenő (1984): *A magyar szellemi történet nemzet-koncepciójának tipológiájához*. In: Uő.: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó
- HASSE, Rolf H. — SCHNEIDER, Hermann — WEIGELT, Klaus (szerk.) (2006.): *A szociális piacgazdaság lexikona. Gazdaságpolitika A-tól Z-ig*. Budapest, Konrad Adenauer Stiftung.
- OLZOG, Günter-Liese, Hans-J. (1992): *Die politischen Parteien in Deutschland*. München, Günter Olzog Verlag GmbH
- ORMOS Mária (2008): *Hitler élete és kora*. Budapest, Pannonica
- ORMOS Mária (2008): *Németország története a 20. században: a német egységtől a német egységig*. Budapest, Rubicon-kv
- OVERY, Richard (2012): *A Harmadik Birodalom krónikája*. Budapest, Alexandra.
- PREPUK Anikó (1997): *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században*. Debrecen, Csokonai Kiadó.

KIS NÉPESKÖNYV

- Romsics Ignác (2007): *A 20. század rövid története*. Budapest, Rubcon-Ház Bt.
- RUDÉ, George (1986): *Forradalmárok, zendülők*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- VAJDA György Mihály (1994): *Keletre nyílik Bécs kapuja: Közép-Európa kulturális képekonyve 1740-1918*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- VITÁRI Zsolt (2009): *Hitler ellenfelei. Ellenállás a Harmadik Birodalomban*, Rubicon, 2009. (XX. évf.) 6. sz. pp. 40-50.
- VOCELKA, Karl (2006): *Ausztria története*. Budapest, Corvina Kiadó.
- WEISZHÁR Attila-Weiszhar Balázs (1998): *Német királyok, római császárok*. Budapest, Maecenas Kiadó
- ZÖLLNER, Erich (2000): *Ausztria története*. Budapest, Osiris Kiadó

HONLAP

- ANZAHL, 2015.: *Anzahl der Muslime in Deutschland nach Glaubensrichtung im Jahr 2014*. In: Statista.
<http://de.statista.com/statistik/daten/studie/76744/umfrage/anzahl-der-muslime-in-deutschland-nach-glaubensrichtung/>,
2015.01.29.

ÖRDÖGH TIBOR

NACIONALIZMUS ÉS PATRIOTIZMUS SZERBIÁBAN

*„Itt kell maradnotok. Ez a ti földetek.
A ti rétjeitek és kertjeitek. A ti emlékezetetek.”*

Slobodan Milošević,
Kosovó, 1986. április 24.

1. BEVEZETÉS

Jelen tanulmányban a szerb nacionalizmus gyökereire és annak politikai megnyilvánulásaira kívánok rávilágítani. A vizsgálat során arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen összetevői vannak a szerbség körében kialakuló nemzeti ébredésnek, hogyan próbálták magukat elhatárolni más délszláv népcsoportoktól, és az

önálló állam létrehozására a politikusok milyen elképzeléseket dolgoztak ki. Ennek keretében a tanulmány első fejezetében a szerb identitás kialakulását elemzem a vallási és nyelvi szeparáció fényében. A második fejezettől a szerbség körében kialakult nacionalizmus politikai vetületeit mutatjuk be, vagyis, hogy milyen nacionalista politikafelfogások alakultak ki a politikai vezetők és gondolkodók körében, hogyan és milyen módon kívánták létrehozni és működtetni az önálló államot, ezen belül pedig milyen szerepet szántak a szerbeknek és más az ország területén élők számára. Bemutatom a Nagy-Szerbia elgondolás és a vele konkuráló jugoszlávizmus eszméjét, továbbá, hogy az első világháború idején milyen tényezők mentén jöhetett létre a közös délszláv állam. Bemutatom a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és első Jugoszlávia fennállása alatti szerb-horvát ellentétet, melyben legjobban tetten érhető volt a szerb dominancia iránti igény.

A titói Jugoszlávia megalakulása a szerb nacionalizmus visszaszorítását célozta és a kiegyensúlyozás politikáját követte, melyet azonban az egész fennállás alatt mesterségesen elnyomtak, így Josip Broz halála után ismét felszínre tört a szerbség vezető szerep iránti igénye. Slobodan Milošević hatalomra kerülésével pedig megjelent a nacionalizmus és patriotizmus összekapcsolása, miáltal az első délszláv válság idején a szerbeket szerették volna „megvédeni”, majd a koszovói válság alatt a szerbség „bölcsőjéért” folyt a küzdelem. Ebben az időszakban lehettünk szemtanúi a napjainkig ható patriotizmus megjelenésének, melynek célja a koszovói területek Szerbiában való tartása. A szerbiai politikai elit a „demokratikus nacionalizmus” elvét vallotta, annak érdekében, hogy a szerb társadalom bizalmát megtartsa, de az európai uniós perspektívát ne veszélyeztesse. Amint azt látni fogjuk, a szerbség nacionalizmusa mérséklődésen ment keresztül és

a kétezer-es évektől a patriotizmus veszi át helyét a politikai elitben és a társadalomban egyaránt.

2. A SZERB IDENTITÁS KIALAKULÁSA

A szerb nacionalizmus gyökerei a XIX. századig nyúlnak vissza, amikor is a szerbség körében kialakulnak azon identitáselemek, melyeknek köszönhetően sikerül megkülönböztetniük magukat a többi délszláv néptől.

Az Oszmán Birodalmon belüli ötszáz éves fennmaradásuk egyik záloga volt a bizánci rítusú görög ortodox kereszténység felvétele, melynek köszönhetően az egyház biztosította a sajátos és rendszeres elkülönülés lehetőségét a szigorú vallási előírások következetes betartása révén. Az egyházi önállóság fontos eleme volt, hogy a szerb nemzeti egyház Szent Száva irányításával 1219-ben megszerzi az autokefáli státuszt, így igazgatásában önállósul a konstantinápolyi (görög) patriarchától és az ohridi (bolgár) érsekségtől. (Arday, 2003:1.) Központja a mai Koszovó területén található Peć/Ipek városa volt. Az oszmán időszakban a terület igazgatását a millet-rendszer látta el, melyekbe a nem iszlámhitű vallásfelekezeteket tömörítették. Ezek a milletek vallási-egyházi alapon szerveződő autonóm entitások voltak, melyeknek jogosítványai kiterjedtek az igazságszolgáltatásra, igazgatásra, adószedésre és oktatásra. A szerbség ezen rendszerben az ortodox-millethez tartozott, melyben szabadon gyakorolhatták vallásukat, találkozhattak egyházi vezetőikkel. A szerb ortodox egyház felismerte azt a lehetőséget, hogy a különállásukat csak ezen intézményes kereten belül tudják biztosítani, így az interetnikus házasságokat tiltották, és kialakult egyfajta erkölcsi fölényérzet a megszállókkal

és az iszlám hitre való áttérőkkel szemben (elsősorban az albánokkal és a bosnyákokkal szemben).

Az albán és bosnyák közösség áttérésének több magyarázatát ismeri a szakirodalom.¹ Tárgyunk szempontjából arra a következőképpen hívjuk fel a figyelmet, hogy a megszálló oszmánokkal „fennálló vallási közösség több szempontból is privilegizált helyzetet biztosított a muszlim közösségek tagjainak (adókönnyítések vagy bizonyos adónemek elengedése, földtulajdon megtartása stb.), annál is inkább, mivel a török megszállás idején a társadalmi rétegzettség alapja a vallási hovatartozás volt.” (Kemenszky, 2011:9.) Ezen szunnyadó muszlim fölényérzet lesz az, mely az 1990-es években újra fellobban és szembefordítja a délszlávokat.

A szerbek identitásának másik fontos eleme az önálló nyelv megalkotása volt Vuk Karadžić munkásságának köszönhetően. (Romsics, 1998: 96.) A délszláv népek között a XIX. században három dialektus volt ismert: kaj, što, če. A nemzeti nyelvek megszületésénél a szerb Karadžić a hercegovinai dél-szerb što nyelvjárást teszi meg a modern irodalmi nyelv alapjául a század mások felére, míg a horvát Ljudovit Gaj szintén a hasonló što nyelvjárást választja, azonban eltérő – cirill és latin – írásmódot alkalmaznak. Az önálló nyelv megteremtése azért volt fontos a szerb nemzeti ébredés időszakában, mert a könyvnyomtatás elterjedésének és az iskolarendszer kiépítésének köszönhetően sikerült az önálló nyelvvel széles csoportokat elérni, feléjük a nemzeti mítoszt eljuttatni és a közös eredetet „újra felfedezni”. A szerb és a horvát nyelv hasonlósága a XX. század második felében létező Jugoszlávi-

1 Az áttérés magyarázataként három elmélet ismert. 1. A Boszniai Egyház működése alatt nyitottá vált a más vallások tanai iránt. 2. A bogumilizmus elterjedése következtében. 3. A terület a vallási központokhoz képest peremvidéknek számít.

ában a két nemzet rokonságát biztosítva hivatalossá tették a szerb-horvát nyelvet az ország területén az 1954-es újvidéki egyezményben. A jugoszláv időszakban, a gyakorlatban azonban a szerb nyelv fejlődött és lett domináns, míg a horvát nyelvfejlődés megtorpant és csupán az 1990-es évektől kezdődött meg az elkülönülés politikai okokból következően. Vannak olyan nyelvészek is, akik szerint egy délszláv nyelv létezik, és annak létezik két beszélt módja: a keleti (ekavica) és a nyugati (ijekavica).

A szerb nemzeti identitás két alapvető elemén túl azonban számos részelem is kifejlődik. A történelmi hagyományok következtében a Balkán-félszigeten a szerbség szétszórva található meg a XIX. századra, így a későbbiekben fontos politikai célként jelenik meg az egyazon országba történő egyesítésük. A szétszórtság nyomán regionális sokféleség is jellemzi a szerbeket. Ezt fontos kihangsúlyozni, mivel eltérő kulturális, gazdasági és társadalmi viszonyok között az ugyanazon nemzethez tartó szerbek is különbözhetnek. Eltérő a munkához, a hatalomhoz és a kisebbségekhez való viszonyuk, attól függően, hogy mely területen élnek. Ez is lényeges elemmé válik majd az 1990-es évektől kezdődően. Szintén alapvető elemként jelenik meg a militarizmus vonása a szerbség körében, ugyanis fennmaradásuk egyik záloga volt, hogy harcos nemzetként tekintettek rájuk mindig az ellenfeleik.

3. NAGY-SZERBIA VERSUS JUGOSZLÁVIZMUS

3.1. Ideológiák a balkáni együttélésre

Miként Arday Lajos megfogalmazta, a „hosszú XIX. század” első

felében három, egymást kizáró elképzelés született meg a délszlávok helyzetének rendezésére. (Arday, 2003:2.)

Az egyik elképzelés szerint a Balkán-félsziget keresztény népeinek² összefogásával kiűzik az oszmánokat a területről, majd a létrejövő új nemzetállamok összefognak és államszövetség formájában működnek együtt. Ezen terv kezdetben népszerűvé vált a térség frissen létrejövő államai körében. Az elképzelés szerint a délszlávokon túl a konföderáció magába foglalta volna a román területeket, Bulgáriát és Görögországot is. Az 1918-ban létrejövő Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulása után az illegálisba kényszerített kommunisták az 1920-as, vukovári kongresszusukon szintén hasonló föderációs tervben gondolkodtak. Ennek értelmében a Jugoszláv Kommunista Párt célja a Jugoszláv Tanácsköztársaság létrehozása, mely része lesz a balkáni — Duna menti szovjet — föderációnak. A tervek a gyakorlatban azonban nem valósultak meg, habár a második világháború után is voltak kísérletek egy jugoszláv-bolgár-albán együttműködésre, ezt azonban a Szovjetunió „tiltakozása” meghiúsította.³

-
- 2 A 19. század első fele még az az időszak, amikor a balkáni népek még nem különültek el etnikumok szerint, hanem a kereszténységre, mint közös jellegzetességükre alapoztak. Ezen elgondolás azonban nem független a keleti kérdéstől és az Oszmán Birodalom elleni görög szabadságharctól, valamint annak fogadtatásától.
 - 3 1945-től Georgi Dimitrov bolgár miniszterelnök tárgyal Titoval a balkáni föderáció létrehozásáról. 1946-ban Enver Hoxha, Albánia vezetője folytatott megbeszéléseket Titoval arról, hogy Koszovó Jugoszlávia része lesz, Albánia pedig föderációra fog lépni Jugoszláviával (vagy annak 7. tagköztársasága lesz). Az elképzelések szerint a köztes-európai föderációnak tagja lesz Jugoszlávia, Bulgária, Albánia, Románia, Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország, valamint esetlegesen Görögország is. A Szovjetunió azonban egy ekkora szövetséget már nem látna szívesen, így megindulnak a diplomáciai levelezések. Végül 1948-ban Jugoszláviát

A második megoldási lehetőség a jugoszlávizmus volt, vagyis a délszlávok egy államba történő egyesítése. Kezdetben azonban az Osztrák-Magyar Monarchiában élők még nem kívántak kiválni a monarchiából. Ennek értelmében a monarchián belül élő horvátok, szlovének, szerbek és bosnyákok az ország trialista berendezkedésében harmadik privilegizált félként vehetnének részt az állam irányításában. Később fokozatosan megváltozik a jövőről való gondolkodás, majd Ljudevit Gaj meghatározott területekre összpontosította illírizmusa figyelmét (mely ekkor valójában a délszláv szinonimáját jelentette), az ún. Nagy Illíriára (Karintia, Isztria, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Dubrovnik, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Bulgária és az ún. Alsó-Magyarország), illíreken pedig három nemzetiséget, a szerbeket, horvátokat és szlovéneket értette. (A. Sajti, 1991:9.) Ezen terveket a XIX. század második felében igyekeztek az illírizmus eszméjével fenntartani, az 1848-as szabadságharc idején már kitapinthatóvá vált ezen délszláv eszme (Vinnai, 1993:9.), azonban az első világháború rádöbbsentette a monarchiában élőket arra, hogy az Osztrák-Magyar Monarchián belüli délszláv egység lehetősége már a múlté és a délszláv együttélés egy újabb változatát dolgozták ki. A Jugoszlávia, vagyis a Dél-szlávia fogalma 1845-ben kerül megalkotásra a Dubrovnikban élő szerb költő, Matija Ban tollából, aki költeményt írt Karadorde szerb uralkodónak.

A harmadik megoldási elképzelést a szerbek által képviselt Nagy-Szerbia létrehozásának gondolata adta, melynek alapját a Balkánon való szétszórtság jelentette. Az eszme értelmében a balkáni régióban élő szerbeket egy államban kell egyesíteni. Az elmélet azonban számos gyakorlati nehézséget okozott. Az egyik

kizárják a Kominformból.

problémát az jelentette, hogy erre az időszakra a szerbek a régióban szétszórva éltek az oszmánok előli menekülés és elvándorlás következtében. A nagyratörő álmok elméleti hátterének kidolgozására is sor került. Egyik fontos tanulmányt Ilija Garašanin vetette papírra 1844-ben Tervezet címen. A leendő Szerb Királyságon túl magába foglalta volna Montenegrót, Észak-Albániát (Koszovót), Bosznia-Hercegovinát, Dalmáciát, Horvátország-Szlavóniát, a Szerémséget, a Bácskát és a Bánságot. Nagy-Szerbia, „Szerboszlávia” kikerekítésének elvi alapja, hogy „ahol egy szerb él, az Szerbia”, szerb nem élhet kisebbségben és a vegyes lakosságú területeken — még ha kisebbséget is alkotnak — övék a vezető szerep. A másik fő problémát ekkor az jelentette, hogy ki tekinthető szerbnek. Ezt a helyzetet kívánták megoldani a XIX. század folyamán a szerb nemzeti felvilágosodás vezéralakjai, Dositej Obradović és Vuk Karadžić a szerb nemzet „megalkotásával”.

3.2. A függetlenségtől az első világháborúig

Az oszmánoktól való függetlenségi harc mögött még nem tapintható ki a nacionalizmus jellemvonása, azonban az önálló állam létrehozásának igénye mögött rejtve mindenképp megtalálható. Az 1804-es első szerb felkelés oka még az oszmán janicsárok fosztogató magatartásával szembeni elégedetlenség ragadható meg. A felkelés azonban felerősítette a szerbség militarizmusát és fölényérzetét. Đorđe Petrović Karađorđnak nem sikerült felszabadítania népét az oszmán fennhatóság alól, azonban a második szerb felkelés vezérének, Miloš Obrenovićnak már részlegesen igen. 1817-re sikerült elérnie, hogy „Európa beteg embere”, az Oszmán Birodalom korlátozott autonómiát adjon a szerbeknek, és vezetőjüket fejedelemként elismerik. Fontos megjegyeznünk, hogy a szerb felkelésektől kezdődően indul meg a szerbség körében

a paternalizmus iránti igény, vagyis, hogy legyen olyan vezetőjük, aki gondoskodik róluk, még ha az tekintélyelvű hatalomgyakorlással is párosul. Ezen jellemvonásukat a szerbek megőrzik mind a mai napig.

1878-ban a török elleni háború lezárásaként az oszmánokat sikerült kiűzni a Balkán-félsziget jelentős részéről, azonban a mai Macedónia területe továbbra is a fennhatóságuk alatt maradt. A szerb állam fejlődése szempontjából fontos lépcsőfoknak számít a San Stefano-i béke és a Berlini Kongresszus. Ezen tanácskozáson ismerik el ugyanis Szerbiát és Montenegrót önálló államként. Szerbiának azonban a korábban vázolt elképzelések mentén területi követeléseik vannak, hogy a szerbeket egy államba tömörítsék. A fellángoló nacionalista elképzelések az oszmánok által birtokolt macedón területeket vették céltáblájukba és igyekeztek megszerezni maguknak. A macedónokat, mint önálló nemzetet egyik szomszédos ország sem ismerte el, így megindult a harc a befolyásuk növelése érdekében. A bolgár, görög és szerb állam is igyekezett magáénak vallani a területen élőket, melynek érdekében saját iskolarendszert működtettek, hogy a nyelvi rokonság alapján magukénak követeljék a területet. A viszály almájaként megjelenő macedónok igyekeztek önállósulni is, ez azonban nem talált nagy hatalmi támogatásra, ezért ki voltak téve a folyamatos feszültségnek. Az első és második balkáni háború példázta a szomszédok azon törekvését, hogy minél nagyobb területet szerezzenek meg maguknak a megmaradt európai oszmán területből, melyet végül a nagyhatalmak szentesítettek is. Az első balkáni háború felszabadító céllal indult meg, hogy az oszmánokat kiűzzék a megmaradó területeikről. A háttérben a szövetségeseknél a saját nacionalista területszerző tervek váltak dominánssá és kovácsolta a feleket össze. A második balkáni háború esetében már nem

bújtak semmilyen felszabadító magasztos eszme mögé, hanem a területszerzés vált kimondott céljá. Szerbia esetében az 1913. augusztus 10-i Bukaresti Béke a vardari macedón területek és Koszovó megszerzését jelentette, melyet a nagyhatalmak szentesítettek, de megakadályozták őket az Adria-tengerre való kijutásban az akkor még csak névleg létező Albánián keresztül. Mint látható az első világháborúig a szerbek elképzelése győzedelmeskedett és sikerült újabb területekkel növelniük az 1882-ben Szerb Királyságra átkeresztelt terület nagyságát, így a délszlávok vezetőjének szerepében jelenhettek meg.

3.3. Tervek az együttélésre az első világháború idején

Az első világháború időszakában újra versenyre keltek a korábbi horvát-szlovén és szerb tervek. A háború kiobbantásakor Szerbiának semmilyen különösebb terve nem volt a későbbiekre nézve.

1914. augusztus végén a külügyminisztérium megbízott néhány kiemelkedő szerb tudóst és politikust, hogy dolgozzák ki a szerb hadicélokát. A dokumentum, melyet a grémium elkészített, s amely nem volt ellentétben a minisztérium által sugalltakkal, mi több annak alapja a külügyminisztérium által az Antantnak küldött szeptember 4-i jegyzék volt, már nemcsak a szerbek, hanem az összes délszláv egyesítését jelölte meg célként.

- 1) A Balkánon szükség van egy olyan erős államra, amely biztosítani tudja a térség és Európa békéjét.
- 2) Ennek az államnak Szerbiának kell lennie, kiegészítve területét Boszniával, Hercegovinával, a Vajdasággal, Dalmáciával, Horvátországgal, Isztriával és Szlovéniával.
- 3) Ez az állam megőrzi és biztosítja az adria- és földközi-

tengeri térség egyensúlyát.

- 4) Bulgária is csatlakozhat ehhez az államoz, akár föderalista, akár más módon.

1914. december 5-én a szerb kormány átalakult, a két korábbi ellenzéki párt is tagja lett, ettől kezdve vált hivatalos kormányprogrammá a terv.

A vezető szerb politikusok fejében egy másik elképzelés is létezett. A hagyományos szerb nemzeti célokat tartalmazott, miszerint a szerb lakta területek egyesíteni kell, amely a Nagy-Szerbia elképzelés beteljesítése lett volna. A hagyományos szerb célterületnek ekkor Bosznia-Hercegovina, Dalmácia és a Horvát-Szlavónság keleti, szerbek által lakott részei számítottak. Ezt a tervet Oroszország is inkább támogatta volna, mint a korábbi.

Bármelyik terv valósult volna is meg, az új állam természetesen monarchia formájában, a Karađorđević-dinasztia uralkodásával centralizált országot jelentett volna, ahol semelyik terület sem élvezhetett volna autonóm jogokat.

A Szerbiával közös állam gondolata 1918-ig fel sem merült a Monarchiában élő horvátok és szlovének körében. Kivételt képezett egy kis csoport, amelyhez olyan politikusok tartoztak, akik a világháború kirobbanása után Olaszországba emigráltak (pl. Ante Trumbić). Itt látták azt, hogy az olaszok igényt tartanak a dalmáciai és horvát területekre. Találkoztak boszniai emigráns politikusokkal és a szerb kormány képviselőivel is. 1914. november 22-én elhatározták Firenzében, hogy egy bizottságot hoznak létre, hogy segítsék az egységes jugoszláv állam megalakítását. 1915. április 30-án Párizsban hivatalosan is megalakult a Jugoszláv Bizottság, melynek székhelye Londonban volt, elnöke pedig Ante Trumbić lett. Ezután legfőbb feladatuknak azt tekintették, hogy megakadályozzák az olaszoknak ígért területek átadását. 1915. május 12-én

a brit parlamentnek küldött nyilatkozatukban megnevezték azokat a területeket, melyeket egyesíteni kívánnak: Szerb Királyság és Montenegró, Háromegy Királyság (Horvátország, Szalvónia, Dalmácia Fiumével és Kotorral), Bosznia-Hercegovina, Krajna, Trieszt, Görz és Gradisca, Karintia, Stájerország tartományok jelentős része, valamint Magyarország délszláv zónája. Ezzel tehát elvetettek minden olyan megoldást immáron, amely a monarchián belül rendezte volna a viszonyukat. A Jugoszláv Bizottság és a szerb kormány viszonya azonban ellentmondásos volt. Anyagilag támogatták a bizottságot, de a Nagy-Szerbia elképzelésnek nagyobb volt a realitása, és Oroszország is ezt támogatta. 1917-ben miután Oroszország kiszállt a háborúból a szerbek elvesztették legnagyobb nemzetközi támogatójukat, de belépett az antant oldalán az Amerikai Egyesült Államok.

1917 nyarán a szerb kormány Korfura hívta a Jugoszláv Bizottság vezetőit. A június 15. és 20. között zajló tárgyalásokon a két fél elképzelései ütköztek össze. A szerbek szerint a többi terület csatlakozik Szerbiához, akik ezáltal elfogadják annak belső szerkezetét és rendjét, míg a bizottság tagjai egyenrangú egyesülést szorgalmaztak. A bizottság Jugoszláviának szerette volna hívni az államot, míg a szerbek ragaszkodtak a külön nemzeti megnevezéshez, megállapodtak, hogy a jövőbeli állam neve Szerbek-Horvátok-Szlovének Királysága lesz. Hevesebb vitát váltott ki az államberendezkedés kérdése. A szerbek delegációja szerint az országnak egységesnek kell lennie, a szerb alkotmányt ki kell terjeszteni az új területekre. A Jugoszláv Bizottság szerint egységes az állam területe, az uralkodócsalád (Karadorđević-ház), egységes az állampolgárság. A központi minisztériumból irányítandó ügyek kiterjednek a kül-, a pénz-, a hadügyekre, a közlekedésre. Az ország egy vámterületet képez, egységes postai szolgáltatással.

A további ügyek nem tartoznak a központi hivatalok hatáskörébe. A vitát nem sikerült megoldani, így abban állapodtak meg, hogy a végleges belső berendezkedés elfogadását az alkotmányozó nemzetgyűlés fogadja majd el. A kiadott nyilatkozatban leszögezték, hogy az egyesülés a nemzetek egyenlősége és a nemzeti önrendelkezés alapján történik, s nem a délszláv területek Szerbia általi annexiójával. A nyilatkozatban azonban már nem szerepel már a Jugoszláv Bizottság által szorgalmazott javaslat, miszerint az új alkotmány elfogadásához a három nemzet minősített többségének szavazata kell.

1918. március 2-án több horvátországi párt képviselői egy zágrábi nagygyűlésen a szerbek, horvátok, szlovének egy közös, független államba való egyesítésének programjával jelentek meg. 1918. október 5-6-án megalakult a zágrábi Nemzeti Tanács. Ezután a Monarchia területén élő összes szlovén, horvát és szerb politikai képviselőjének deklarálták magukat, alapvető céljuk pedig egy szabad és független nemzetállam megteremtése volt. A horvát parlament utolsó ülésén, október 29-én kimondta elszakadását a Monarchiától és a legfőbb hatalmat a Nemzeti Tanács kezébe helyezte, ezáltal megalakult a Szlovén-Horvát-Szerb Állam, ahol az adminisztráció kiépítése föderális irányba mutatott. A Nemzeti Tanács képviselte a központi törvényhozást, a végrehajtó hatalom szerve a tanács központi bizottsága és elnöksége lett. A Nemzeti Tanács november első napjaiban védelemért és fegyveres segítségért fordult az Antanthoz és a szerb kormányhoz, amit meg is kapott a szerbektől. Végül senki sem ismerte el az új államalakulatot, Szerbia is csupán a kormányát.

1918. november elején Genfben tartottak újabb tanácskozást a közös délszláv államról, ahol a szerbek voltak kitüntetett helyzetben, mivel egyedül ők voltak nemzetközileg elismert államként

jelen, sem a Jugoszláv Bizottság, sem a Szlovén-Horvát-Szerb Állam nem. A felek megállapodtak, hogy a három nemzet egyesül a szerbek, horvátok és szlovének államában. Az új országot közös kormány fogja képviselni, mely a kül- és védelmi, a katonai ügyeket intézi. A közös kormány legfontosabb feladata az alkotmányozó nemzetgyűlés előkészítése lesz. A szerbek még ott helyben aláírták a többi féllel a megállapodást, de odahaza már másként gondolkodtak, a kormány beadta lemondását, így a megállapodások érvényüket veszítették. Az egyesülési tárgyalásokat a dal-mátok gyorsították fel, ugyanis ultimátumot adtak a Nemzeti Tanácsnak, hogy ha záros határidőn belül nem születik megoldás, akkor egyoldalúan csatlakoznak Szerbiához. Végül 1918. november 24-én megszületik a döntés, a Szlovén-Horvát-Szerb Állam egyesül Szerbiával és Montenegróval (ennek hátterében az is állt, hogy egyedül a délszlávok nem rendelkeztek egységes elismert állammal, így a béketárgyalásokon nem volt képviselőjük).

1918. november 25-én a vajdasági nagy nemzeti gyűlés kimondta az elszakadást Magyarországtól és a csatlakozást Szerbiához. 1917 elején Párizsban megalakult a Montenegrói Klub, mely elfogadta a korfui nyilatkozatot; a montenegrói területeken is megalakult a Montenegrói Nemzeti Tanács, mely 1918. november 26-án kimondta I Nikola trónfosztását és az egyesülést Szerbiával. 1918. december 1-jén a Szlovén-Horvát-Szerb Állam Nemzeti Tanácsának alelnöke este nyolc órakor felolvasta a szervezet feliratát, melyben kimondták a csatlakozást Szerbiához. A régens válszában pedig kikiáltotta a Szerbek, Horvátok, Szlovének Királyi Államát, de a berendezkedés meghatározása a későbbiekre maradt.

3.4. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és az első Jugoszlávia

Mint látható az első világháború idején ismét felélénkült a jugoszlávizmus és a Nagy-Szerbia eszme versenye. A létrejövő új állam a jugoszlávizmus gyakorlati megvalósulását volt hivatott hirdetni, a gyakorlatban azonban a szerbek dominanciája fog érvényesülni és erős centralizációs szándék jelenik meg részükről.

A létrehozott Szerb-Horvát-Szlovén Királyság etnikai megoszlásában 44%-ot a szerbek tettek ki, őket követték a horvátok 23%-kal, míg a szlovének 8,5%-át tették ki az országnak. Az etnikai fölényen túl az állam irányítása is a szerbek kezébe került, a Karađorđević-dinasztia uralkodását kiterjesztették, csakúgy, mint a szerb közigazgatást az új területekre, továbbá 1918-ban a szerb alkotmányt fogják kiterjeszteni az egész országra. Az 1921. június 28-i Vid napi alkotmány a gyakorlatban is biztosította immáron a szerbek dominanciáját,⁴ és kiváltotta a szerb és a horvát politikai csoportok viszonyának elmérgesedését. Az ország irányításának reformigénye húzóódott meg a horvát politikusok tevékenysége mögött, ugyanis a szerb centralizáció helyett föderális irányba kívántak elmozdulni, vagyis, hogy a belgrádi központtal szemben területi ellenhatalmat hozzanak létre és védekezhessenek a szerb fölénytől.

A két társnemzet szembeállása 1928-ban odáig vezetett, hogy a Horvát Parasztpárt elnökét, Stjepan Radićot a parlament üléstermében egy radikális párti politikus lelőtte.⁵ Sándor király tett még

4 1927-ben a 315 fős parlamentben a szerbek voltak döntő többségben 183 fős csoportjukkal, őket követték a horvátok 84 fővel és a szlovének 25 fővel.

5 A merénylet Puniša Račić volt, aki tettét valószínűség szerint a pártelnök és a miniszterelnök tudtával hajtotta végre. A gyilkosság után Račićot Szerbia-szerte hősként ünnepelték. A horvátok követelésének engedve az igazságszolgáltatás 60 éves szabadságvesztésre ítélte, melyet

egy utolsó kísérletet a rendezésre, amely azonban szintén kudarcba fulladt, majd 1929. január 6-án bevezette a királyi diktatúrát. Az ország egységesítése került ismét napirendre, új alkotmány és a szerb király tejhatalmának bevezetésével. A politikai ideológiában is változás történik, melyet a „reális jugoszlávizmus” programjával hirdettek meg.⁶ 1934-ben Sándor király Marseille-ben merénylet áldozata lett, helyét Pál régens vette át, majd 1939-től megindult egyfajta közeledés a horvátok irányába. 1939. augusztus 26-án született egy megállapodás a jugoszláv vezetés és a horvátok között, mely tartalmazta a kormány átalakítását, a parlament feloszlását és az autonóm horvát bánság felállítását. A megegyezés után létrejött az új kormány, melyben a Horvát Parasztpárt is jelen volt. A horvát bánságban megalakulhatott ismét a horvát parlament; élén a bán állt, akit a király nevezett ki. A szerb dominancia megvalósulását jelentette a gyakorlatban, hogy 1918 és 1941 között kizárólag szerb kormányfője volt az országnak (egy kivételével, aki fél évig 1928-ban szlovén nemzetiségű volt), a tábornoki karból 165 személyből 2-2 volt horvát és szlovén, továbbá az igazságszolgáltatás bírói karában szinte kivétel nélkül szerb nemzetiségűek voltak az egész királyságban. (Bíró, 2010:133.)

3.5. A második Jugoszlávia

A második világháború alatt Jugoszlávia területén három ideológia minősült támogatottnak. A horvát usztasa mozgalom vezetői azok

a király azonnal húsz évre mérsékelt és házi őrizetet rendeltek el számára. A továbbiakban saját villájában töltötte büntetését, mígnem 1941-ben szabadon engedték és csatlakozott a csetnik-mozgalomhoz.

- 6 A „reális jugoszlávizmus” szerint nem vetik el a nemzeti nevek használatát, a nemzetek és vallások tiszteletét és egyenlőségét hirdették továbbra is, de szerintük törekedni kell a jugoszláv nemzet pozitív erőinek szintézisére.

a királydiktatúra idején Olaszországba menekült horvát politikusok voltak, akik egy önálló horvát államot szerettek volna megalapítani. Ezen ideológiában a horvát nacionalizmus jelszava mögött megjelent a szerb- és zsidóellenesség, továbbá az erős katolicizmus. 1941-ben hozták létre a Független Horvát Államot, mely valójában Hitler és Mussolini bábja volt, vezetője pedig Ante Pavelić lett. A Bosznia–Hercegovina területével kibővített ország 1945-ös megszűnéséig a szerbek számára három lehetőség kínálkozott: ottmaradnak a területen és felveszik a római katolikus vallást, elmenekülnek, vagy meghalnak. Ez a nacionalista háttérű konfliktus az 1990-es évek délszláv válsága idején újjáéled majd a Horvát Jogpárt és a Horvát Védelmi Erők által.

A többi jugoszláv körében további két ideológia harcolt egymással. A csetnikek Draža Mihailović vezetésével a korábbi monarchiát szerették volna újjáéleszteni, mely mind a londoni emigráns kormánynak, mind a szövetséges hatalmaknak megfelelt. Azonban a háború előrehaladtával fokozatosan elveszítették a támogatást és a németekkel kerültek együttműködésbe. A csetnikek kommunizmus-, horvát- és bosnyákellenessé váltak a háború alatt, és ragaszkodtak az alkotmányos monarchiához. A területi centralizálást folytatva Nagy-Szerbiát kívántak létrehozni, melybe beletartozott Bosznia–Hercegovina, Macedónia, Montenegró, Horvátország, valamint Magyarország és Románia egy része, tehát azon területek, ahol szerbek nagyszámban élnek. A csetnik ideológia is újjáéled az 1990-es években, a csetnik különítmények közül legnagyobb „hírnévre” a Szerb Önkéntes Gárda (Arkan Tigrisei) tett szert.

A harmadik nagy csoportot a partizánok alkották. A Szovjetunió által támogatott kommunisták vállaltak benne vezető szerepet. Fontos azonban felhívni a figyelmet arra, hogy ezen

szerveződés mindennemű etnikai különbségtételt került, tehát nem csak szerbek vettek részt a működésében. Az ideológiát erősen meghatározta antifasizmusuk és az antiszemitizmus hiánya.⁷ A kommunista ideológia elemei közül számukra a nemzetek egyenjogúsága jelentette a legfontosabb követendő értéket, ebből alakul ki majd a háború után a „testvériség egység” jelszava, valamint ugyanerre vezethető vissza a föderatív berendezkedés pártolása.⁸

A Josip Broz Tito által vezetett kommunisták számára már az 1920-as évektől saját hazájuk példájából tanulva világossá vált, hogy a „tisztá osztályharc” és az egységes délszláv nemzet dogmája nem járható út. (Polonyi — A. Sajti, 2000:197.) Elfogadták a délszlávok különbözőségét és a korábbi horvát-szerb konfliktus megoldása a szövetségi berendezkedés lett. Azért is felelt meg számukra ez az államszervezési mód, mivel ez kínált megoldást „a térségben mozaikszerűen elhelyezkedő délszláv etnikumok egymáshoz való viszonyára. Annál inkább, mert a szerbek államjogi politikai hegemóniája helyett kiegyensúlyozott, egyenlő államjogi struktúrát ígért.” (Polonyi — A. Sajti, 2000:251.) 1946. január 31-én alakult meg a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság, melyet hat tagköztársaság alkotott.⁹ Az új formációban a szlovének, horvátok, szerbek, macedónok és montenegróiak már államalkotó nemzetként vehettek részt. Tito Jugoszláviájának fő vezérével a relatív előnyök taktikája volt, mely a nemzetek közötti egyensúlyt kívánta megva-

-
- 7 A partizán osztagokhoz a háború folyamán körülbelül ötezer zsidó csatlakozott.
 - 8 Maguk a partizánmozgalom vezetői is eltérő származásúak voltak: Josip Broz Tito horvát, Edvard Kardelj szlovén, Milivan Đilas montenegrói, Aleksandar Ranković szerb.
 - 9 A JSZK tagköztársaságai: Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Montenegró, Macedónia és Bosznia–Hercegovina.

lósítani a társadalomban, politikában és minden területen. Ennek értelmében a kisebb nemzetek identitását vagy annak kialakítását mesterségesen támogatni kell, ennek kedvezményezettjei a szlovének, macedónok és montenegróiak voltak; míg ellensúlyozni kívánták a szerbeket és horvátokat. Amint látható, a nacionalizmus egyáltalán nem mutatható ki a szervező elvben, azonban pont ennek elnyomása fogja okozni a későbbiekben a szövetség széthullását. Az 1946. évi jugoszláv szövetségi alkotmány fogja elismerni elsőként a macedón közösséget nemzetként és saját tagköztársaságot is biztosítanak számukra. A bosnyákok helyzete várat még magára, ugyanis önálló nyelvük és nemzetük elismerése csak az 1974-es alkotmány által fog megvalósulni. Koszovó és Vajdaság esetében már 1945-től bizonyos területi autonómia figyelhető meg: Vajdaság 1945-től kezdődően autonóm tartományi státusszal bír Szerbián belül, míg Koszovót kezdetben autonóm körzetként integrálták Szerbiába, majd 1963-tól ez a terület is megkapta a tartományi jogosítványokat; sőt az 1974-es alkotmány kvázi tagköztársasági rangra emelte. (Juhász, é.n.) A boszniai bosnyákok és a koszovói albánok helyzetének felértékelődésében nagymértékben szerepet kapott az egyensúlyozási mechanizmuson túl az a tény is, hogy az el nem kötelezettek mozgalmában jól tett Titonak ezen két közösség léte a muzulmán hit miatt.

A második Jugoszlávia megalakulása azonban nem volt teljes mértékben nacionalizmusmentes és sajnos vértelen sem. 1944 őszén és 1945 elején a horvátok területein és Vajdaságban megtorlás következett a németekkel, horvátokkal és magyarokkal szemben. A partizánosztagek 1944 őszén tisztogatásokat végeztek ezeken a területeken, melyek nélkülöztek mindennemű ésszerűséget, a kollektív bűnösség elve mentén bírói eljárás nélkül gyil-

kolták le az ott élő németek és magyarok ezreit. (A. Sajti, 1987:247.)¹⁰

4. A NACIONALIZMUS ÚJJÁSZÜLETÉSE

4.1. Jugoszlávia széthullásához vezető út

Jugoszlávia széthullásához számos külső és belső ok vezetett, melyek között szerepel a teljesség igénye nélkül a bipoláris világrend felbomlása és a kelet-közép-európai rendszerváltások cselekményei, a tagköztársaságok eltérő gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettségi szintje és a nacionalizmus újbóli megjelenése a délszlávok között.

Tito regnálásának idején a nacionalizmusok bármely megnyilvánulása üldözendőnek minősült és az öngazgatási szocializmus elleni fellépést jelentette. Azonban a relatív előnyök taktikája az évtizedek alatt egyre fokozta az önállóságukat az egyes tagköztársaságoknak, mígnem az 1974-es alkotmány számukra elméletben biztosította a kiválás jogosultságát a szövetségből.¹¹ Ezen mechanizmus azonban magában hordozta az ország széthullásának is a jövőképét, ugyanis a nemzeti érzelmeket elfojtották, így a szocialista időszakban „a testvériség egység” jelszava mögött minden nemzet és kisebbség sérelmeket hordozott a nemzeti karakterében. Még Tito idején feszültségek jelentkeztek a szlovénekkel kapcso-

¹⁰ Mind a magyar hadsereg által megvalósított 1942-es újvidéki hideg napok, mind pedig az 1944-es délvidéki megtorlások történelmi feltárása 2014-ben zárult le a két kormány kölcsönös együttműködésének köszönhetően.

¹¹ A kiválás joga csak a tagköztársaságokat illette meg, a tartományokat nem.

latban, valamint 1969-ben a „horvát tavasz” kirobbanásával. Tito 1980. május 4-i halála után személyi kultusza még egyben tartotta Jugoszláviát, azonban a gazdasági nézetkülönbségek lassan párosulni kezdtek államreform elképzelésekkel, melyek már eltérően képzeltek el Jugoszlávia államszerkezetét. A probléma megoldását eltérően látták a tagköztársaságok elnökei, így egymásnak feszült a horvát-szlovén konföderációs elképzelés és a szerb-montenegrói centralizmus igénye. Az 1980-as évek második felében és még 1991-ben is a másik két tagköztársaság (Macedónia és Bosznia-Hercegovina) vezetői terveket dolgoztak ki Jugoszlávia jövőbeli formájáról, de ezek már eredménytelenek voltak, és a vezetők belátták, hogy számukra sem megfelelő egy szerbek által irányított délszláv állam.

Az ország reformelképzelései mögött fokozatosan növekvő nacionalizmus és szuverenitásigény húzódott meg. Az albán többségű Koszovóban már az 1980-as években megjelenik a tagköztársasági státusz követelése,

melynek elérése érdekében tüntetésekre kerül sor, a kommunista vezetés azonban erőszakkal szétveri a nagygyűléseket. A tartományban megmaradó szerbek kisebbségbe kerültek és veszélyben érezték addigi helyzetüket, így segítségért folyamodtak Belgrádhoz, hogy helyzetükön javítson. A fordulópont és a szerb nacionalizmus fellobbanása 1986-ben következik be, ugyanis ekkor választották meg Slobodan Miloševićet a Jugoszláv Kommunista Szövetségének elnökévé, s ekkor született meg a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia centenáriumi memorandum, az új szerb politika nem hivatalos programadó dokumentuma. A memorandum állítása szerint a szerbek a második világháború után Jugoszláviában olyan méltatlan helyzetbe kerültek, hogy létükben voltak fenyegetve. Ők váltak horvát és szlovén honfitársaik gazdasági és politikai áldozataivá. A szerbek vették ki leginkább részüket az utóbbi száz évben a különböző harci cselekményekből, és ők szenvedték el a legtöbb áldozatot, és ahelyett, hogy ezért megjutalmazták volna őket, békeidőben csak elnyomatásban lett részük. A szerb nacionalisták szerint a szerbek sorsa, hogy megnyerjék a háborút és elveszítsék a békét. Dobrica Ćosić¹² író tűnt a szerb nacionalizmus szellemi atyjának, ám határozottan tagadta, hogy köze lett volna a memorandum megírásához. Véleménye szerint a memorandum nem nacionalista, hanem Tito-ellenes és jugoszlávpárti. Meg kell jegyezni, hogy „nem a Memorandum-tervezet kreálta a nacionalizmust, az csak kifejezésre jutatta azokat az érzéseket, melyeket a szerbek tápláltak, de ame-

12 Dobrica Ćosić kezdetben a Tito-rendszer erőteljes kultúrpolitikai személyiségének számított, mígnem 1968 után eltávolították a Központi Bizottságból, mivel szeparatizmussal és szerbellenes nézetekkel vádolta az albán nemzetiséget. Az 1970-es évektől köré tömörültek az elégedetlenkedő értelmiségiek.

lyek el voltak nyomva, s melyek végül a kommunizmus elmérgesített.” (Silber — Little, 1996:38.) Szintén 1986-ban tartják meg a Jugoszláv Kommunista Szövetségének XIII. kongresszusát, amelyen a nacionalizmus veszélyére hívták fel a figyelmet és elítélték a Koszovóban megjelenő ellenforradalmi eseményeket, csakúgy, mint más tagköztársaságokban felbukkanó polgári jobboldali és etatista-bürokratikus erők tevékenységét. (Pándi, 1991:316.)

A szerbiai kommunista vezetők 1987. április 24-re tervezetek látogatást tenni a forrongó koszovói tartományban. Az eredeti tervek szerint Ivan Stambolićnak, Szerbia elnökének kellett volna Koszovóba utaznia, hogy találkozzon az ottani vezetőkkel, de minden előzetes megfontolás nélkül Miloševićet küldte maga helyett, akinek sikerült megfékezni híres beszédével az ellene tüntető helyi szerbeket. 1987. szeptember 3-án Paraćin laktanyájában egy tizenkilenc éves albán nemzetiségű sorkatona tüzet nyitott négy alvó katonatársára, és megölte őket. A katonát néhány órával később néhány kilométerre a laktanyától holtan találták. A hivatalos jelentés szerint öngyilkos lett. A meghalt négy katonatársa közül kettő muzulmán, egy szerb és egy horvát volt, azonban a belgrádi hírközlő szervek azt az albán szeparatisták szerbellenes támadásaként tüntette fel. A temetés az albán vezetők elleni tömegtüntetéssé vált.

Milošević politikájában a valódi fordulatot az 1987. szeptember 23-24-én megrendezett Jugoszláv Kommunista Szövetségének Központi Bizottságának ülése jelentette, amelyen az új pártelnök legyőzte a régebbi liberálisabb szerb vezetőket, és nyíltan kockáztatni kezdett a nacionalizmussal. Erre a fordulatra az 1981 óta tartó koszovói probléma adott lehetőséget. Élő televíziós adásban távolította el a hatalomból barátját, Stambolićot.

A szlovén tavaszra 1988-ban került sor. A szlovén fiatalság

mindig is vörös posztó volt a jugoszláv vezetés szemében, ugyanis Tito születésnapján (az ifjúság napján) a szokásos éves váltófú-táson Hitlerjugend-posztterekkel jelentek meg. A szlovén nacionalista értelmiség pedig 1987 februárjában megjelentette programját, melyet a jugoszláv kormányzat úgy értékelt, mint a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Memorandumára adott választ.¹³ A Jugoszláv Néphadsereget (JHN)¹⁴ feldühítette a megjelenés, hiába határolódott el tőle a szlovén kommunisták szervezete. A Szocialista Ifjúsági Szövetség hetilapja, a Mladina kampányt indított a JNH ellen, mely kiváltotta a hadsereg és jugoszláv vezetés ellenszenvét. A konfliktus a „hecckampány” szerzőinek börtönbüntetésével ért véget, de a szlovén kommunista vezetőség már érezhetően szembekerült Belgráddal.

1988. október 5-ére Milošević Újvidéken tüntetést szervezett annak érdekében, hogy az autonómia jogokat korlátozhassa. Koszovói szerbeket utaztatott a Vajdaságba, ahol a tüntetésen elhangzott: „Le az 1974-es alkotmánnyal”, „Koszovó=Szerbia”, „Vajdaság=Szerbia”, „Együtt erősebbek vagyunk!”. A joghurtforradalom¹⁵ sikerrel zárult, a vajdasági vezetők életüket féltve lemondtak. Vajdaság után Montenegró következett, ahová megérkezett Milošević „bürokráciaellenes cirkusza.” 1988. október 7-én itt is tüntetésre került sor, melybe a rendőrség beavatkozott, ekkor

-
- 13 A szlovén nacionalista értelmiség a föderációból való kilépés mellett érvelt programjában.
 - 14 A Jugoszláv Néphadsereg tisztjei teljes mértékben azonosultak a titói kommunista ideológiával, teljes mértékben el voltak szigetelve a társadalomtól, de külföldre sem utazhattak. 1980 után a JNH felelt Jugoszlávia összetartásáért, melyért az 1991-es háború idején is harcoltak.
 - 15 A szervezők a tiltakozóknak joghurtot és szendvicset adtak uzsonnára, akik a joghurtos poharakat a kommunista párt tartományi bizottságának épületére dobálták, az autonómiát támogató pártvezetők menesztését követelve.

lett népszerű Branko Kostić miniszterelnök-helyettes, aki később a JSZK elnöke is lett.

Végül 1988 októberében egy, a centralizáció irányába mutató szövetségalkotmány-módosításra került sor. Az ellentétek az alkotmánymódosítás után sem szűntek meg, időközben mindegyik tagköztársaságban megjelentek az ellenzéki pártok csirái, amit az 1989-1990-ben elfogadott köztársasági alkotmányok tettek lehetővé, így megalakultak a markánsabb nemzeti célokat megfogalmazó szervezetek is a többpártrendszer bevezetésével. Szerbiában viszont egy központosítás irányába mutató alkotmány-kiegészítés született 1989-ben, mely megszüntette az autonóm tartományok gyakorlati lehetőségeit. Az 1990 tavaszán megtartott választásokon az északi köztársaságokban a korábbi ellenzék jutott hatalomra, míg Szerbiában és Montenegróban a kommunisták utódpártjai.

4.2. Az első délszláv válság

Mint azt a korábbi fejezetben láthattuk a nacionalizmus újjászülése az 1980-as években megtörténik, ám ez javarészt az egyes nemzetek szuverén államhoz való jutását szolgálta. Az 1991-ben kitörő jugoszláv örökségért folytatott háborúban a szlovén és horvát vezetők ezen önálló ország megteremtéséért fognak dolgozni, azonban szembetalálják magukat a szerbek körében is felpezsdülő nagyszerb elképzelésekkel.

Slobodan Milošević sosem volt nacionalista, az eszmét arra használta fel, hogy a tömegek támogatását megszerezze. A memorandum által felszított szerb nacionalizmust lovagolta meg. A nacionalizmus felbukkanását az önbecsülés újjászületéseként dicsőítették a szerbek, és úgy vélték, hogy ő az egyetlen, aki visszadhathja identitástudatukat, azt a jogot, hogy kimondhassák: mi szerbek vagyunk. (Silber – Little, 1996:74.) A média irányításának

lehetőségével, a rendszeresen megtartott „igazságtalálkozókkal” sikerült még jobban felkorbácsolnia az indulatokat. „A volt Jugoszlávia területén... az egyes egyének szemszögéből jól illusztrál egy általánosabb és végzetesebb fejleményt – a közélet, sőt a magánélet viszonylag váratlan és mindent áthat nacionalizációját.” (Kántor, 2004:394.) Milošević célja valójában nem a jugoszláv szövetség fenntartása volt, hanem a szerbeket kívánta egyetlen ország határain belül tudni. Ezt az elképzelést támasztja alá, hogy Szlovéniát a tíznapos háború által elengedte, mivel annak területén kisszámú szerb közösség élt, helyette a horvátországi szerbekre összpontosította figyelmét.

A horvátországi Knin területén élő szerbekben szintén megvoltak azok a sérelmek, melyek a konfliktus következtében ismét felszínre törtek. Az itt élő szerbek a második világháború idején létező Független Horvát Állam működése alatt sohasem gyógyuló sebeket kaptak az üldöztetés és traumák következtében. Ezeket a generációról generációra átöröklődő atrocitásokat tartották fenn a szándékos felidézés, híresztelés és mítosz segítségével. Amikor Horvátországban a szerbek helyzete romlani kezdett, és kinyilvánították az állam függetlenségét Jugoszláviától, az itteni szerbek válaszreakciója az ellenállás volt és saját területüknek a megvédése közösségük továbbélésének érdekében. A Krajinai Szerb Köztársaság kikiáltását azonban Milan Babić, a horvátországi szerbek vezetője nem teljesen önszántából csinálta, hanem Milošević hallgatólagos támogatásával. A horvátokkal vívott háború hátterében azonban mindkét félnek más tervei is meghúzódtak. 1991 tavaszán Milošević szerb elnök és Tudman horvát elnök titkos megbeszélést folytatott, melyen a valódi téma Bosznia-Hercegovina felosztása volt. A horvátokkal folytatott háború nem a köztársaságnak a szövetségi rendszerből való kiválása miatt robbant ki. Az volt

a kérdés, hogy mindezt Horvátország mekkora területtel teheti meg, ugyanis a szerblakta területeket Milošević a megmaradó Jugoszláviának vindikálta. (Silber — Little, 1996:195.)

A boszniai háború esetében az ottani szerbek azért fordultak szembe a bosnyákokkal és horvátokkal, mivel azok 1992-ben kikiáltották Bosznia-Hercegovina függetlenségét Jugoszláviától, a szerbek azonban ebben nem kívántak részt venni és inkább a délszláv államban képzeltél el jövőjüket. A szerbek reakciójának hátterében az állt, hogy az új államban ők számítottak volna a bosnyákok után a második legnagyobb államalkotó nemzetnek, addig Jugoszláviában a többségi nemzethez tartoznának, így kívánságaik jobbakká lennének. A boszniai háborúban a szerbek a megszerzett területeiken etnikai tisztogatást hajtottak végre, melynek célja az volt, hogy ezeken a vidékeken szerb többség jöjjön létre, mely a rendezési időszakokban hivatkozási pont lehet. Ez a daytoni megállapodásban meg is valósult, ezáltal a nemzetközi közösség is hallgatólagosan elismerte tettüket. (Juhász — Márkus — Tóth — Valki, 2003:199.)

5. SZERB NACIONALIZMUS KOSZOVÓ ÁRNYÉKÁBAN

5.1. Koszovó elvesztése

„A szerb köztudatban az él — s ezt sikerrel elterjesztették világ-szerte —, hogy a szerb nemzeti egyház, kultúra és államiság bölcsője a mai Koszovó területén ringott. Az oszmán előrenyomulás következtében azonban több igazgatási terület is létrejött a szerbek irányításával. Az első ilyen Zeta volt, a mai Montenegróban; a második Raška (a mai Szandzsák, Dél-Szerbia) a harmadik

Koszovo-Metohija Peć-tyel; a negyedik Közép-Szerbia, a Morava völgye, s végül a Duna-mente (Belgrád, Szendrő-Smederovo) a Szerémséggel. (Arday, 2003:1.) A szerb köztudatban, az 1980-as években a politikai vezetésnek sikerült feléleszteni a Koszovó területe iránt érzett hazaszeretetet, melyet az ott kialakuló szerb-albán konfliktus miatt kezdtek hangoztatni.

Mint azt korábban jeleztem Koszovó intézményi autonómiája a második Jugoszlávia időszakában indult fejlődésnek. Ezzel párhuzamosan azonban az albán lakosság körében nagymértékű demográfiai változások következtek be, és kezdtek magunknak is követelni az önálló nemzetként való elismerést és a saját tagköztársasági státuszt. Ez legelőször az 1981-es tüntetéssorozatban nyilvánult meg, melyre válaszul a belgrádi vezetés ismét az elnyomás eszközéhez nyúlt. Ennek keretében 1988-ban a szerbet tették meg Koszovó kizárólagos hivatalos nyelvéné, megtiltva az albán nyelv használatát. (Kardos – Simándi, 2004:835.) Slobodan Milošević 1989 márciusában az új szerbiai alkotmány elfogadásával pedig a gyakorlatban is kiüresítette Koszovó tartományi hatásköreit. Az albán lakosság ismét az utcára vonult, melyet azonban az odavezényelt karhatalmi szervek brutális módon felszámoltak. A konfliktus továbbgyűrűzése akkor történt meg, amikor a koszovói parlament albán nemzetiségű tagjai 1990. július 2-án bejelentették, hogy Koszovó „egyenlő és független entitás a jugoszláv föderáción belül”. (Borsányi, 2000:40.) Az 1990-es években megindulnak az albánok részéről a párhuzamos intézmények kialakítása, új alkotmányt fogadnak el az illegalitásban működő politikusok, 1991. szeptember 22-én deklarálták a terület függetlenségét, és megválasztották Ibrahim Rugovát elnöknek, valamint új parlamentet és kormányt választották. (Juhász, 2008:68) Az első délszláv válságot rendező daytoni megállapodásból kimaradtak a koszovói albánok,

mely arra ösztönözte őket, hogy immáron erőszakkal érik el függetlenségi vágyukat. Ekkor lett ismert a Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UÇK) működése.

A tanulmányban területi korlátok miatt nincs lehetőség a koszovói válság cselekményeinek részletes bemutatására, csupán a szerbek által és a szerbek védelme érdekében végrehajtott eseményeket és azok mögött meghúzódó érdekeket tudom szemléltetni. A jugoszláv hadsereg és az UÇK közötti összetűzések mind az albánokat, mind pedig a szerbeket érintette és menekülésre készítette túlnyomó többségüket. 1998-ban már megjelentek a tartományban Arkan tigrisei, akik az első délszláv válságban szereztek kétes hírnevet kegyetlenségükkel. A nemzetközi közösség megpróbálta a feleket békére kényszeríteni, ez azonban kudarcba fulladt, ugyanis 1999 januárjában a szerb csapatok Račak környékén kegyetlen mészárlást hajtottak végre. Ez az esemény volt az, mely után a felek tárgyalóasztalhoz ültek Rambouillet-ban, azonban ez is kudarcba fulladt Milošević elszántsága miatt. A sikertelen rendezési kísérlet után került sor a NATO légitbombázására, mely végül az 1999. június 9-i kumanovói megállapodással zárult. Ekkor Milošević szembesült azzal, hogy a dicső jugoszláv hadsereg veszített és Koszovó ideiglenes nemzetközi igazgatás alá kerül. Milošević sorsa ekkor megpecsételődött, elveszítette a társadalom bizalmát, mely a tömegtájékoztatói eszközök által befolyásolt közéletben mindaddig kitartott a vezető elképzelése és célja mellett, hogy megtartsák az ország bölcsőjét. Ugyanakkor Koszovó sorsa is megpecsételődik ekkor, mivel elindul az a folyamat, mely visszafordíthatatlanná teszi a függetlenség elnyerését, csupán ennek ideje volt még kétséges.

5.2. Szerbiai rendszerváltás és a „demokratikus nacionalizmus”

Slobodan Milošević bukása 2000 októberében következett be, amikor az országot átható nagyszabású tüntetések következtében kénytelen volt elismerni vereségét a jugoszláv szövetségi elnökválasztáson. A hatalomra kerülő demokratikus erők a Szerbiai Demokratikus Ellenzék (DOS) szervezetébe tömörültek, amelyben pártoldaltól és ideológiától függetlenül voltak jelen az ellenzéki pártok. (Ördögh, 2014b:47.) Ennek a csoportnak volt tagja többek között a Vojislav Koštunica által vezetett Szerbiai Demokrata Párt és a Vuk Drašković irányítása alatt álló Szerb Megújódási Mozgalom. A demokratikus éra örök ellenzéke a Vojislav Šešelj vezette Szerb Radikális Párt volt.

A két jobboldali párt azért érdemel részletesebb vizsgálatot, mivel a demokratikus időszakban meghatározó szereplők lesznek. Vojislav Koštunica értékszemléletében már a szocialista időszakban megmutatkozott a nemzeti érdekek védelme. Ennek nyomán 1974-ben eltávolították egyetemi tanári posztjáról, majd tudományos kutatói munkát vállalt. 1989-ben alapítója és elnöke lesz a Demokrata Pártnak, melyet 1992-ben elhagyott a szerb nemzeti érdekek szerint nem megfelelő képviselte miatt és létrehozta a Szerbiai Demokrata Pártot. A párt 1994-ben kiadott programjában „a szerb nép teljes kulturális és gazdasági egysége szerepel, melyet, ha a nemzetközi helyzet lehetővé teszi, minden szerb egy államba való egyesítése követne”. (Kardos — Simándi, 2004:852.) Koštunica 2000 és 2003 között Jugoszlávia elnöke, 2004 és 2008 között pedig Szerbia miniszterelnöke lett. Társadalmi támogatottsága igen magas, amit a közvetlen elnökválasztáson Milošević legyőzése mutat, továbbá az, hogy pártja a 2003-as és 2007-es parlamenti választásokon is meghatározó erőt képviselt. Támogatottsá-

gának háttérében Koszovó megtartásának célul tűzése állt, ezzel pedig a szerb nacionalizmus „újjacsomagolása” történt meg, még-hozzá nem a szerbség fölényességét, hanem a hazaszeretetet, a szerbek bölcsője iránt táplált nosztalgiát használva fel. Koštunica 2008-ig tartó tevékenységének középpontjában mindvégig Koszovó állt, és a hazai és a nemzetközi szereplők elvárásai között igyekezett lavírozni.

A Vuk Drašković által 1990-ben létrehozott Szerb Megújódási Mozgalom megalapítása idején nacionalista pártnak számított, amely a nagyszerb elgondolás mentén kívánták Szerbiát létrehozni, úgy, hogy abba bele kell tartoznia azoknak a területeknek, melyek 1941 előtt szerb többségűek voltak. A szerbiai pártpalettán nemcsak mérsékelt nacionalista pártok jelentek meg, hanem a szélsőséges nézeteket valló Szerb Radikális Párt is Vojislav Šešelj irányításával. Az ő programjukban is a nagyszerb elgondolás volt mérvadó, amely által nemcsak egy szuverén államban kívánták egyesíteni a szerbeket, de a kisebbségek felé semminemű toleranciát nem mutattak. További céljuk az ortodox egyház tekintélyének helyreállítása.

Mint látható az 1990-es évek háborús időszakában sorra jelentek meg az addig elnyomott nacionalista pártok és szereztek mind nagyobb támogatottságot a választásokon. Mindezek háttérében a felfokozott médiakampányok álltak, melyekben a szerbség védelmét kellett ellátni. A „nacionalista pártok támogatottsága” fordulattal nemcsak a jobboldali radikális pártot jelölöm, hanem a szocialistákat is, akik ezen elgondolás mentén próbálták megvédeni területüket. A 2000-es rendszerváltás után, de legfőképp Koszovó 2008. február 17-i függetlenné válása után, ezen pártok támogatottsága lecsökkent és átvette helyüket egy másfajta politikai váltógaz-

daság a Demokrata Párt és a mérsékelt Szerb Haladó Párt¹⁶ versenyével.

5.3. Koszovó árnyékában

A függetlenedő egykori tartomány Szerbiával való viszállya rányomta bélyegét a 2006-ban elfogadott szerbiai alkotmányra is, melynek preambulumban¹⁷ és az állami vezetők esküjében megjelenik Koszovó megtartásának követelménye. Ezáltal a patrióta szemlélet bekerült a legfelsőbb jogforrásba is. Ettől kezdődően minden felelős vezető feladata lett harcolni a területért.

Koszovó „elvesztése” átrajzolja Szerbia pártrendszerét és az egyes parlamenti pártok támogatottságát is. A szerb társadalom a történelmi hagyományok következtében vezérközpontú, így amikor Tomislav Nikolić, Aleksandar Vučić és társaik kilépnek a radikális pártból és megalapítják 2008-ban a mérsékelt, jobb-közép Szerb Haladó Pártot, magukkal viszik a szavazóbázist is, és megindul a parlamenti jobboldal bekebelezése. A baloldalon a Demokrata Párt válik meghatározó erővé Boris Tadić államfő vezetésével. A rendkívüli választásokon megalakuló új kormány

16 A Szerb Haladó Pártot a korábbi Szerb Radikális Párt vezetői hozták létre. Saját meghatározásuk szerint egy mérsékelt jobboldali politikát kívánnak folytatni, mely nem követi a korábbi kirekesztő és kisebbségellenes programot.

17 „A szerb nép államisági hagyányaiból és minden polgár és etnikai közösség egyenjogúságából kiindulva, valamint abból, hogy Koszovó–Metohia Tartomány Szerbia területének szerves része és a szuverén szerb államban lényegi autonóm helyzetet élvez, és Koszovó–Metohia Tartomány effajta helyzetéből kifolyólag minden állami szerv alkotmányos kötelezettsége, hogy Koszovó–Metohiában Szerbia állami érdekeit képviselje és védelmezze minden bel- és külpolitikai viszonyban,...” Szerbia Köztársaság alkotmányának preambuluma.

programjában szintén kiemelkedő fontosságúvá válik Koszovó helyzete, azonban az azzal való kapcsolatok rendezése immáron békés, diplomácia úton zajlik. A demokrata párti vezetésű kormány retorikájában mindenképpen követeli Koszovó megtartását Szerbián belül, azonban a rendezés kérdésében tárgyalásokat folytatnak a másik féllel.

A szerb-koszovói tárgyalások hátterében nemcsak a nemzetközi közösség (legfőképp az Európai Unió) munkája áll, hanem az a tény is, hogy a szerbiai lakosság belefáradt ebben a szűnni nem akaró harcba Koszovóért, és a 2008-ban kitörő gazdasági válság inkább a megélhetési kérdésekre helyezi hangsúlyt. A korábban népszerű Szerb Radikális Párt és a Szerbiai Demokrata Párt elveszíti támogatóit, mígnem előbbi 2008-ban, utóbbi pedig 2012-ben elveszti parlamenti jelenlétét. (Huszka, 2014:5.)

Az ENSZ Közgyűlése 2008 októberében hagyta jóvá Szerbia azon indítványát, hogy a bíróság tanácsadó vélemény formájában foglalkozzon a kérdéssel. Az ENSZ legfőbb bírói szerve, a Nemzetközi Bíróság 2010. július 22-én, nyilvános ülésen hirdette ki a koszovói függetlenségi nyilatkozat nemzetközi jogi megítélésével kapcsolatos, annak jogszerűségét vizsgáló tanácsadó véleményét. Ennek keretében arra a megállapításra jutottak, hogy a koszovói parlament által deklarált függetlenségi nyilatkozat nem ellentétes a nemzetközi jog általános szabályaival. (Kecskés, 2010:2.)

6. A SZERB NACIONALIZMUS JELENE

A 2008-as év választóvonal volt Szerbia legújabb kori történelmében. A nacionalizmus háttérbeszorulása figyelhető meg. Helyét

felváltja a gazdasági elképzelések mentén történő törésvonalnak a kialakulása.

A Szerb Radikális Párt támogatóinak többségét elveszítette, azonban karizmatikus vezetője a hágai Nemzetközi Törvényszékről való ideiglenes hazaérkezése után aktivizálta magát. Vojislav Šešelj 2003-ban önként távozott Hágába, ahol eljárása napjainkig folyamatban van.¹⁸ A radikálisok vezérét 2014-ben a törvényszék ideiglenesen szabadlábra helyezte és engedélyezték számára a Szerbiába való visszatérését előrehaladott rákbetegségének kezelése céljából. A hágai döntés azonnal kiváltotta az Európai Parlament, a horvát kormány és a boszniai civil szervezetek tiltakozását. A szerb politika pikantériája, hogy Šešelj pártjának mérsékelt csoportja hozta létre a hatalmon lévő Szerb Haladó Pártot, a jelenlegi európai államfő (Tomislav Nikolić) és miniszterelnök (Aleksander Vučić) is korábban szoros munkakapcsolatban és baráti viszonyban volt vele.¹⁹ A vajda hazatérése után gyógykezelés helyett azonnal hozzálátott pártja újjáélesztéséhez és a hatalom megdöntésére szólította fel híveit, melyet azonban nem erőszakkal, hanem tüntetésekkel és nagygyűlésekkel kívánt leváltani. (Vajma, 2014.11.19.) Miután világossá vált, hogy Šešelj visszatérése és aktív politizálása újra felszínre hozhatja a szerbek elégedetlenségét, igyekeztek a Hágába történő visszaküldését előmozdítani. A törvényszék viszont csak akkor lépett, amikor a radikális vezér egy tüntetés alkalmával a horvát nemzeti zászlót felgújtotta, mely tovább növelte Szerbia és Horvátország közötti feszült viszonyt. A hágai főügyész követelésére a fellebbviteli tanács elrendelte Šešelj visszahívását, melyet a szerbiai kormány

18 A hágai főügyész nyilatkozata szerint Vojislav Šešelj első fokú ítélete 2015 végéig megszűnhetik, ugyanakkor a kézirat leadásáig ez nem történt meg.

19 Vojislav Šešelj legidősebb fiának, Nikolanak a keresztapja Tomislav Nikolić.

2015. május 26-án jóváhagyott, azonban jelezték, hogy a radikális vezetőknek jogában áll fellebbezni, amivel a kiadatás időben eltolódhat. (MNO, 2015.05.26.) Az aktív politizálás mellett azonban egészségi állapota tovább romlott, így műtéti beavatkozásra is sor került, míg végül 2015. júniusban a radikális párt emblematikus személye bejelentette, hogy ideiglenesen távozik a politikából, ezáltal a radikális fellángolás tiszavirág életűnek bizonyult. A szerb ortodox egyház sem maradt ki azonban a történetekből, ugyanis Irinej pátriárka Vojislav Šešeljt Fehér Angyal érdemrenddel tüntette ki szerbiai tartózkodása alatt.

Feltörekvő parlamenten kívüli pártként jelent meg a Dveri csoport, mely napjainkra az egykori szélsőséges jobboldali szavazók érdekeit képviseli. 1999. január 27-én alapították, ideológiáját tekintve a nacionalizmus áll a középpontban, emellett euroszeptikus és anti-globalista pártnak is vallják magukat. Először 2009-ben kerültek a figyelem középpontjába, amikor a fiatalok körében kívántak új támogatókat szerezni. A szervezet 2011-ben jelentette be, hogy politikai párttá alakul, és indulni kíván a soron következő választásokon. A 2012-es szavazás alkalmával az elnökválasztáson 2,77%-ot szereztek, a parlamenti eredményük 4,33% (a radikálisoké 4,61). (Ördögh, 2014a:183.) A 2014-es előrehozott parlamenti választásokon 3,58%-os támogatottságuk volt. Azonban feltételezhető, hogy Szerbia európai integrációjának következtében, továbbá a fiatalok körében történő egyre nagyobb népszerűség miatt nem-sokára elérik az ötszázalékos parlamenti küszöböt, és parlamenti pártként működnek a következő parlamenti választások után. A radikalizálódott jobboldal aktivitását mutatja, hogy a parlamenten kívüli Dveri és a Szerbiai Demokrata Párt 2015 januárjában ellenzéki blokkot hoztak létre annak érdekében, hogy leváltsák a köztársasági és a vajdasági tartományi szerveket. Ennek

támogatására felhívták minden „hazafias erő” figyelmét. (Vajma, 2015.01.08.) 2015 júniusáig azonban nem arattak sikert.

Fontos megemlíteni a szerbiai belpolitika azon színfoltját, melyet a nemzeti kisebbségeknek adott kulturális autonómia lehetősége biztosít. Párt- és ideológiai hovatartozásnak megfelelően és a múltból örökölt reflexek következtében ez a terület egy sarkalatos pontot jelent a szerb nacionalizmusban. A demokratizálódás miatt a 2000-es évektől megindult a kisebbségek jogainak törvényi szabályozása, mely kezdetben igen hiányos és általános volt. A demokrata kormányok jóvoltából a lépésről lépésre haladás eredményeként 2009-ben fogadta el a Szerbiai Népképviselőház a nemzeti kisebbségekről szóló törvényt, mely biztosítja a kisebbségek hivatalos nyelvhasználati, oktatási, kulturális és tájékoztatási autonómiáját. A törvény elfogadását egyes jobboldali politikusok a szeparatizmus melegágyának tekintették, ezért a Szerbiai Alkotmánybírósághoz fordultak annak alkotmányossági felülvizsgálatát kérve. A politikai csatározások elhúzódása és a központi hatalom átalakulása folyamán 2014-ben a taláros testület az említett törvény több szakaszát alkotmányellenesnek nyilvánította, ezáltal jogok gyakorlásától estek el a kisebbségek. A parlamenti képviselők érdekközösségét is jelzi, hogy a módosítások közül csupán a megválasztás módját sikerült újratárgyalni, a többi szakasz összehangolása lekerült a napirendről. (Ördögh, 2015:63.) A honatyák e témához való viszonyulását fogja jelenteni az Európai Unió által elvárt kisebbségi akcióterv elfogadása is.

7. ÖSSZEGZÉS

A szerb nacionalizmus alapjait a saját nemzeti identitás megfo-

galmazása hordozta magában. Az Oszmán Birodalomban való alávetettségéből táplálkozott a későbbi szerb nacionalizmus, melynek központi elemét képezte a Balkánon való szétszórtságból következő összetartozás tudat és a vallási különállóság megőrzéséből létrejövő fölényérzet, továbbá a militarizmushoz való ragaszkodás. A történelem során a szerbek igazolva érezték azon szándékukat, hogy a délszlávok vezetéséért folyó harcban az elsők és ezáltal privilegedumokra számíthatnak. Ebből az identitásforrásból táplálkozott a szerbek nemzetállamot létrehozó koncepciója, a Nagy-Szerbia eszméje is, mely egészen az első világháború végéig vezérelte a szerbek politikai elitjét.

A szerb nacionalizmusnak azonban egy másik alternatív kihívója is létrejött a 20. századra, nevezetesen a délszlávok közös államának lehetősége. Egy olyan multi-etnikus állam kialakítása, melyben nemcsak a szerbek vesznek részt, igaz ebben az első monarchikus kísérletben ismét a szerb centralizáció győzedelmeskedik, mely magában hordozta az állam bukását is. A második Jugoszlávia létrehozásakor a szerb nacionalizmust háttérbe szorították, azonban a felszín alatt megmaradt. Azokat a személyeket, akik a szerbek vagy más államalkotó nemzetek és nemzetiségek érdekeinek védelmében nyilvánosan felvállalták a konfliktusokat, a szocialista hatalom eltávolította a politikai közéletből, viszont saját környezetükben tovább tevékenykedhettek. Ennek nyomán az 1980-as években tört felszínre mind a szerb nacionalizmus, mind pedig a horvát függetlenségi szándék, később pedig az albán szeparatizmus. Közös kiváltó okuk a szerb nacionalizmus felerősödése volt Jugoszlávián belül. Az 1990-es évek délszláv háborúi bizonyították a szerbek „újjáéledését” a térségben, mely azonban negatívan érintette a szerbség identitását. Ennek máig ható következménye Koszovó elvesztése, amihez mindmáig ragaszkodik

a szerbiai elit. Ha „elengedik” a területet, akkor saját identitásuk alapjait veszítenék el (1389-es rigómezei csata, Peć városa a szerb ortodox vallás központja, Prizren királyi székváros) (Juhász, 2003:240.), s így újra kellene értékelni vagy alakítani a már meglévő identitás-forrásokat.

A nacionalizmus árnyéka napjainkra nem múlt el, a társadalom bizonyos csoportjaiban továbbra is megfigyelhető a korábban vázolt alapokhoz való mély ragaszkodás. Ennek kárvallottjai általában a Szerbia határain belül élő nemzeti kisebbségek. A 2000-es évekhez viszonyítva mindenképpen javult ezen csoportok helyzete és fennmaradási potenciálja, azonban javarészt az első délszláv válság idején a Vajdaságba betelepített horvátországi és boszniai szerbek körében erősen megmutatkozik a háború idején vallott nacionalizmus hatása. Az ország európai integrációjával kapcsolatban fontos felhívni a figyelmet, hogy értékbeli különbségek is kitapinthatóak, melyek mindenképp arra kényszerítik a szerbeket, hogy valamilyen módon harmonizálják identitásukat a nyugati mintákhoz. Jelenleg érzékelhető, hogy a politikai elit a gazdasági remények következtében választotta a nyugati integrációs utat, viszont a szerb identitás elemi összeférhetetlenségben van az Európai Unió értékvilágával. Szerbia számára a történelmi megbékélés a fő feladat, melyhez az idő és a szomszédos államokkal való kapcsolatrendezés mindenképpen hozzájárul. Bízunk benne, hogy a szerb nacionalizmus immáron lemondott hódító terveiről és a békés, befogadó identitás-megőrzés, valamint egymás mellett élés fogja jellemezni Szerbia jövőjét.

IRODALOMJEGYZÉK

- A. SAJTI Enikő (1991): *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság*. Szeged, JATE.
- A. SAJTI Enikő (1987): *Délvidék 1941–1944*. H.n. Kossuth Könyvkiadó.
- ARDAY Lajos (2003): *Jugoszlávia vagy Nagy-Szerbia? Szerb nemzeti identitás és (kül)politika*. Külügyi Szemle. 2003. ősz.
- BÍRÓ László (2010): *A jugoszláv állam 1918–1939*. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézet.
- BORSÁNYI András (2000): *A Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UÇK) rejtélye*. Budapest, BONA-L Bt.
- HUSZKA Beáta (2014): *Előrehozott választások Szerbiában — meglepetések nélkül*. MKI-elemzések. 2014/2.
- JUHÁSZ József (é. n.): *A koszovói válság történelmi háttere*. In: Balkancenter.
<http://www.balkancenter.hu/pdf/koszovoo2.pdf>, letöltés: 2015.02.14.
- JUHÁSZ József (2003): *Defenzív nacionalizmus és pragmatizmus a posztmilosevicsi Szerbiában*. In: KISS J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány. pp. 239–256.
- JUHÁSZ József (2008): *Koszovó útja a függetlenségig*. Nemzet és Biztonság. 2008. január.
- JUHÁSZ József — MÁRKUSZ László — TÁLAS Péter — VALKI László (2003): *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

- KARDOS József — SIMÁNDI Irén (2004): *Európai politikai rendszerek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kántor Zoltán (2004): *Nacionalizmuselméletek*. (Szöveggyűjtemény). Budapest, Rejtjel Kiadó.
- KECSKÉS Gábor (2010): *A Koszovó-dilemma megoldása?* Jogi Iránytű. 2010./1.
- KEMENSZKY Ágnes (2011): *Az európai muszlim közösségek sajátos színfoltja: a balkáni muszlimok*. Grotius E-Könyvtár.
- Laura Silber — Allan Little (1996): *Jugoszlávia halála*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- MNO (2015.05.26.): Visszavárják Vojislav Seseljt hágai cellájába. <http://mno.hu/kulfold/visszavarjak-vojislav-seselj-hagai-cellajaba-1287939>, letöltés: 2015.05.26.
- ÖRDÖGH Tibor (2014a.): *Szerbia pártrendszerének változása, 1990-2014*. In: BERÉNYI János (szerk.): *Tudástérkép*. Újvidék, Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács.
- ÖRDÖGH Tibor (2014b.): *Szerbia, Horvátország és Szlovénia politikai rendszerének összehasonlítása 1990-2012 között*. Doktori értekezés. ELTE Politikatudományi Doktori Iskola, Budapest.
- ÖRDÖGH Tibor (2015): *Kulturális autonómia Szerbiában*. In: GARACZI Imre (szerk.): *Nemzeti integráció, autonómia és szakrális múlt a Kárpát-medencében*. Magyarságtudományi Kutatások IV., Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány.
- PÁNDI Lajos (1991): *A keleteurópai diktatúrák bukása*. Szeged, JATE.
- POLONYI Péter — A. SAJTI Enikő (2000): *Mao — Tito*. H.n. Pannonica Kiadó.

- ROMSICS Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam: Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Vajma (2015.02.18.): *Ellenzéki blokkot alapított a DSS és a Dveri*. <http://www.vajma.info/cikk/szerbia/21564/Ellenzeki-blokkot-alakitott-a-DSS-es-a-Dveri.html>, letöltve: 2015.02.18.
- Vajma (2014.11.19.): *Šešelj tüntetésekkel kívánja megdönteni a hatalmat*. <http://www.vajma.info/cikk/szerbia/21363/Seselj-tuntetessekkel-kivanja-megdonteni-a-hatalmat.html>, letöltés: 2014.11.19.
- VINNAI Győző (1993): *Gondolatok egy tanulmánykötetről: A Sajti Enikő: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság*. Tiszatáj, 47. évf. 5. szám.